

СТАТТІ

350-річчя Національної революції XVII ст. в Україні

В. А. СМОЛІЙ (Київ), В. С. СТЕПАНКОВ (Кам'янець-Подільський)

Українська національна революція 1648—1676 рр. крізь призму століть *

Надзвичайно важливою складовою революційного процесу була розбудова держави (особливо протягом 60-х — першої пол. 70-х рр. XVII ст.), яка також не дістала належного висвітлення в історіографії. Немалу роль у цьому відіграла згадувана раніше ущербність джерельної бази. Завдяки працям О. Апанович, В. Борисенка, З. Вуйціка, В. Гарасимчука, В. Голубуцького, В. Горобця, В. Гришка, М. Грушевського, О. Гуржія, Я. Дашкевича, Д. Дорошенка, В. Ейгорна, М. Кордуби, М. Костомарова, І. Крип'якевича, Л. Кубалі, В. Липинського, Л. Мельника, Ю. Мицика, Я. Падеха, О. Оглоблина, Л. Окіншевича, М. Петровського, Г. Саніна, В. Сергійчука, Ф. Сисина, К. Стецюк, І. Стороженка, О. Терлецького, Я. Федорука, Т. Чухліба, Ф. Шевченка, В. Шевчука, С. Шелухіна, Д. Яворницького, Т. Яковлевої, А. Яковліва та інших науковців окреслено головний аспект державотворення (переважно протягом 1648—1657 рр.).

Попри існування різних міркувань й оцінок, все ж вони дають можливість зробити такий висновок: протягом 1648—1650 рр. на терені козацької України відбулося (в основних рисах, у найголовнішому) становлення національної держави. Зрозуміло, що її інституції переживали складний процес свого формування й були далекі від завершення. В багатому дечому вона відрізнялася від тогочасних європейських держав (поділяємо міркування Н. Яковенко про існування необхідності "прискіпливого порівняльно-типологічного вивчення Козацької держави" на основі досягнень сучасної зарубіжної наукової думки¹), але немає найменших підстав сумніватися ні в її існуванні, ні в тому, що вона виконувала (інше питання, наскільки дійово) всі функції, властиві державі. Як писав В. Шевчук, "ми, жаліючи над помилками наших державотворців і на їхні невдачі, не повинні забувати й іншого: українці в XVII—XVIII століттях виклали неймовірні зусилля і з'явили немало героїства та самопожертви, щоб свою державу, в межах можливості, встановити та її втримати"².

Спробуємо визначити деякі з найголовніших особливостей Української держави. По-перше, на відміну від європейських, провідну роль в її утворенні та функціонуванні відігравала не традиційна для тогочасного суспільства еліта, а дрібні землевласники-вояки (козаки), котрі не виступали визискувачами інших станів й існували за рахунок власної праці. Це справді унікальний випадок в європейській політичній історії.

По-друге, відсутність шляхетського стану й відкритість козацького для вступу представників інших станів і верств докорінно відрізняли со-

З а к і н ч е н н я Початок див.: Укр. іст. журн. — 1998. — № 2.

ціальну структуру суспільства козацької України від соціальних структур інших країн. У зв'язку з цим істотно різнилися спрямованість і зміст соціальної політики урядів України та інших держав.

По-третє, незавершеність процесу становлення політичної еліти спричинила слабкість її консолідації, гострі суперечності між різними угрупованнями й жорстоку міжособну боротьбу за владу, що стала однією з головних причин розпаду держави на два гетьманства.

По-четверте, відсутність досвіду державного будівництва й слабкість інтелектуальної еліти зумовили неприпустиму недооцінку значимості розробки й прийняття правових актів (кодексів), які б юридично закріпили й оформили зміни, що сталися в суспільстві в роки революції. Прийнятий, очевидно, в червні 1648 р. документ "Статті про устрій Війська Запорозького" хоч, як засвідчують деякі джерела, і торкався, крім суто військової сфери, й інших сторін суспільного буття³, все ж не розв'язував основної проблеми.

По-п'яте, винятково важлива роль мілітарного фактора у функціонуванні суспільства й держави (гетьман Війська Запорозького водночас виступав володарем держави, полково-сотенний адміністративно-територіальний поділ, назва держави — "Військо Запорозьке"). Військові (гетьман, полковники, сотники, отамани) очолювали всі керівні державні посади, що не могло не позначитися негативно на суспільно-політичному розвитку країни. Збереженню цього феномена сприяли нескінченні воєнні дії, що їх вела козацька Україна за незалежність, які висували армію на чільне місце, а державу перетворювали у великий військовий табір.

Разом з тим не поділяємо думки, що козацька Україна являла собою неймовірно складний феномен станової військової диктатури і мала місце "патримоніальність" державного тіла, "яке спробувало організувати навколишній простір за подобою збройних братств, тобто в канонах запорозьких стереотипів свідомості..."⁴. Відкритість козацького стану, характер його взаємин з іншими станами; визнання існування устрою магдебурзького права в містах, шляхетських і церковних судів; участь у роботі генеральних, представницьких і старшинських рад представників міщан, духовенства і навіть селян⁵ не дає підстав для твердження про існування "військової диктатури". Прикметним у цьому відношенні є пояснення у 1673 р. П. Дорошенком московському уряду причин неможливості направлення у найближчий час посольства, "поскільки не про нас самих гетьманів, але про все Військо Запорозьке і не про одне місто Чигирин, але про всю Україну і про все поспільство йдеться — без ради всіх неможливо швидко вчинити (підкреслено нами. — Авт.)"⁶.

Не вдалося нам виявити і даних джерел, які б засвідчували спроби державних структур реорганізувати життя в країні "за подобою збройних братств". І це не випадково, адже молода державна еліта ніколи не виступала ні носієм, ні виразником запорозької ідеології (навіть політичний курс ставлення Запорожжя І. Брюховецького виявився зовсім не запорозьким); окрім цього, нам невідомі джерела, які б свідчили про існування в політичних програмах запорозьких старшин подібних намірів "організації навколишнього простору" в козацькій Україні.

Не зупиняючись на характеристиці формування й функціонування різних інституцій (це тема окремої розмови), висловимо кілька міркувань щодо найголовніших тенденцій організації влади. Протягом першого року революції виразно окреслилася боротьба двох тенденцій у становленні форми правління: республіканської (традиційно притаманної Війську Запорозькому) і монархічної (гетьманської). Вже влітку 1648 р. Б. Хмельницький взяв курс на усунення чорної ради від розв'язання найважливіших питань. Посланцем А. Кисіля заявив відверто: "Не так у нас тепер діється, як (це бувало) здавна у Війську Запорозькому, бо я з

черню не раджуся і з нею не спілкуюся" ⁷. Як писав у кінці серпня шляхтич Кордиш, полонені козаки повідомили, що гетьман не обговорює питань з поспільством, "чого перед цим не бувало, бо завжди чернь домогалася того, що з нею радилися, а тепер лише з самою своєю старшиною має раду" ⁸.

З початку 1649 р. спостерігалось неухильне зміцнення прерогатив гетьманської влади, "самодержавних, монархічних устремлінь Б. Хмельницького" ⁹. Було покінчено з практикою зібрання чорних рад, функції якої переймає старшинська рада. Водночас окреслюється процес відродження ідеї українського монархізму, носієм якої виступав гетьман, котрий вперше прямо чи опосередковано починає висловлювати думки про свою владу не як владу виборного гетьмана, а самодержавну владу володаря України. 22 лютого 1649 р. він заявив польським послам: "Мі то Бог дав, жем єсть єдиновладцем і самодержцем руским" ¹⁰. Дещо пізніше думку подібного змісту висловив під час розмови з російським послом Г. Унковським: "Волею Божею послідному в чоловщіх мені звелено над Військом Запорозьким і над Білою Руссю у війні цій начальником бути і над ляхи і над Литвою перемогу мати" ¹¹. Маємо свідчення згадуваних членів посольства А. Кисіля, що гетьман величався "князем Русі і Молдавії" і розпорядився було звертатися до нього ("хоч і скрито") як до "князя Руських провінцій" ¹².

Харазматичність особистості Б. Хмельницького сприяла утвердженню у свідомості козацтва й інших верств населення погляду на його владу як таку, що дана від Бога. Восени 1650 р. український посол до короля хорунжий Василь під час розмови з М. Потоцьким, між іншим, відзначив, що "цей гетьман від Бога даний і (ним) гетьманом над Військом поставлений; хіба що його і сам Бог скине" ¹³. Ротмістр С. Чарнецький, побувавши в козацькій Україні, констатував: "Всі його як Бога шанують; у воєводствах Київському, Брацлавському, Чернігівському і Сіверському (?) так управляє, як і в Чигирині..." ¹⁴.

Зосереджуючи в руках всю повноту влади, з 1650 р. гетьман почав виношувати плани встановлення владарювання династії Хмельницьких. Керуючись цим, прагнув налагодити родинні зв'язки з представниками зарубіжних державних еліт (зокрема, домігся одруження сина Тимофія з донькою молдавського господаря В. Лупу Розандою). При цьому, як на наш погляд, не тому відмовлявся від пропозицій іноземних володарів проголосити себе князем (до речі, султан надав йому титул "князя Русі") ¹⁵, що не хотів встановлення монархічної влади (коли говорив йому, що "на господарстві бути не пристойть — не тієї природи людина" ¹⁶, то лукавив), а керувався розумінням того, що в козацькій Україні немає соціально-політичної опори для князівської влади. В зв'язку з чим вирішив добиватися перетворення гетьманської влади, яка зросла на національному ґрунті й дістала визнання і підтримку більшості населення, у спадкову монархію. І для утвердження монархічного начала покладає великі надії на всебічну підтримку з боку власного клану, формуванню якого приділяв постійну увагу ¹⁷.

Пішовши на укладення договору з Росією, Б. Хмельницький домігся фіксації в його тексті статті про позитивний характер володіння гетьманською булавою, і з цього часу пришвидшується еволюція республіканської форми правління в монархічну. Промовистою виглядає характеристика київським митрополитом С. Косовим його в листі від 14 липня 1654 р. як "нині нашої землі начальника і повелителя" ¹⁸. Утверджується порядок призначення і звільнення ним полковників; по суті, володів правом на життя й смерть будь-якого мешканця країни (незалежно від посади), якщо той дозволяв собі проігнорувати його розпорядження. За визнанням наказного гетьмана А. Ждановича, зробленим влітку 1657 р. у розмові з російським посланцем І. Желябужським, "всі

супроти гетьмана говорити не сміли; а хто б де і промовив і той би живим не був"¹⁹. Подібне твердження почули в цей же час у Москві савновники від П. Тетері, котрий повідомив, що критикувати дії Б. Хмельницького старшини не можуть ("їм всього цього гетьманові вимовити не можна", оскільки той "володів усім один, що накаже, то всім військом і роблять"²⁰).

Зазнає змін і титулування. Так, у листі до валаського воєводи К. Щербана від 28 червня 1657 р. воно виглядало вже по-монаршому. "Божою милістю гетьман Військ Запорозьких"²¹. Нарешті, в квітні 1657 р., відчувачи наближення смерті, на генеральній раді, в роботі якої взяли участь "війти і бурмістри", він добився легітимної передачі влади сину Юрію". Так було зроблено вирішальний крок до встановлення монархії у формі спадкового гетьманства Хмельницьких, що, на нашу думку, відображало прогресивну тенденцію політичного розвитку Української держави, оскільки сприяла б консолідації еліти та нації в цілому навколо гетьмана як носія, символу легітимної верховної влади, соборності України, а відтак слугувала запобіганню боротьбі старшин за булаву.

Однак, на відміну від Англії, де подібний процес в роки революції завершився відновленням монархії, в Україні він був зірваний спротивом політичної еліти, яка у своїй масі не усвідомлювала (і, будемо відвертими, не хотіла усвідомлювати) історичної необхідності акту утвердження спадкоємності гетьманської влади й прагнула добитися запровадження республікансько-олігархічної (старшинської) форми правління, яка відкривала дорогу для реалізації потаємних задумів оволодіння булавою. І після смерті у серпні 1657 р. Великого гетьмана І. Виговського у вересні усунув Ю. Хмельницького від влади, а в жовтні домігся обрання себе гетьманом України. Так було зруйновано крихку будівлю української монархії й відкрито "ящик Пандори" жорстокої міжусобної боротьби за булаву, що стала однією з найголовніших причин поразки революції.

Республікансько-олігархічна форма правління, як засвідчили події, виявилася неспроможною успішно розв'язувати складні проблеми життя країни; саме при її розквіті (1658—1665 рр.) виникли сприятливі умови для руйнівних процесів "отаманства" старшин, анархо-охлократичних поривів низів суспільства, втручання іноземних держав у внутрішні справи козацької України. І, що характерно, логіка розвитку соціально-політичних подій штовхала і того ж таки І. Виговського (весною 1659 р. він уже добивався від Варшави запровадження спадкоємності гетьманської влади — передачі її після його смерті брату Данилу, мотивуючи це бажанням, щоб "в Україні не доходило до вибуху заворушень"²³) й інших гетьманів (І. Брюховецького, Д. Многогрішного, П. Дорошенка, І. Самойловича) до вживання заходів з метою зміцнення прерогатив гетьманської влади, надання рис самодержавності, виношування планів запровадження її спадковості, тобто, іншими словами, — до встановлення монархічної форми правління²⁴. Але жодному з них уже не вдавалося цього досягти. Зазнала невдачі й спроба Ю. Хмельницького у 1677—1681 рр. домогтися утвердження Українського (Руського) князівства у Правобережній Україні (в кордонах гетьманства П. Дорошенка)²⁵. Наданий історією шанс було упущено назавжди.

Отже, метою боротьби, яка розпочалася в Україні в 1648 р., було:

- добитися ліквідації національно-релігійного гніту Речі Посполитої й не допустити його запровадження з боку Московії чи Османської імперії;
- розбудувати національну соборну державу й відстояти її незалежність;
- ліквідувати модель соціально-економічних відносин, що ґрунтувалася на великому й середньому феодальному землеволодінні, фільвар-

ко-панщинній системі господарства, закріпаченому чи феодально залежному селянстві, й утвердити нову, основу якої становила дрібна козацька й селянська власність на землю й сільськогосподарські угіддя, праця вільної людини.

Визначальним було виборення Україною незалежності, бо лише вона відкривала перспективу збереження революційних соціально-економічних завоювань й могла запобігти феодалізації суспільних відносин (входження до складу будь-якої з сусідніх імперій — Речі Посполитої, Московії, Порту на тих чи інших політичних умовах неминуче вело до реставрації феодалізму).

Висловлені в статті міркування дають підстави зробити висновок: за своїми масштабами (територіальними й масовістю участі населення); змістом, формами й метою боротьби; якісними змінами, що відбувалися в різних сферах буття нації та суспільства, подія, яка розпочалася в 1648 р., становила набагато складніше соціально-політичне явище української історії, ніж те, що визначається термінами "повстання" і "війна". Адже "повстання" (їх були сотні) і "війни" (внутрішні — громадянські і зовнішні — проти агресії сусідніх держав) входили до неї як складові частини. У зв'язку з чим вважаємо її "революцією". Враховуючи, що домінантою змісту останньої була боротьба за незалежність і соборність України, поділяємо міркування тих науковців, котрі характеризували її як "національну". Типологічне близькою вона була до Нідерландської революції, з якою мала чимало спільних рис, про що скажемо далі. В історіографії є також її оцінки як переважно соціальної революції. Так, на думку М. Брайчевського, вона була "соціальним рухом з яскраво вираженим спрямуванням і на якийсь час привела до ліквідації великого феодального (магнатського) землеволодіння, — мала, однак, національно-визвольний камуфляж боротьби за визволення від польського панування"²⁶.

Виходячи із змісту події, думаємо, що слід переглянути як неслухняні широко використовувані в історіографії терміни "козацьке повстання", "козацька війна", бо вони ігнорують національно-визвольну спрямованість боротьби нації, зводячи, по суті, до внутрішнього соціального конфлікту в Польщі між козацтвом і селянством, з одного боку, та шляхтою й урядом — з другого. І вже нонсенсом виглядають спроби окремих авторів (переважно в польській історіографії) характеризувати її "польсько-козацькою війною" (це якби, наприклад, за подібною аналогією для означення повстань поляків під проводом Т. Косцюшка (1794 р.), 1830—1831, 1863—1864 рр. проти Російської імперії вдатися до терміну "російсько-шляхетська війна"). Неточною є дефініція "козацька революція", оскільки тяж акцентує увагу лише на соціальному моменті, залишаючи осторонь національно-визвольний. Не всю повноту змісту події відображає й термін "Визвольна війна" (останнім часом переважно вживається як "Національно-визвольна війна"). Чому? По-перше, як слушно відзначав Я. Ісаєвич, він не враховує того факту, що з українсько-польською війною поєднувалася й перепліталася соціальна боротьба всередині українського народу²⁷, по-друге, ігнорує процес державотворення, становлення нової моделі соціально-економічних відносин.

Відкритою проблемою, як уже відзначалося, залишається визначення хронологічних меж революції. У вітчизняній історіографії в 90-х рр. окреслився перехід від її датування 1648—1654 рр. до 1648—1657 рр. В. Шевчук висловив міркування, що Визвольна війна завершилася у 1678 р. із знищенням турками Чигирин, а юридичне оформлено її поразку Вічним миром між Московією і Річчю Посполитою в 1686 р.²⁸ В 1992 р. авторами цієї статті було запропоновано нову концепцію Визвольної війни, за якою вона закінчувалася у 1676 р. ліквідацією державних інституцій у Правобережній Україні, що збіглося з відреченням

від влади П. Дорошенка²⁹. Ця гіпотеза не дістала аргументованого спростування у працях науковців. Навіть не сприймаючи її, наприклад, І. Рибалко констатував, що можна погодитися з В. Смолієм і В. Степанковим у тому, що події 1648–1676 рр. "становлять собою ланки єдиного процесу боротьби українського народу за створення національної держави, її незалежність і територіальну цілісність"³⁰. І віднайдені останніми роками нові джерела в архівосховищах й рукописних відділах бібліотек Польщі та Росії нами, Ю. Мициком, В. Брехуненком, Т. Чухлібом й іншими вченими (як це видно із опублікованих ними праць) утверджують у правомірності існування запропонованої нами точки зору, поряд з іншими, до остаточного з'ясування цього складного питання.

Насправді, після смерті Б. Хмельницького не припинялася боротьба за розв'язання найголовніших завдань революції, досягнення її мети, хоча, внаслідок загострення соціально-політичних суперечностей й прорахунків урядів, вона протікала у значно складніших умовах. Тим паче народні маси Правобережжя продовжували чинити запеклий опір відновленню польського панування й фільварко-панщинної системи господарства, свідченням чого служило могутнє повстання 1664–1665 рр. Водночас у Лівобережжі чинився потужний спротив спробам московського уряду звести нанівець автономію й запровадити, правда, у м'якій формі, феодальні порядки (повстання 1666, 1668 рр.).

За даними джерел, сучасники подій (як з української, так і польської сторони, оскільки конфлікт розпочався між ними) 60 — першої пол. 70-х рр. вбачали в них продовження боротьби, яка спалахнула в 1648 р. У листі до запорожців від 22 лютого 1671 р. городові козаки нагадували (не приховуючи докорів) їм, що напередодні 1648 р. поляки "важким ярмом підданства обклали наш народ Український; а якщо було перед війною добре, то не потрібно було ніколи Війську Запорозькому з ними воювати. Тепер же, двадцять і кілька літ воюємо, у багатьох битвах багато крові пролили і голів своїх наклали"³¹. 28 березня цього ж року П. Дорошенко писав до курфюрста Бранденбурзького Фрідріха-Вільгельма: починаючи від Б. Хмельницького, Військо Запорозьке "і весь народ Руський" борються проти польського ярма і тепер поляки розділили "наш край" на дві частини: одну продали Московії, а другу хочуть перетворити у Дике Поле³². Зі свого боку, польські комісари у березні 1670 р. отримали від уряду інструкцію, що дозволяла під час переговорів з українцями погодитися на відновлення статусу православної Церкви, який існував "напередодні козацької війни", й на проживання козаків у місцевостях, де здавна "перед цією війною проживали"³³.

Оскільки орієнтація на Порту й прийняття її протекції не допомогли уряду П. Дорошенка досягти реалізації політичної програми, а з 1674 р. розпочався інтенсивний процес руйнування державних інституцій у Правобережній Україні, який завершився в 1676 р. їх ліквідацією, вважаємо, що цей акт ознаменував кінець революції й її поразку. Адже в наступні десятиріччя, незважаючи на спроби І. Самойловича, Ю. Хмельницького, І. Мазепи, С. Палія та П. Орлика, відновити їх функціонування у Правобережжі чи домогтися його прилучення до Лівобережного гетьманства не вдалося.

У розвитку революції можна виділити кілька періодів. У 1992 р. нами було запропоновано виокремити три: 1648 — серпень (за ст. ст. — липень) 1657 р.; серпень 1657 — січень 1667 р.; січень 1667 — вересень 1676 р. Слабкою стороною цієї періодизації виступала недооцінка внутрішніх закономірностей розвитку революційного процесу³⁴. Глибше осмислення сутності події дозволило внести до неї істотні корективи. Вважаємо доцільним виділення таких періодів:

Перший (лютий 1648 — червень 1652 р.) характеризується найбільшим розмахом й інтенсивністю національно-визвольної і соціальної боротьби.

Відбувається бурхливий процес розвитку державних інституцій, формування національної державної ідеї, становлення політичної еліти. Основними завоюваннями були: виборення у червні 1652 р. де-факто державної незалежності й успішне завершення Селянської війни.

Другай (червень 1652 — серпень 1657 р.) відзначається погіршенням економічного і геополітичного становища козацької України та активними пошуками союзників на міжнародній арені з метою розгрому Речі Посполитої й возз'єднання в межах держави всіх етноукраїнських земель. В політичному розвитку встановлюється монархічна форма правління в особі спадкового гетьманату.

Третій (вересень 1657 — червень 1663 р.) охоплює час різкого загострення соціально-політичної боротьби, що вилилася в громадянську війну й призвела до розколу козацької України на два гетьманства (Правобережне й Лівобережне) та виділення Запорозжя в окрему політичну силу.

Четвертий (липень 1663 — червень 1668 р.) ознаменувався прагненням польського і російського урядів поділити Українську державу (що й сталося згідно з Андрусівським договором 1667 р.) та відчайдушною боротьбою національно-патріотичних сил за возз'єднання козацької України.

П'ятий (липень 1668 — вересень 1676 р.) припадає на нове загострення політичної боротьби (1668—1669, 1674 рр.), посилення втручання іноземних держав у внутрішні справи України, ліквідацію державних інституцій у Правобережжі та його жакливе спустошення польськими, кримськими, турецькими й російськими військами.

Висловимо кілька міркувань з приводу особливостей революції, причин поразки та ролі в історичному поступу України. Основні з особливостей такі:

- національно-визвольна боротьба точилася не лише проти Речі Посполитої (як це традиційно зображується в історіографії), але у такій самій мірі й проти інших ворогів незалежності — Московії, Криму, Порту;

- існування тісного взаємозв'язку і взаємовпливу національно-визвольної, релігійної й соціальної боротьби; деструктивність анархо-охлократичних рухів знедолених мас;

- переростання соціальної боротьби в Селянську війну 1648—1652 рр., яка завершилася утвердженням нової моделі соціально-економічних відносин;

- довготривалість, нерівномірність й суперечливість розвитку революції, що супроводжувався різкими спалахами соціально-політичної боротьби в українському суспільстві;

- відхід з осені 1649—1651 рр. від участі в революції Західного регіону, котрий в жорстоких реаліях боротьби часто ставав заложником і жертвою воєнних дій української, польської, кримської, московської і турецької армій;

- провідна роль у розвитку революції козацтва — стану дрібних землевласників фермерського типу;

- зрада національних інтересів з боку більшості панівного стану суспільства — князів, магнатів, шляхти, які разом з поляками, литовцями, білорусами придушували визвольну боротьбу України за незалежність і соборність;

- слабкий позитивний вплив на розвиток революції міського патриціату, інтелігенції, вищого й середнього духовенства;

- домінування збройних форм боротьби, що набирала час від часу надзвичайно жорстокого характеру й супроводжувалася проявами етнічних чисток;

- вкрай негативна роль геополітичного фактора, оскільки уряди сусідніх імперій всіляко протидіяли виборенню Україною незалежності й намагалися включити її землі до своїх володінь.

Причини поразки, на наш погляд, такі:

- відсутність досвіду державного будівництва в еліті, котра очолила боротьбу; незавершеність процесу її консолідації навколо національної державної ідеї; існування гострих суперечностей між окремими угрупованнями, що породжували жорстоку боротьбу за владу;
- переважання в ментальності значної частини еліти, козацтва й інших верств населення особистих, групових, станових інтересів над національними й державними;
- зрада національних інтересів з боку більшості панівного стану передреволюційного суспільства;
- перебування в зародковому стані на початок революції національної державної ідеї, що зумовило політику автономізму її керівництва у 1648 р., яка призвела до залишення ворогові Західного регіону, породивши проблему соборності Української держави;
- ліквідація встановленої Б. Хмельницьким монархічної форми правління й утвердження республікансько-олігархічної форми, що спричинила слабкість центральної влади, міжусобну боротьбу за булаву, всевладдя (отаманство) старшини на місцях;
- грубі прорахунки після смерті Б. Хмельницького урядів у проведенні внутрішньої політики, які викликали загострення соціальної боротьби, що руйнувала підвалини молодій державі;
- великі масштаби люмпенізації суспільства, анархо-охлократичні рухи соціальних низів;
- деструктивна політична роль Запорозжя протягом кінця 50-х — першої пол. 70-х рр.;
- постійна агресія (у різних формах) з боку Речі Посполитої, Московії, Кримського ханства й Порту, спрямована на ліквідацію самостійної Української держави. Певною мірою мав рацію П. Феденко, коли писав: "Україна не могла вийти із своєї трагічної геополітичної ситуації і руїна державності була так би мовити "запрограмована" ³⁵.

Революція завершилася для української нації поразкою: не вдалося ні створити держави в етнічних межах України, ні відстояти незалежність козацької України, хоча за свободу було заплачено неймовірно високу ціну. Втрати (від воєнних дій, голоду, епідемій, захоплення в яsir, переселень в межі сусідніх країн, зокрема Московії та Молдавії) становили майже 65—70 % всього населення України, яке на 1648 р. налічувало близько 4—5 млн. осіб (у Правобережній Україні втрати сягали близько 85—90 % її мешканців). Страхітливих руйнувань зазнали міста й села; було завдано надзвичайно великої шкоди розвитку ремесел, промислів й торгівлі.

Значення революції полягало в тому, що:

- вона привела до створення національної держави, частина якої у формі Лівобережного гетьманства на правах автономії проіснувала в складі Росії до початку 80-х рр. XVIII ст.;
- зумовила формулювання національної державної ідеї, яка стала для наступних поколінь українців неписаним заповітом у боротьбі за незалежність;
- сприяла еволюції української і білоруської націй ³⁶;
- відіграла вирішальну роль у формуванні нової політичної еліти;
- стала могутнім імпульсом для розвитку національної самосвідомості, зокрема ідеології елітарного націоналізму;
- зумовила закріплення назви "Україна" за витвореною державою й започаткувала зміну назви "Руський народ" на "Український народ";
- істотно збагатила традиції боротьби як проти національно-релігійного, так і соціального гноблення;
- пробудила волю нації до самоутвердження й самовираження у формі незалежної соборної держави;

— забезпечила умови, коли протягом тривалого часу після її завершення козаки, міщани й селяни продовжували користуватися плодами соціально-економічних завоювань, здобутих в роки революції. Наприклад, матеріали Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. фіксують численні факти, коли селянські та козацькі поля, городи, сіножаті кваліфікуються як "свої власні", "свої жилі" тощо³⁷;

— сприяла розвитку усної народної творчості, мови, освіти, історичної науки (у формі літописання), літератури тощо.

В жодному випадку не можна розглядати Українську революцію як якусь другорядну подію хутірського масштабу в контексті європейського революційного руху XVI–XVIII ст. Майбутні фундаментальні дослідження дадуть можливість з'ясувати її справжню роль і місце в цьому процесі. Адже далеко не випадково в її розвитку можна віднайти спільні риси з розвитком Нідерландської революції. Це:

— довготривалість боротьби за незалежність, нерівномірність розвитку, імпульсивність, чергування спадів і піднесення;

— складність і суперечливість боротьби. Російський історик А. Чістозонов відзначав, що непросте переплетення соціально-економічних, політичних і релігійно-ідеологічних протиріч у Нідерландах нерідко ставило трудящих по різні боки барикад³⁸. Подібним чином ситуація складалася і в Україні, коли селяни, міщани й козаки часто воювали проти української армії разом з польськими, московськими, кримськими військами;

— важлива роль релігійного фактора;

— переплетення національно-визвольної боротьби з соціальною, правда, оскільки Нідерландська революція була "революцією переважно міською", то селянський рух, на відміну від України, не набрав загальнонаціонального характеру³⁹;

— в обох країнах боротьба точилася у різноманітних формах — від найпасивніших до найактивніших, включаючи воєнні дії, політичну й дипломатичну боротьбу. На жаль, і в Нідерландах, і особливо в Україні протистояли сторони проявляли нетерпимість, жорстокість, терор тощо;

— Українська і Нідерландська держави утворилися не в межах усіх етнічних територій, а лише в окремих їхніх частинах, внаслідок чого кордони проходили не за національно-мовними, а за географічними рубежами;

— подібність соціально-економічних районів, що послужили ядром утворених держав. Так, у Нідерландах вона виникла і відстояла незалежність у північних провінціях: Голландії, Фрісландії, Дренті й інших, де зберігався значний прошарок вільних селян, котрі не знали феодальної залежності, буржуазний розвиток мав надійнішу основу, а селянсько-плебейський рух виступав організованіше⁴⁰. На терені України держава оформилася у південному і південно-східному регіонах, де також більшість селян залишалася незакріпаченою й зосереджувався козацький стан, котрий був організатором і керівником революції. Тому уряди обох держав докладали багато зусиль, щоб домогтися включення до їх складу решти територій, проте безуспішно;

— відсутність єдності серед політичної еліти негативно позначалася, особливо в Україні, на ході визвольної боротьби;

— в обох революціях вкрай негативну роль відігравав геополітичний фактор.

Нарешті, останнє: в зовнішньополітичному аспекті Українська революція зумовила серйозну зміну співвідношення сил у Східній, Південно-Східній, Центральній і Північній Європі. Вона різко послабила позиції Речі Посполитої та Криму й привела до зміцнення ролі Російської імперії, Швеції й Бранденбургу (у 1657 р. Польща відмовилася від денних прав на Східну Прусію).

- ¹ Яковенко Н. Між правдою та славою. — С. 73–75.
- ² Шевчук В. Назв. пр. — С. 7.
- ³ ДБХ. — С. 182; Мыйчик Ю. А. Новые документы — С. 184.
- ⁴ Яковенко Н. Між правдою та славою. — С. 74.
- ⁵ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — С. 234–235; Окиншевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. ст. // Праці Комісії для вивчення історії західноруського та українського права. — К., 1929. — Вил. 6. — С. 299–301.
- ⁶ Цит.: Окиншевич Л. Назв. пр. — С. 338.
- ⁷ БЧ, ВР, № 143, арк. 568.
- ⁸ Цит.: Липинський В. Твори. — Т. 3. — С. 251.
- ⁹ Там же. — С. 117–120.
- ¹⁰ ВУР. — Т. 2. — С. 117.
- ¹¹ Там же. — С. 154.
- ¹² Мицик Ю. Три листа... — С. 269, 271.
- ¹³ ЛНБ, ВР, ф. 5, спр. Оссолінських №25/11, арк. 321¹.
- ¹⁴ АГАД, ф. 553, від. 11, кн. 18, арк. 44.
- ¹⁵ Там же, ф. 3, №3, арк. 90.
- ¹⁶ Цит.: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — С. 237.
- ¹⁷ Дашкевич Я. Клан Хмельницького — легенда чи дійсність? // Україна в минулому. — К., Львів, 1992. — Вил. 2. — С. 78–92.
- ¹⁸ Акты ЮиЗР. — Т. 10. — С. 709.
- ¹⁹ Русская историческая библиотека. — СПб., 1884. — Т. 8. — С. 1261, 1264.
- ²⁰ Акты ЮиЗР. — Т. 11. — С. 746, 764.
- ²¹ ДБХ. — С. 592.
- ²² Архів..., оп. 3, спр. 19, арк. И; спр. 31, арк. 89.
- ²³ Оляничин Д. Пункти Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 року // ЗНТШ. — Львів, 1991. — Т. 222. — С. 347.
- ²⁴ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея... — С. 117–118, 148–168, 180–185.
- ²⁵ Чухліб Т. В. Правобережне Військо Запорозьке у геополітичних планах Османської імперії (1676–1685 рр.) // Запорозьке козацтво... — С. 173–177.
- ²⁶ "Брайчевський М. Вступ до історичної науки: Навчальний посібник. — К., 1995. — С. 120.
- ²⁷ Ісаєвич Я. Передмова // Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — С. 8–9.
- ²⁸ Шевчук В. Назв. пр. — С. 73.
- ²⁹ Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції Визвольної війни українського народу ХУІІ ст. — К., 1992. — С. 24–36.
- ³⁰ Рибалка І. К. Історія України. — Харків, 1995. — Ч. 1. — С. 272.
- ³¹ ББ, ВР, №5, арк. 12.
- ³² БЧ, ВР, №376, арк. 178–180.
- ³³ АГАД, ф. 3, №5, арк. 64, 66.
- ³⁴ Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції... — С. 34–36.
- ³⁵ Феденко П. Триумф і катастрофа. Оцінка досягнень і поразки революції Богдана Хмельницького // Культура і життя. — 1990. — 19 серпня.
- ³⁶ Сисин Ф. Хмельниччина... — С. 69.
- ³⁷ Лазаревский А. М. Обзорение Румянцевой описи Малороссии (Полки Киевский и Нежинский). — Чернигов, 1867. — Вып. 2. — С. 211, 248, 251; Смолій В. Основні тенденції... — С. 187–188.
- ³⁸ Чистозвонов АН. Четыреста лет Нидерландской буржуазной революции // Вопросы истории. — 1967. — №2. — С. 101.
- ³⁹ Адо А. В. Указ, соч. — С. 60–61.
- ⁴⁰ Чистозвонов АН. Нидерландская буржуазная революция XVI века. — М., 1958. — С. 29, 189.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

80-річчя української революції

О. Д. ЗУБАЛІЙ (Київ), Д. С. РЯЩЕНКО (Київ)

Освітній рух в Україні у добу національно-державного відродження (1917—1920рр.)

Роки 1917—1920-й — один із складних і суперечливих періодів розвитку державності, економіки, освіти і культури в Україні. Це — епоха "української національно-визвольної революції", доба суверенітету й незалежності Української Народної Республіки, чотирьох її Універсалів,

початку відродження рідної мови, культури, з одного боку; хаосу, анархії, жорстокої міжусобної боротьби, громадянської війни — з другого. Починаючи з 1917 р., Україна нагадувала собою палаючий факел. Такою вона була у 1918 р., стікаючи кров'ю у полум'ї селянських повстань проти півмільйонної австро-німецької армії, і в 1919 р., знемагаючи від кривавої боротьби десятків протиборствуючих партій, таборів, військових сил різного національного й соціального забарвлення. Тільки у 1919 р. шість різних армій (українська, більшовицька, білогвардійська, польська, Антанти, анархістів) вели бойові дії в Україні Київ п'ять разів переходив із рук у руки. Численні фронти розділяли одне від одного міста і цілі райони. Такою Україна була і в 1920 р., коли в цьому шаленому коловороті визначився переможець — більш як мільйонна армія Льва Троцького².

Водночас це був період розвитку "національної школи", "українізації", "побудови своєї, нової і за формою, й за духом школи", "руху за рідну школу й освіту"³.

1917 рік для України став початком відродження національної ідеї, набуття нею реальних форм. Ця патріотична програма знаходила відгук серед різних верств населення. З особливим піднесенням зустріла ці події українська інтелігенція, зокрема вчителі. Об'єднавшись у Всеукраїнську учительську спілку, вони недвозначно підтримали процес розбудови української державності, виступили з програмою суттєвих перетворень у галузі освіти і виховання.

Національне відродження у галузі освіти проходило в надзвичайно складній політичній обстановці. С. Постернак, автор маловідомої нині книги "Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917–1919 рр." (ІС, 1920) виділяє за ці три роки десять різних періодів, що характеризуються або зміною влади, або зміною її ставлення до розвитку української освіти:

1) 27 березня — 10 червня 1917 р. (влада Тимчасового уряду на Україні до видання Центральною Радою І Універсалу); 2) 10 червня — 3 липня 1917 р. (влада Генерального секретаріату, "куца автономія", виникло Генеральне секретарство освіти, національна влада мала тоді скоріше моральний, ніж юридичний характер); 3) 3 липня — 7 листопада 1917 р. (від видання ІІ до видання ІІІ Універсалів — автономія України з п'яти губерній — Київської, Полтавської, Волинської, Подільської, Чернігівської), відкриваються українські гімназії. "За ці часи освітній рух на Україні набирає великих форм, але виключно як рух народний, громадянський, на народні й громадські кошти, без усякої допомоги уряду, силами самого громадянства, під керівництвом громадянських організацій: губернських і повітових земств, міських дум, учительських організацій, просвіт, Товариства шкільної освіти, кооперативів"); 4) 7 листопада 1917 р. — 25 січня 1918 р. (влада Української Народної Республіки, спочатку федерація з Росією, а з 9 січня 1918 р., після видання ІV Універсалу, — юридична незалежність, розроблені основні законопроекти у справах освіти); 5) січень — лютий 1918 р. (тимчасовий період приходу більшовизму у Київ, коли нова влада не встигла нічого провести в галузі освіти); 6) березень — квітень 1918 р. (повернення до Києва Центральної Ради, реорганізація Міністерства народної освіти, рішуче ставлення питань про всенародну освіту, про єдину загальноосвітню українську школу, про розмежування шкіл за національними ознаками, про автономію педагогічних рад шкіл); 7) 30 квітня — 15 грудня 1918 р. (гетьманська держава на Україні, виникнення численних початкових, середніх українських шкіл, відкриття українських університетів і Академії наук); 8) грудень 1918 р. — січень 1919 р. (правління Директорії, період "особливого рішучого й твердого національного курсу, з нахилом в бік шовінізму", продовження курсу Центральної Ради в галузі освіти, повернення до відхилених за гетьмана зако-

нопроектів; 9) лютий — серпень 1919 р. (радянська влада в Києві, яка цього разу прийшла з цілим рядом конкретних проектів у справі освіти на національній основі); 10) вересень — грудень 1919 р. (прихід Добровольчої армії до Києва і втрата більшості завоювань національного руху). Були закриті національні школи, Академія наук. Знищували бюсти Т. Г. Шевченка, забороняли вивішувати його портрети в усіх установах⁴.

Після відновлення в грудні 1919 р. у Києві радянської влади почався довгий, повний протиріч етап проведення нею освітньої політики. 21 грудня 1919 р. був утворений третій український радянський уряд, який оголосив: "Знову постає з мертвих вільна і незалежна Українська соціалістична радянська республіка". Кілька українських членів партій було призначено на високі посади в уряді, партійні діячі отримали вказівки при можливості користуватись українською мовою й виявляти повагу до української культури, освіти⁵.

Наведена хронологічна схема дає змогу чіткіше орієнтуватись у подіях 1917—1920 рр. та в концепції національної школи. Кожна влада, "коли не вносила щось свого, нового, то... руйнувала старе в системі й організації народної освіти". В процесі становлення і розвитку національної освіти і школи "...було стільки ж перерв і напрямів, скільки змінювалося влад"⁶.

У новій політичній ситуації, що створилася в Україні після падіння російського самодержавства, домінуючим став процес національного державотворення. Починаючи з 1 березня (старий стиль) 1917 р., коли сюди дійшла звістка про Лютневу демократичну революцію в Петрограді, у губерніях краю активно розгорнулося відновлення діяльності "Просвіти", клубів, видання україномовних газет. Примітною ознакою того часу стало відкриття українських шкіл. Адже створення освітньої системи, що базувалася б на національних засадах, набувало неабиякого значення для розбудови національної державності як основної підвалини економічної й політичної незалежності України.

Напередодні бурхливих подій Лютневої 1917 р. революції в Україні налічувалося 19 568 загальноосвітніх шкіл, 1 678 000 учнів і 46 739 учителів⁷. Але говорити про існування національної школи не доводилося, тому що українська мова заборонялася Російською імперією від Переяславське-Московської угоди (1654 р.) до початку XX ст. 170 разів⁸. Ось чому в школах України у зазначений період переважала саме російська мова.

У перші ж післяреволюційні місяці Тимчасовий уряд в ейфоричному пориві демократизації дозволив проводити українізацію школи, правильніше, дерусифікацію, впровадження української мови у сферу навчально-виховних закладів, підготовку національно свідомих кадрів. Вчителі одержали повну свободу у справі вибору підручників і методу навчання. Українізація початкових шкіл розпочалась уже з вересня 1917 р. Учні першого року навчання повинні були вивчати всі предмети за підручниками, пристосованими до діалекту тієї чи іншої місцевості, а другого — за підручниками, написаними українською мовою. Російська мова як один з предметів вводилася лише з третього року навчання.

Вивчення української мови, літератури та історії було обов'язковим у всіх середніх школах і гімназіях. Не заборонялося відкривати в них, за вимогою батьків-неукрашців, класи з російською мовою навчання, а в російських гімназіях, де українці становили меншість, — класи з українською мовою викладання.

Єдина школа утворювалась як 7-річна народна загальноосвітня. Після закінчення цієї школи учні могли продовжити навчання у 4-річній гімназії або технічній школі: сільськогосподарській, учительській та ін.

З початку утворення Центральної Ради розпочалась активна державна підтримка розвитку української освіти. Цими питаннями вона займа-

лася фактично з перших днів свого існування, бо розглядала проблему освітнього відродження нації як необхідну умову консолідації українського народу в його боротьбі за національне й соціальне визволення, відновлення у нових історичних умовах Української держави та піднесення на більш високий рівень її економіки.

Основні напрями своєї діяльності в галузі розвитку освіти Центральною Радою визначила у відозві до українського народу від 22 березня 1917 р. та в резолюції Українського національного конгресу (квітень 1917 р.). У цих документах першочерговими завданнями ставилося відродження української мови, створення національних освітніх закладів, збільшення кількості україномовних газет, журналів, художньої й навчальної літератури, розвиток бібліотечної справи, науки, музичного, театрального та образотворчого мистецтва тощо¹⁰.

Серед цих проблем однією з найголовніших було відродження української мови і друкарської справи, оскільки, як відомо, сумнозвісним циркуляром царського міністра внутрішніх справ П. Валюева (1863 р.) та Емським указом імператора Олександра II (1876 р.) заборонялося її вживання і друковане українське слово. Хоч ці обмеження і були скасовані в ході революції 1905—1907 рр., а потім постановою Тимчасового уряду (березень 1917 р.), але відлучення протягом тривалого часу українського народу від рідної мови й позбавлення його можливості отримувати освіту призвели до того, що на початку 1917 р. з 35 млн. українців більш як 75 % не вміли читати. Решта ж, що належала переважно до багатих верств населення, навчалася російською, польською, німецькою та іншими мовами¹¹.

Враховуючи таке становище, керівництво Центральної Ради, зокрема голова шкільної комісії (з червня 1917 р. — генеральний секретар з освітніх справ) І. Стещенко, вжив ряд заходів для створення українських шкіл, підготовки відповідних учительських кадрів, поступової організації вузів, організації вивчення рідної мови на етнічній території України і в прилеглих до неї губерніях, де компактно проживало україномовне населення, ліквідації неписьменності серед дорослих, формування національної інтелігенції тощо.

Протягом 1917/1918 навчального року в Україні відкрилося 30 українських гімназій, переважна більшість яких діяла по селах. З них у Києві — 4, Полтаві — 3, Харкові, Катеринославі, Вінниці — по 2 і т. ін. З цих гімназій тільки 2 було взято на державне утримання, а 1-й Київській гімназії було надано державну допомогу в сумі 70 тис. крб. Всі ж інші існували виключно на місцеві кошти. Так, у Золотоніському повіті за місцеві кошти було відкрито 5 українських гімназій. Відкрилася гімназія ім. Г. Сковороди в с. Чорнухи на Полтавщині. Селяни самі збирали гроші. Наприклад, у с. Яблукові Лубенського повіту було зібрано 25 тис. крб. на організацію навчального процесу і близько 100 тис. — на будівництво приміщення для української гімназії. Народна ініціатива призвела до того, що вже восени 1918 р. в Україні було побудовано 75 українських гімназій¹².

Видатний український учитель, науковець В. Ф. Дурдуківський, який багато років очолював Першу українську трудову школу ім. Т. Г. Шевченка у Києві, писав: "Наша школа мусить бути національною школою. Кожному зрозуміло, що національність у навчанні і вихованні не може обмежуватися самою мовою школи. Учити і виховувати в національному дусі це не значить розмовляти тільки і вести навчання дітей українською мовою. Якби, не дай Боже, така школа з'явилася у нас на Україні, то її ніяк не можна було б вважати за рідну, національну школу, — це був би поганенький переклад на українську мову російської школи, й як кожний переклад далеко від свого оригіналу гірший. Справжня національна школа повинна бути рідною дитині і мовою, і

всіма подробицями, деталями тієї обстановки, яка оточує її, яка утворює особливу, рідну, інтимну атмосферу.

... Наша нова... школа мусить бути щиро демократичною. ...Час вже зробити середню освіту загальною і широкодоступною для дітей нашого селянства й робітництва, забути дикий старий погляд на середню освіту, як на привілей панства. Наша школа мусить якнайширше відчинити свої двері перед дітьми нашої демократії. Це велике завдання нашої школи, бо ми повинні покликати до культурної і державної праці нові численні кадри нової ж духом й напрямком інтелігенції, щоб вона стала на місце тих чужинців або зрадників, які так шкодять нашій національній справі" ¹.

З метою ефективнішого проведення освітньої роботи з ініціативи голови Центральної Ради М. Грушевського у квітні 1917 р. в Києві було проведено перший, а в серпні — другий Всеукраїнські учительські з'їзди, які виробили програму перебудови системи освіти в Україні.

На думку українських педагогів, нова школа повинна була стати демократичною й українизованою. Для цього на початковому етапі реформи системи освіти пропонувалося ліквідувати багатоступеневість шкіл й створити єдину початкову школу, в якій підростаюче покоління всіх станів суспільства мало б можливість безкоштовно здобувати обов'язкову початкову освіту з наступним її продовженням у середніх, спеціальних та вищих навчальних закладах. Українська мова вивчалася з першого класу, а російська як державна та інші мови — з третього. Необхідною умовою реалізації цих планів було налагодження видання підручників й іншої літератури українською мовою для усієї мережі освітніх закладів.

Новій школі надавалася ключова роль у вихованні у підростаючого покоління нахилу до творчості, мистецтва, естетики, розумової і фізичної праці, формуванні в учнів елементів ораторської майстерності, обов'язковому вивченні ними історії, природознавства, краєзнавства, етнографії.

Складовою частиною побудови нової школи делегати з'їздів вважали термінове створення мережі різних навчальних закладів для підготовки і перепідготовки вчителів та ліквідації неписьменності серед дорослого населення. Для цього пропонувалося відкрити кафедри, курси спеціалізації української мови у педінститутах й університетах, створити нові гуманітарні вузи і педучилища, організувати Педагогічну академію й Українську Академію наук, заснувати педагогічний журнал, реорганізувати існуючі публічні і відкрити нові бібліотеки. Крім того, з'їзди порушили питання про повернення з-за кордону та різних регіонів Росії архівних документів і матеріальних цінностей, пов'язаних з історією українського народу, та створення Національного архівного фонду України ².

Таким чином, ці учительські форуми виробили програму освітніх перетворень, складність якої полягала, по-перше, в тому, що для її реалізації необхідні були кошти, яких у Центральної Ради бракувало. По-друге, на виконання її основних пунктів відводилося мало часу, а саме весна — літо 1917 р. Крім того, уже з весни цього ж року процесу освітньо національного відродження українського народу чинили опір різні шовіністично настроєні політичні партії, течії та громадські організації як на території України, так і у Тимчасовому уряді

Незважаючи на ці труднощі, вже у квітні — червні 1917 р. питання про створення нової національної школи обговорювалося на повітових і губернських з'їздах учителів, на робітничих, селянських, I та II українських військових з'їздах, у Радах робітничих, селянських і солдатських депутатів, на зібраннях різних громадських організацій, їх учасники в цілому схвалили курс уряду в справі духовного й освітнього відродження українського народу, розробили практичні заходи щодо проведення освітньої роботи на місцях — серед дітей і дорослого населення.

Перед новим 1917/1918 навчальним роком Генеральний секретар Центральної Ради по народній освіті звернувся до українських учителів з відозвою: "Свідомі великої відповідальності перед Рідним Краєм, звертаємось до українського вчительства і нагадуємо про вагу того моменту, що переживаємо зараз. Інтереси освіти вимагають, щоб із осені нового шкільного року по змозі в школах всіх типів залунало наше слово, але для цього треба чимало підготовчої роботи, її треба особливо багато на цих останніх два місяці, і вчительство повинно вжити всієї сили, щоб зорганізуватися для спільної праці, перш за все у такому осередку, як Київ. Кожен, хто почуває свої обов'язки перед Рідним Краєм і хто може допомогти рідній справі, особливо в складанні підручників, — хай іде до роботи.

Час не жде, і коли ми тепер його пропустим, то наша школа на осінь не буде в тому потрібному стані, в якому при нашій енергії могла б бути.

Нижчу початкову школу можна буде вважати на осінь більше-менше забезпеченою, але на черзі тепер вищі початкові, середні школи й педагогічні. Підносим той факт, що в тій сфері не ведеться відповідної інтенсивної роботи, що далеко не всі педагогічні сили об'єдналися і йдуть до роботи. Отже, просимо всіх, особливо в Києві, швидше об'єднатися, стати до роботи й не допустити до того, щоб з нашої вини українське слово в тих школах, при повній змозі, для цього в новому шкільному році не занепало"¹⁴. Київ. 3 липня 1917 р.

Відповідаючи на цю відозву, Таращанська початкова шкільна рада на Київщині ухвалила відкрити у с. Бесідці гімназію у складі чотирьох старших класів з викладанням українською мовою. В усіх початкових школах, що належали різним відомствам, ввести навчання по одній програмі, в селах, де існує кілька шкіл, об'єднати відповідні групи до купи, щоб полегшити навчання"¹⁵.

Робота в напрямі українізації школи значно посилилася з оголошенням Центральною Радою першого та другого Універсалів (червень — липень 1917 р.), створенням Генерального секретаріату освіти та прийняттям V сесією Центральної Ради постанови про організацію Всеукраїнської шкільної ради і надання їй функції координатора перебудови всієї системи освіти. Згідно з цією постановою при губернських і повітових шкільних округах, які повністю були підпорядковані Тимчасовому урядові, проводили великодержавну політику і чинили опір українізації, утворилися комісаріати Центральної Ради. На них покладался контроль за виконанням рішень про створення національної школи"¹⁶.

Окреслюючи напрями розвитку освіти і виховання в Україні, визначний діяч освіти С. Русова писала: "Підвалинами націоналізації школи бувають завше два начала: безпосередня націоналізація педагогічних засобів виховання і навчання, цебто — рідна мова викладу і зміна програми з тенденцією внести ті науки, які дають найбільш громадської національної свідомості, — історію й географію рідного краю і народне мистецтво — музика, співи, орнаментика; друга підвалина національної школи — це єднання її з людом... школа... — це центр освіти, центр не тільки морального, а і політичного виховання, політичного не в розумінні діяльності тієї або другої партії, а політично-громадського виховання, без якого не розвиватиметься нове життя"¹⁷.

Після жовтня 1917 р. та оголошення третього Універсалу Центральної Ради спільно з Генеральним секретаріатом прийняла закон, згідно з яким шкільні округи були ліквідовані, а управління школою повністю передавалося губернським і повітовим комісаріатам. Новостворені органи склалися з семи членів: чотирьох українців і трьох представників національних меншостей. Вони разом вирішували не тільки питання українізації школи, а й проводили значну роботу щодо культурно-освітнього розвитку національних меншин України. Наприкінці

1917 р. Генеральному секретаріату освіти були підпорядковані всі школи, гімназії, технічні та комерційні професійні училища, інші навчальні заклади, розташовані на території УНР.

Проте для проведення реформи школи гостро не вистачало вчителів, а у багатьох регіонах України їх не було зовсім. Для вирішення цього питання навесні 1917 р. у губернських і повітових центрах, інших містах України почали відкриватися спеціальні курси. На курсах українознавства (травень 1917 р., м. Катеринослав) було проведено анкету, яка засвідчила, що більшість курсантів прийшли вчитись рідної мови й набувати національної свідомості для того, щоб працювати для народу. Одна курсистка написала: "9 квітня 1917 р. мені прочитали "Мойсей" І. Франка. Цей твір зробив революцію в моїй душі. Мене здивувала ідея, глибина думки й краса форми. Зрозуміла я й відчула всю силу пригнобленої, але живої української нації. Заговорила совість. Я зрозуміла гріх проти свого народу (принцип права національного самовизначення визнавала завжди, але національним вогнем не горіла...)"¹⁹.*

До справи реформи освіти пізніше були залучені українські гімназії, кафедри педагогічних інститутів та університетів, новостворена Педагогічна академія, товариства "Просвіти" та інші культурно-освітні заклади й організації²⁰. Влітку 1917 р. генеральний секретар І. Стещенко звернувся до Тимчасового уряду Росії й верховного головнокомандувача Шведсько-Західним фронтом генерала О. О. Брусилова з проханням про демобілізацію учителів з України. У відповідь на це звернення генерал до осені 1917 р. достроково звільнив з діючої армії близько 13 тис. педагогів. Учительські кадри поповнилися також за рахунок українців, багато з яких, відгукнувшись на заклик Центральної Ради, повернулися до України з різних регіонів Росії.

Отже, робота по підготовці педагогічних кадрів дала можливість уже в 1917/1918 навчальному році розпочати широку українізацію початкової школи (їх тоді було близько 5,4 тис., в яких працювали 62 тис. учителів), створити понад 100 українських гімназій, педагогічні, технічні, медичні училища, агрономічні школи, розширити мережу курсів для ліквідації неписьменності серед дорослого населення²⁰.

Про напрямок освітньої політики уряду УНР дають уявлення її документи. Так, підписаний генеральним секретарем народної освіти І. Стещенко циркуляр до директорів середніх шкіл усіх відомств та інструкторів вищих початкових, торговельних і інших шкіл України підтверджував тезу про розподіл шкіл між національностями. Разом з тим він наголошував на необхідності запровадження в школах курсу українознавства (українська мова і література, історія та географія України, елементи краєзнавства), організації при школах українських бібліотек і читалень, театральних гуртків, проведення різноманітних подорожей та екскурсій з метою ознайомлення учнів з пам'ятками старовини, а також утворенням учнівських спілок. Все це, на думку І. Стещенко, мало сприяти вихованню у дітей поваги до нового ладу в Україні, до відродження рідного краю.

Населення України, незалежно від національного походження, мало знати мову, літературу, минуле й сьогодення своєї батьківщини або країни проживання.

З часу утворення Центральної Ради розпочалась активна державна підтримка розвитку української освіти. З березня 1917 р. до квітня 1918 р. Центральна Рада заклала основи нової, національної школи, розширила мережу навчальних закладів, розпочала проведення українізації системи освіти та державних установ, налагодила видання української періодичної преси, збільшила випуск книжок, заснувала театри, музеї тощо. Проте ця робота проводилася в складних політичних і соціально-економічних умовах, й тому не всі заходи Центральної Ради у справі освітнього будівництва були втілені в життя.

В останній декаді квітня 1918 р. на засіданнях Центральної Ради постатейно обговорювалася Конституція УНР, за якою Україна проголошувалася суверенною демократичною республікою. А тим часом головнокомандувач німецькими військами генерал-фельдмаршал Ейхгорн 26 квітня одержав від імператора Вільгельма II згоду на зміну українського уряду за умови, що П. Скоропадський зобов'язеться "неухильно виконувати наші поради".

28 квітня 1918 р., коли Центральна Рада обговорювала накази німців, у будинок Педагогічного музею увірвалися німецькі солдати й заарештували двох міністрів. Наступного дня Центральна Рада зібралася ще раз, ухвалила Конституцію УНР, але того ж дня німці поставили гетьманом усієї України П. П. Скоропадського, генерала царської армії, недавнього організатора "вільного козацтва". В перший же день свого правління він обнародував два документи: "Грамоту до всього українського народу" та "Закон про тимчасовий державний устрій України".

У перші дні після приходу до влади гетьман П. Скоропадський в офіційних виступах урочисто запевняв, що самостійність України збережеться. Міністр внутрішніх справ І. А. Кістяківський оголосив закон про українське підданство, міністр народної освіти М. П. Василенко — про українізацію навчальних закладів.

П. Скоропадський пізніше писав, що відкриття "...багатьох — багатьох... середніх та нижчих шкіл... — це наслідки відданості українській культурі, освіті багатьох українських діячів, таких як М. П. Василенко, П. Я. Стебгацький, В. П. Науменко, П. Я. Дорошенко, І. І. Огієнко. Ці люди блискуче проводили в життя ті загальні директиви, що я спільно з ними опрацьовував. Такі директиви легко було давати, та в хаотичних умовах 1918 року в Україні — дуже не просто було їх здійснювати, однак ці люди зуміли це зробити" ²².

З кінця квітня по грудень 1918 р., тобто лише за 7,5 місяців правління гетьманського уряду було відкрито 150 українських гімназій, Український державний університет у Києві та Український університет у Кам'янці-Подільському, були засновані Українська Академія наук, Державний український архів, Національна галерея мистецтв, Український історичний музей, Українська національна бібліотека ²³.

М. П. Василенко зазначав, що "утворення Української Академії наук має і велике національне значення, бо ще й досі є багато людей, які скептично і з насмішкою відносяться до українського руху та відродження, не мають віри в життєві сили українського народу, не вважають можливим розвиток української освіти, мови й науки" ²⁴.

Однак незабаром гетьман змінив орієнтацію, увійшов у тісний контакт з російськими добровольчими формуваннями, які відкрито проповідували ідею "єдиної і неділимої Росії". Гетьман почав збирати контрреволюційні групування, дозволив провести монархічний з'їзд, який обговорював заходи щодо відновлення Російської імперії в старих кордонах.

Невдовзі гетьман П. Скоропадський та його покровителі-німці розпочали війну проти українського народу. Найшкідливішою для української справи була політика, що проводилася на селі. Місцеві старости з карателями чинили насильства над населенням ніби від імені влади. Не розуміючи офіцерсько-поміщицької змови, селяни виступали проти української державності взагалі.

В історії існують слова-символи, що визначають суть епохи, а водночас і діяльність політиків. У 1917–1920 рр. в Україні такими словами були "автономія" та "соціалізм" — і всі без винятку партії, аж до радикальних націоналістів М. Махновського носили в назві прикметник з основою "соціал" ²⁵. Щоб зберегти здобутки революції, соціалістичні партії України створили Український Національний Союз. Коли цей союз очолив В. Винниченко, було взято курс на повстання. Для нього

склалися сприятливі обставини. Німецький імперіалізм, зазнавши поразки у першій світовій війні, попросив миру. В Німеччині вибухнуло повстання, що переросло в революцію. Вільгельм II відмовився від трону. В Україні в усіх німецьких частинах утворилися Ради солдатських депутатів. Дисципліна різко впала. П. Скоропадський і його уряд втратили німецького опікуна, гетьман остаточно переорієнтувався на інші політичні сили.

Після цього початок повстання відкладати було неможливо. Представники соціалістичних партій зібралися 13 листопада 1918 р., де й приступили до виборів Директорії. Одним з найважливіших актів, ухвалених Директорією, — була злука УНР і ЗУНР, що виникла внаслідок розпаду колишньої Австро-Угорської імперії. 22 січня 1919 р. відбулося свято, яке увійшло в нашу історію під назвою Акт злуки українських земель. Цього дня сповнилися споконвічні мрії українського народу: його землі майже після шістсотлітньої розлуки знову були об'єднані в єдину державу²⁶. У декларації І цього приводу зазначалося: "Віднині воедино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України — Західноукраїнська Народна Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснилися віковічні мрії, якими жили й за які вмирали кращі сини України. Віднині є єдина, незалежна Українська Народна Республіка. Віднині український народ, увільнений могутнім поривом своїх власних сил, має тепер змогу з'єднати всі змагання своїх синів для утворення нероздільної, незалежної української держави на добро і щастя рабочего народу"²⁷.

В червні 1919 р. на Україну з Дону наступала біла Добровольча армія на чолі з генералом А. І. Денікіним, яка до липня захопила велику частину Лівобережжя. Водночас у наступ пішла реорганізована армія С. Петлюри на Правобережжі. В Україні з новою силою розгорнулася громадянська війна, яка за своїм характером була війною соціальною й ідеологічною.

Запроваджений в Україні у 1919 р. денікінський режим був антинародним і антинаціональним. Щоб зберегти дореволюційні порядки, імперію білогвардійці скрізь на окупованій території знищували осередки національного відродження і встановлювали великодержавну російську владу та зрусіфіковану освіту.

Так, восени 1919 р. головнокомандуючим Катеринославською, Харківською та Полтавською губерніями близький до А. І. Денікіна генерал В. З. Май-Маєвський, який пізніше прийняв у нього командування Добровольчою армією, видав наказ щодо заборони українських шкіл: "...1) Всі школи, в яких до появи "української" влади викладання проходило російською мовою, а потім, за розпорядженням української влади, мовою викладання було зроблено малоросійську мову, повинні повернутися до викладання російською; 2) У відповідності із законом і правилами 1 липня 1914 р. викладання малоросійською мовою дозволяється лише в приватних навчальних закладах...; 3) У відповідності із законоположеннями, виданими до 25 жовтня 1917 р., відпуск кредитів з казни на утримання навчальних закладів з викладанням малоросійською мовою не дозволяється; 4) У відповідності з пунктом б) ст. 1 правші 1 липня 1914 р. земствам і містам не надається право засновувати навчальні заклади з викладанням малоросійською мовою... III. Щодо викладання "українознавства" і малоросійської мови: 1) Викладання "українознавства" (історія і географія України) забороняється; 2) Викладання малоросійської мови і літератури дозволяється як необов'язковим предметів на загальних засадах".

Саме через русифікаційний характер різних влад національне відродження України в галузі освіти мало в досліджуваній період багатьох проблем. Так, у 1919 р. в Україні на 77,1 % українського населенні

приходилася 121 середня школа, а на 12,6 % російського — 950, тобто 10,8 % усіх середніх шкіл припадало на долю українців і 84,7 % — на долю росіян²⁹.

Радянський більшовицький лад, який протягом 1917—1920 рр. тричі встановлювався в Україні, мав класову спрямованість. Соціально-освітні реформи ініціювалися насамперед Москвою. Це й призвело до переосмислення деяких питань освітнього відродження.

Для керівництва шкільною справою у складі радянського уряду України був утворений відділ освіти, який згодом реорганізувався в Народний комісаріат. Народним комісаром освіти УСРР став В. П. Затонський. Цей орган у своїй діяльності спирався на досвід органів народної освіти в радянській Росії, він встановив тісний зв'язок з Наркомосом РРФСР, на чолі з А. В. Луначарським.

Після перемоги радянської влади ІЗ адміністрація ставилася до національної освіти з великою підозрою. "Ось чому в творенні української освіти ми розходимося з тими, — говорив В. П. Затонський, — хто намагається протягти безперервну "золоту нитку" від великокняжої Київської України-Руси через Петра Могилу, батька Б. Хмельницького до Центральної Ради, Імперіалістичної інтервенції і до наших днів. Ось чому так підозріло доводиться ставитись до так званої "україніки"³⁰.

В Україну регулярно надсилалися копії циркулярів, інструкцій та інших директивних матеріалів Наркомосу РСФРР. А. В. Луначарський написав спеціально для України брошуру "Основні принципи єдиної трудової школи", яка була видана в 1919 р. у Харкові. В ній популярно роз'яснювалося, чому радянська школа повинна бути єдиною (вона створювалася з перевагою для робітників і селян замість різних типів старих навчальних закладів — земських, церковно-приходських шкіл, гімназій, реальних училищ, духовної семінарії, комерційних училищ, інститутів благородних дівичь та ін.) і трудовою.

"Положення про єдину трудову школу", розроблене в 1918 р. Наркоматом РСФРР, було покладено в основу організації шкільної справи і в радянській Україні. Згідно з цим положенням (в Україні воно було введено в дію в 1919 р.) єдина трудова школа поділялася на два ступеня: перший — для дітей від 7 до 12 років і другий — від 12 до 16 років. До єдиної трудової школи належав і дитячий садок для дітей 5—7 років. Навчання в школі першого і другого ступеня та в дитячому садку було безкоштовним і спільним для обох статей. Викладання в школі релігійних віровчень та виконання церковних обрядів не допускалося³¹.

Запровадження в школі трудового навчання мало на меті пробудити в учнів інтерес до праці, до опанування новими знаннями з теорії і виробничої практики, залучення до школи якомога більше дітей з бідних сімей. Народний комісаріат освіти України в 1919 р. видав постанову, за якою населенню на місцях надавалося право самому вирішувати питання, якою мовою повинно проводитися викладання в школі. У школах з російською мовою навчання запроваджувалося обов'язкове вивчення української мови або однієї з мов, якою розмовляє місцеве населення (польської, єврейської, німецької).

Через постійний брак коштів, кількість шкіл у 1917—1920 рр. скорочувалася. Так, якщо на кінець 1918 р. в Україні було 47 208 шкіл, то, за свідченням голови Ради народних комісарів УСРР Х. Ракєвського, в кінці 1920 р. шкіл діяло лише 22 601, в них навчалося 1852 тис. учнів³². І це спостерігалось тоді, коли в Україні неписьменність і малописьменність відчувалась особливо гостро. За переписом населення 1920 р., тут проживало 26 001 802 чол. Неписьменних серед них (у віці після 8 років) налічувалося 12 247 350 чол., що становило 47 % усього населення України. "Цю спадщину нам треба ліквідувати, — говорив 17 серпня 1920 р. на другій Всеукраїнській нараді з освіти Х. Раковський. —

Для цього знадобиться величезна, прямо гігантська робота, потрібні будуть незліченні ряди працівників освіти і величезні кошти"³³.

Тяжкі умови громадянської війни вносили у ці плани свої поправки. Через відсутність елементарних умов для навчання більшість шкіл у містах і селах були закриті, жакливим залишалося матеріальне становище учителів. У всіх українських губерніях заробітну плату працівники освіти не одержували по декілька місяців. Тому багато вчителів звільнялося з роботи. Крім того, значна частина національно свідомої української інтелігенції загалом зайняла вичікувальну позицію щодо культурної й освітньої політики радянської влади. В той період чимало компартійних і державних діячів у радянській Україні (серед них Є. Бош, Ю. П'ятаков, Х. Раковський та ін.) не давали належної оцінки національному питанню у розвитку суспільних відносин. Вони недостатньо сприяли намаганням української інтелігенції самій визначати свою освітню долю, цілком виявляли байдужість до української мови і культури"³⁴.

Сучасний український філософ М. Молчанов, аналізуючи національні витоки тоталітаризму в СРСР, підкреслив: "Політики молодого радянської держави, що дістали у спадщину космополітичні переконання колишніх російських революціонерів, робили наголос на будівництві могутньої унітарної держави. Національна культура, освіта і державність при цьому нехтувались як щось зайве і непотрібне"³⁵.

Протягом 1920 року продовжувалася реорганізація старої школи та відбувалися пошуки найбільш сприятливих форм шкільної освіти, які б відповідали завданням нової влади. Більшовики закликали українських учителів повернутися до своєї праці, щоб разом з радянською владою долати труднощі освітнього відродження України. В одній з таких відозв, зокрема, писалося: "Радянська влада оголошує відродження національної школи на трудовому принципі, звертається до вчителства зробити Українську трудову школу центром виховання бідноти як дійсно революційної сім'ї"³⁶.

Більшовики бачили в культурно-освітній роботі, перш за все, знаряддя будівництва соціалізму, підходили до реалізації її завдань з класових позицій. Таке бачення чітко сформульовано С. Гопнер — завідувачою позашкільним відділом Всеукраїнського наркомату освіти: "Просвіта за часів революційної епохи, окрім того, що повинна стати на службу революційного класу, піддати під його керівництво усі свої джерела і матеріальні набуття, ще й повинна сама революціонізувати в особі своїх втілень і перейматися духом та ідеалами робітничого класу, духом революційного марксизму"³⁷.

"Радянізація" освіти вимагала, щоб її органи будували свою роботу не на національному, а на класовому принципі. Поставивши метою збудувати новий соціально-економічний устрій, радянський уряд сприяв створенню нових типів шкіл і підходів у викладанні, що прискорили б розрив з минулим. У школах згодом було запроваджено програми, в яких особливого значення надавалося поєднанню праці і навчання, колективному навчанню й технічній освіті. Водночас до другорядних було віднесено класичні і гуманітарні дисципліни й цілком було заборонено вивчення основ релігії.

Оцінюючи національно-визвольну революцію 1917–1920 рр. в Україні з точки зору розвитку освіти, наголосимо, що це був період боротьби українців за свою народну освіту, за краще майбутнє, за націю з усвідомленням своєї історичної місії на Землі та власними ідеалами і святинями.

Революція започаткувала новий період історичного буття української нації — процес її освітнього формування як нації державної. 1917–1920 рр. засвідчили незнищеність ідей державності і соборності, а відтак і освіченості, які, слід зазначити, генетично закодовані в менталітеті українського народу.

- ¹ Слово про патріотів. Звернення активістів краєзнавчого руху до всіх громадян незалежної України, до кожного, хто залюблений у рідний край, хто віддає свої сили, знання, енергію розбудові української державності // Молодь України — 1994. — 6 січ.
- ² Кульчицький С. Російська тінь на незалежності України // Політика і час — 1993 — №1 — С 51; Субтельний О. Україна: Історія. — К — 1991 — С. 314.
- ³ Майборода В. К. Історія становлення і розвитку національної школи в Україні // Вісник Академії педагогічних наук України. — 1993. №. — С. 72.
- ⁴ * Онопрієнко В. І. Осередки національного відродження. Українські університети в 1917–1919 рр. // Вісник Академії наук України. — 1992. — №. — С. 77–78.
- ⁵ Субтельний О. Назв, праця. — С. 328.
- ⁶ Цит. за: Майборода В. К. Назв, праця // Вісник Академії педагогічних наук України. — К — 1993. — №. — С. 73, 76.
- ⁷ Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К., 19%. — С. 426.
- ⁸ * К о н о н е н к о П. Антидержавництво нардепа Алексеєва, або алексєєщина як загроза Україні // Вечірній Київ — 1997. — 19 лют.
- ⁹ Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — №. — Квітень.
- ¹⁰ * Р о з о в и к Д. Ф. Центральна Рада й українська культура // Укр. іст. журн. — 1993. — №, 3. — С. 17.
- ¹¹ "Дорошкевич О. Яка повинна бути школа для українських дітей // Нова Рада. — 1918. — 13 черв (31 трав.).
- ¹² * Д у р д у к о в с ь к и й В. На суд громадянства // Нова Рада. — 1918. — 18(5) лип.; К а р а м а ш С. Про що розповів родинний архів // Хрещатик. — 1995. — 21 лют.
- ¹³ * Рідне слово. — 1917. — 23 черв., 25 серп.; Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — №. — Травень; Робітничка газета. — 1917. — 19 серп.
- ¹⁴ * Рідне слово. — 1917. — 25 серп.
- ¹⁵ * Нова Рада. — 1918 — 6 серп (24 лип.).
- ¹⁶ "Розовик Д. Ф. Назв, праця // Укр. іст. журн. — 1993. — №3 — С. 19.
- ¹⁷ * Філоненко С. М. До питання про концепцію національної школи в Україні в період 1917–1920 рр. // Відродження. — 1993. — №. — С. 10.
- ¹⁸ * Курси українознавства // Вісник товариства "Просвіта". — 1917. — 17 трав.
- ¹⁹ * Нова Рада — 1917. — 24 серп.
- ²⁰ * Р о з о в и к Д. Ф. Назв праця // Укр. іст. журн. — 1993. — №, 3 — С. 19.
- ²¹ * В о р о н е н к е В. В., К і с т е р с ь к а Л. Д., М а т в е е в а Л. В., У с е н к о І. Б. Другий президент. Історико-біографічний нарис про М. П. Василенка // Вісник Академії наук Української РСР — 1990. — № — С. 65.
- ²² * К у р а с Г. Життя і смерть Петра Дорошенка // Київська старовина — 1993 — №. — С. 52.
- ²³ * Історія України. Курс лекцій у двох книгах Кн. 2. — К., 1992. — С. 159.
- ²⁴ * Врублєвський В. Г. До створення Української Академії наук // Укр. іст. журн. — 1993. — №. — С. 33.
- ²⁵ * Т а р а н С. Ідол помер... хай живе ідол! // Молодь України. — 1994. — 16 груд.
- ²⁶ * Б р а й ч е в с ь к и й М. Конспект історії України: Знання. — К., 1993. — С. 143–145; Г о р и н ь Б. "Хитра і підступна дипломатія затуманювала голови..." // Вечірній Київ — 1995. — 24 лют.
- ²⁷ * К у л ь ч и п ь к и й С. В. Між двома війнами (1921–1941 рр.) // Укр. іст. журн. — 1991. — №. — С. 14.
- ²⁸ * Т а б а ч н и к Д. В. Українська держава і біла гвардія: від протистояння до запізнілого компромісу // Політика і час. — 1996. — №. — С. 69.
- ²⁹ * Д а н и л е н к о В. "Українізація" в минулому і тепер // Освіта. — 1993. — 25 черв.
- ³⁰ * З а т о н с ь к и й В. Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму // Вісті ВУЦВК. — 1934 — 14 січ.
- ³¹ * Лнхолат А. В Здійснення ленінської національної політики на Україні 1917–1920. — К., 1967. — С. 206.
- ³² * Р а к о в с ь к и й Х. Радянська Україна у 1921 році // Вісті ВУЦВК УСРР. — 1922. — 13 січ.
- ³³ * Р е є н т О. П. Українська революція і робітництво. Соціально-політичні та економічні зміни 1917–1920 рр. — К., 1996. — С. 201.
- ³⁴ * Є в с с л е н с ь к и й Л., Ф а р и н а С. "Советизація" та занепад товариств "Просвіта" в 1920–1923 рр. // Розбудова держави. — 1994. — №. — С. 46.
- ³⁵ * М о л ч а н о в М. О. Про національні витоки тоталітаризму в СРСР // Філософська і соціологічна думка. — 1991. — №1. — С. 36.
- ³⁶ * Відозва до українських народних учителів // Просвітянин-кооператор. — 1920 — №4. — С. 56.
- ³⁷ * Г о п л е р С. Освіта і революційна пропаганда // Позашкільна освіта. — 1929. — 27 лип.

Т. С. ОСТАШКО (Київ)

З історії літературно-мистецького життя в Україні за часів Центральної Ради

1917 рік дав могутній поштовх національно-культурному відродженню України, дозволив змінити традиційний погляд на мистецтво, літературу, музику, зумовивши інтенсивне зростання нових явищ у художньому житті, пов'язаних з інтеграцією української культури у загальноєвропейський процес розвитку модерних стилів і напрямків. Творчість багатьох видатних українських митців того періоду без застережень можна вважати вкладом у світову культурну скарбницю. До явищ духовної культури українського народу необхідно віднести монументальне мистецтво М. Бойчука і його школи, графіку Г. Нарбуга, твори представників українського авангарду О. Екстер, О. Богомазова, В. Пальмова, поетичну майстерність П. Тичиши, М. Рильського, В. Сосюри, Г. Чупринки, неокласиків, театральну діяльність Леся Курбаса, а також музичні шедеври М. Леонтовича, Б. Лятошського, К. Стеценка, О. Кошиця та ін.

Разом з тим революція активізувала суспільно-політичну діяльність творчої інтелігенції. До складу Центральної ради увійшли відомі діячі української культури — видатний письменник і драматург В. Винниченко, поети М. Сріблянський (М. Шаповал), М. Вороний, В. Павленко (С. Шелухін), І. Стешенко, мистецтво- і літературознавці С. Єфремов, М. Біляшівський, Д. Антонович, П. Зайцев, художники П. Холодний, С. Колос, письменники В. Бойко, В. Леонтович, О. Лотоцький, Г. Михайличенко, А. Заливчий, М. Загірня, В. О' Коннор-Вілінська, Л. Старицька-Черняхівська та ін.

Працюючи в Центральній раді, громадських товариствах, партіях, об'єднаннях, українська творча інтелігенція продовжувала створювати мистецькі й літературні праці, здійснювати театральні постановки. Кожний національне свідомий митець, літератор, музикант, видавець шукав свої шляхи у політичній, соціальній, науковій, художній сфері життя, намагаючись використати свої сили для спільної праці.

Вже в березні — квітні 1917 р. українська інтелігенція почала організовувати різноманітні мистецькі товариства та об'єднання, не чекаючи якогось сприяння з боку нової влади. 12 березня 1917 р. в приміщенні театру М. Садовського відбулися перші вільні збори діячів театру. На них було обрано організаційний комітет для проведення Всеукраїнської театральної наради. До комітету увійшли С. Черкасенко (голова), Л. Курбас (секретар), С. Бондарчук та ін. На зборах театральних діячів було також прийнято рішення про видання часопису "Театральні вісті", перше число якого вийшло 1 квітня 1917 р.

На початку квітня в Києві діячами різних галузей української культури було створено товариство "Вільне мистецтво"², а 24 квітня — засновано комітет Українського національного театру, участь в якому взяли Л. Старицька-Черняхівська, І. Стешенко, О. Олесь, М. Вороний та ін. Комітет очолили В. Винниченко, М. Старицька, Д. Антонович. Високе представництво і безпосереднє опікування його роботи діячами Центральної Ради* дозволили в стислі строки реалізувати наміри комітету: створити трупи, а також, незважаючи на протидію київської міської управи, найняти помешкання і вже 14 вересня 1917 р. відкрити Український Національний театр (у приміщенні Троїцького народного будинку)³.

По аналогії з комітетом Українського національного театру діяв організаційний комітет по заснуванню Української Академії мистецтв, до якого увійшли М. Грушевська, Г. Павлуцький, М. Біляшівський,

О. Мурашко, М. Бурачек, М. Жук, Д. Антонович, В. Кричевський, П. Холодний. Засновники комітету звернулися до Центральної ради з проханням взяти справу організації академії, як вищої мистецької школи в Україні і враховуючи її загальнонаціональне значення, під свій патронат⁴. Центральна рада позитивно поставилась до цього прохання і утворила у своєму складі комісії та комітети для поживлення національно-мистецького життя в Україні, зокрема, комісії по заснуванню відділу пластичних мистецтв, вокальному мистецтву, влаштуванню українських художніх виставок тощо.

26 липня 1917 р. на спільному засіданні комітету Український Національний театр, товариства "Вільне мистецтво", Київського комітету охорони пам'яток, комісії по заснуванню Української Академії мистецтв і комісій Центральної ради пластичного мистецтва, вокального мистецтва і художніх виставок було створено відділ мистецтв генерального секретарства освіти⁵. Організаційні заходи було доручено мистецтвознавцю і художнику, проф. Г. Павлуцькому, вченим М. Біляшівському, О. Грушевському, композитору і диригенту О. Кошицю, музиканту О. Приходько⁶. Головною метою новоутвореного державного апарату мало стати сприяння розвитку різних напрямів мистецтва в Україні. На першому етапі організації відділ мистецтв включав такі секції: а) пластичних мистецтв і мистецької освіти, б) народного мистецтва і мистецької промисловості, в) театрального мистецтва, г) музики⁷.

Протягом 1917—1918 рр. в апараті генерального секретарства освіти (згодом — міністерства народної освіти) працювало чимало відомих українських письменників і митців: художники П. Холодний (заступник генерального секретаря), В. Кричевський (голова відділу худ. промисловості), К. Трохименко (діловод); письменники, поети і літературознавці І. Стещенко (генеральний секретар), Л. Старицька-Чернігівська (голова видавничої секції театального відділу), В. О'Коннор-Вілінська (зав. літературною секцією), В. Самійленко (діловод), В. Кобилянський (канцелярист), П. Зайцев (зав. канцелярією генерального секретарства освіти); музиканти і композитори К. Стеценко (зав. педагогічною секцією музичного відділу), М. - Леонтович (діловод музичного відділу), О. Кошиць (тов. зав. музичним відділом); мистецтвознавці М. Біляшівський (голова відділу охорони пам'яток), К. Шyroцький (голова секції охорони пам'яток), Ф. Ернст (тов. діловода відділу пластичних мистецтв), Г. Павлуцький (голова відділу пластичних мистецтв), В. Модзалевський (голова архівно-бібліотечного відділу) та ін. Театральний відділ очолювала М. Старицька, відома українська актриса, дочка М. Старицького. У цьому ж відділі працювала відома актриса Н. Дорошенко — дружина українського історика і громадсько-політичного діяча Д. Дорошенка⁸.

Незалежно від Центральної ради і Генерального секретаріату діяли різного роду товариства мистецького, наукового спрямування, як заново створені, так і ті, що існували раніше, зокрема, Київський комітет охорони пам'яток, Товариство дослідників мистецтва, товариство "Молодий театр", та ін. Мистецьке життя в провінції не можна уявити без товариств "Просвіта" — найбільш масових громадських установ, які ще в дореволюційний час відіграли важливу роль у піднесенні національної свідомості українців.

Засновниками товариств "Просвіта" були відомі українські митці і письменники: у Катеринославі — Є. Вороний (голова товариства), А. Кащенко**, у Вінниці — Д. Маркович, в м. Олешках на Херсонщині — М. Куліш, в Лебедині на Харківщині — П. Зайцев, у Києві — Б. Грінченко, В. Винниченко, Л. Старицька-Черняхівська, в Одесі — С. Шелухін, І. Липа, А. Ніковський та ін.⁹

В умовах відсутності в Україні національного державного апарату товариства "Просвіта" стали надзвичайно важливими осередками

українського руху на місцях, їх без перебільшення можна вважати ядром національно-культурного відродження в провінції. "Просвіти" мали свої театральні трупи, хорові колективи, оркестри, видавництва, бібліотеки, читальні, народні будинки тощо. Зокрема, бібліотечна секція київської "Просвіти" мала у своєму розпорядженні книгозбірню з 6,5 тис. книжок, що формувалася з приватних колекцій, пожертв та подарунків письменників і видавців. Так, у спадщину від К. Паньківського, відомого галицького громадського і кооперативного діяча, вивезеного царською армією зі Львова до Києва як заручника, вона отримала цінну бібліотеку іноземних та українських галицьких видань. В розпорядження київської "Просвіти" було передано Лук'янівський народний дім, де відбувались театральні вистави у постановці відомого українського актора і режисера І. Мар'яненка. Вона мала своє видавництво, і чималу допомогу у видавничій справі їй подавали товариство "Праця", Український військовий клуб ім. Полуботка, просвітні секції робітничих профспілок та інші інституції. Наприкінці року товариство "Просвіта" уклало угоду з київською фабрикою "Кінофільм" про зйомки фільмів з історії України¹⁰. Можна стверджувати, що саме "Просвіти" виступили ініціаторами багатьох культурно-творчих починань у 1917 р., зокрема у театральному житті. 11 травня 1917 р. відбулась перша театральна вистава артистичної підкомісії київської "Просвіти". Це була п'єса І. Карпенка-Карого "Безталанна" у постановці І. Мар'яненка¹¹. Протягом травня — на початку червня 1917 р. у його ж постановці йшли вистави "Зимовий вечір" О. Олеся та "По ревізії" І. Карпенка-Карого¹². У виставах брали участь актори — члени товариства "Просвіта" Н. Дорошенко, Н. Лисенко, В. Валерик-Пахаревська, І. Стешенко, режисер і письменник Л. Пахаревський та інші. Влітку 1917 р. трупа київської "Просвіти" під орудою І. Мар'яненка виїжджала на гастролі до Воронежа і Полтави, де її вистави мали незмінний успіх¹³.

Театр, без сумніву, був улюбленим жанром мистецтва в Україні. Революційний настрій позначався й на театральних виставах. Велику популярність мали т. зв. живі картини, сюжети яких були запозичені з античної, всесвітньої та української історії, їх героями стали борці за волю, національне визволення, повстанці проти влади богів, диктаторів. Зокрема, в день Українського національного фонду (20—21.V.1917 р.) у Київському оперному театрі після мітингу відбулась одноактна вистава "Вічний революціонер" за античною легендою про Прометея¹⁴.

Новий театр в Україні народжувався з новою драматургією. Театральний сезон 1917—1918 рр. приніс глядачам багатобарв'я театрального репертуару.

Національний театр, розпочавши свою діяльність п'єсою В. Винниченка "Пригвождення" у постановці І. Мар'яненка, репрезентував драматичні твори Г. Зудермана "Вогні Іванової ночі" (перекл. М. Загірної), М. Старицького "Оборона Буші", С. Черкасенка "Хуртовина", Ж.-Б. Мольєра "Тартюф". Керував театром директорат у складі І. Мар'яненка, М. Грушевської, М. Вороного і Орла-Степняка. До трупи були запрошені кращі українські актори: М. Заньковецька, І. Борисоглібська, Л. Лішцька, Ф. Левицький, чимало акторів театру М. Садовського. Режисери-постановники І. Мар'яненко, М. Вороний та Г. Гаєвський також були добре відомі українському глядачеві. Музичною частиною завідував О. Кошиць, він же був і диригентом театру, В. Верховинець — хормейстером і хореографом, В. Кричевський — головним художником¹⁵.

На відміну від театру М. Садовського, що продовжував традицію українського побутового театру, Л. Курбас і його "Молодий театр" вдалися до модерних сценічних засобів відтворення української та європейської драматургії. Ще 16 травня 1916 р. у Києві українською театральною молоддю було організовано невеличкий театральний гурток

(Л. Курбас, С. Бондарчук, О. Добровольська, П. Самійленко, Й. Шевченко, М. Терещенко, А. Смерека, С. Мануйлович та інші), їх об'єднало бажання творити нові форми театрального мистецтва, які давали б змогу виявити індивідуальність молодого українського покоління, відійти від побутового "українофільського" театру і створити український європейський театр¹⁶. Труп Л. Курбаса не мала власного помешкання, репетиції проходили на сцені театру М. Садовського. 21 травня 1917 р. "Молодий театр" розпочав свою діяльність п'єсою В. Винниченка "Базар", 24 вересня — відкрив зимовий сезон у приміщенні театру Бергон'є також п'єсою В. Винниченка "Чорна пантера і білий ведмідь".

Напередодні прем'єри Л. Курбас опублікував у "Робітничій газеті" статтю "Молодий театр: генеза—завдання—шляхи". Це був "мистецький маніфест" театру і його талановитого режисера, який проголошував: "Молодий театр відкидає провінційну залежність від російських стилів", робить "прямий поворот до Європи і до самого себе", він буде йти "власною українською дорогою", його кредо — "вчитися і шукати самотужки". Л. Курбас підкреслював, що в цих пошуках головним буде "стиль у формах мистецтва"¹⁷.

Існування "Молодого театру" було пов'язане з піднесенням творчих сил української інтелігенції, особливо молоді, яка прагнула не лише національного відродження, а й шукала нові, більш сучасні форми оновлення українського мистецтва, піднесення його до загальноєвропейського рівня розвитку. Тому не дивно, що на сцені "Молодого театру" в перший період пошуків стилістичних форм йшли і реалістично-психологічні драми В. Винниченка "Чорна пантера і білий ведмідь" та "Гріх", і романтичні п'єси "Молодість" Гальбе та "Йоля" Жулавського, і символічна вистава "Вечір етюдів" О. Олеся¹⁸.

Талановитість постановок Леся Курбаса захопила київську інтелігенцію, прем'єри очікувалися з великим нетерпінням. Українська письменниця Н. Суровцева, яка в 1917 р. була студенткою історико-філологічного факультету університету, згадувала, що Л. Курбас мав серед молоді "незмінний успіх". "Непевна, чи ми розуміли суть тодішніх шукань Курбаса, — писала вона, — хоч добре пам'ятаю сцени з містичним хором, туніки статистів і гру самого Леся. Він... уже відтоді назавжди завоював наші серця... Ми захоплювались новим театром. Ми були горді з нього. Це став наш театр"¹⁹.

До нового театрального сезону 1917—1918 рр. були підготовлені постановки українською мовою опер М. Лисенка "Тарас Бульба" і П. Чайковського "Черевички" з декораціями Г. Нарбута. Однак наступ більшовицьких військ на Київ зашкодив роботі над постановками²⁰.

Театральний відділ генерального секретарства освіти, яким керувала М. Старицька, протягом вересня 1917 р. — січня 1918 р. чимало зробив для розвитку театрального життя в Україні. Це, в першу чергу, українізація опери, створення мандрівного театру, видання каталогів п'єс, режисерська увага до постановок п'єс "Назар Стодоля" Т. Шевченка, "Наталка Полтавка" І. Котляревського та ін. 8 жовтня 1917 р. у Києві відкрилася 1-а Українська народна драматична школа. М. Вороний був у числі її засновників і директором режисерсько-інструкторських курсів, які фінансувало генеральне секретарство освіти²¹. Одночасно були також створені інструкторсько-режисерські курси для театральних труп товариств "Просвіта".

Велику увагу театральний відділ приділяв народженню національного кінематографа в Україні. М. Старицька у звіті за період вересень 1917 — січень 1918 р. писала, що відділ вбачає у розвиткові кінематографічної справи одне з головних завдань свого існування. Маючи у своєму розпорядженні 2 кіноапарати, він знімав на плівку найвидатніші події українського суспільно-політичного життя. Крім того, в Києві було

створено перший стаціонарний державний кінотеатр. Кінематографічна секція, що діяла у складі театрального відділу, встановила зв'язки з великими закордонними фірмами з метою розширення кінематографічної бази в Україні, створювала мандрівний кінематограф для провінції²².

Лютнева революція поряд з багатьма громадянськими свободами принесла і фактичне скасування всіх обмежень українського друкованого слова. Безперечно, що в умовах революційної стихії найважливішою друкованою продукцією була агітаційно-пропагандистська література — різного роду листівки, відозви, брошури. Вкрай необхідним було видання підручників для шкіл, дитячої літератури. Водночас, за підрахунками С. Папогіш, протягом березня — листопада 1917 р. було видано літературно-художні твори (30 назв) загальним тиражем 360 500 прим. Поряд із перевиданням творів визначних українських поетів і письменників — Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка, Б. Гринченка бачимо і нові книжки М. Загірньої "Два горя", М. Шаповала "Лісові ритми" і "Листки з лісу", О. Олеся "Хвесько Андигер", "З журбою радість обнялась", О. Кобилянка "Юда", Л. Старицької-Черняхівської "Каїн та Авель" та ін.²³ До речі, брошура Л. Старицької-Черняхівської була написана на біблійну тему під впливом подій 26 липня 1917 р. у Києві, коли кірасирами було обстріляно 1-й Український полк ім. Б. Хмельницького. У романтичній формі письменниця змалювала вічну боротьбу добра і зла.

Звичайно, це було дуже мало, зважаючи на колосальний попит на українську друковану продукцію в 1917 р. Однак варто зазначити, що інтенсивне суспільне життя вимагало залучення письменників, літераторів до роботи в політичних, громадських, а з часом і державних інституціях, видавництвах, періодичних виданнях, учбових закладах. Зокрема, в редакції часопису "Нова Рада" працювала письменниця Г. Журба, поет П. Тичина, літературознавці С. Єфремов і А. Ніковський. Ця "перекачка" творчої енергії митців у політику і публіцистику, політизація суспільства спонукали Г. Журбу констатувати, що в цей час (1917 р.) "державотворчого пориву, боротьби, захоплень, радості, розпуки й жаху" літературного життя не було, оскільки "письменники, поети мовчали, писали тільки публіцисти"²⁴.

Попит на політичну і публіцистичну літературу навесні 1917 р. був колосальним. Ве́нпод тиражі брошур М. Грушевського "Хто такі українці і чого вони хочуть", "Про українську мову і українську школу", С. Єфремова "Як люде прав собі добувають", Б. Грінченка "Де ми і скільки нас", "Якої нам треба школи" та інші розходилися за тиждень після виходу в світ. Однак уже на початку літа 1917 р. дедалі більше зацікавлення викликала художня література, дитячі книжки, підручники тощо. Це можна пояснити поглибленням загальнонаціональної свідомості, зміною орієнтації видавництва, які з часом усе більше переймалися проблемами розвитку культури взагалі, зростанням масштабів літературно-мистецького життя.

У 1917 р. в перекладах на українську мову вийшла друком велика кількість творів світової класики. Особлива роль у їх виданні належить видавництвам "Час", "Дзвін" і "Вернигора". Останнє було спеціально створене з цією метою в 1916 р. таємною українською організацією "Братство самостійників". За словами В. Отамановського, одного з лідерів братства, мета видавництва "Вернигора" полягала саме в тому, щоб пропагувати ідею "про орієнтацію української літератури на Західну Європу, а не на Росію"²⁵. За інформацією "Книгаря", видавництво "Дзвін" переклало і підготувало до друку 12-ти томне видання творів Гі де Мопассана, "Вернигора" — "Казки Шахразади" та інші.

Навесні 1918 р. побачила світ збірка віршів одного з найталановитіших українських поетів П. Тичини "Сонячні кларнети". Того ж

року були опубліковані дві збірки поезій М. Рильського "Під осінніми зорями", "На узліссі. Ідилія", де автор продемонстрував різнобарв'я жанрів і форм поетичних виразів. Ми вже згадували збірки поезій Д. Загула і М. Сріблянського (М. Шаповала), надруковані 1917 р.

Протягом 1917 р. у різних часописах, насамперед "Шляху", "Літературно-науковому вістнику" з'являються поетичні і прозові твори М. Терещенка, Г. Михайличенка, В. Ґординського, Я. Савченка, С. Пилипенка, Ю. Смолича, В. Чумака, І. Ле, М. Семенка — засновника і лідера групи українських футуристів, та ін.

Побачили світ і перші літературознавчі дослідження пореволюційної пори, зокрема, Ю. Тищенко "Хто такий В. Винниченко" (К., 1918), О. Мицюка, "М. Шаповал як поет" (К., 1917), С. Єфремова "Тарас Шевченко. Життя та його діяльність" (К., 1917), а також праці з мистецтвознавства: В. Модзалевського "Украинское искусство" (Чернигов, 1917), М. Біляшівського "Наші національні скарби" (К., 1918) та ін.

Негативно впливали на літературно-мистецький процес воєнні дії, що тривали. Протягом 1914—1917 рр. до російської армії було мобілізовано Г. Чупринку, П. Ковжуна, В. Василька, С. Колоса, Д. Щербаківського та багато інших українських письменників, акторів, художників. Процес українізації, що розгорнувся в російській армії зразу ж після революції, дозволив більшості з них взяти участь у національно-визвольному русі і перших кроках творення національних збройних сил. Так, талановитий український поет Г. Чупринка служив у 1-му Українському полку ім. Б. Хмельницького²⁶, а актор і режисер В. Василько був делегований Одеською українською військовою радою на I Всеукраїнський військовий з'їзд, а згодом переведений до того ж полку, де служив Г. Чупринка. З козаків полку В. Василько створив театральну трупу, і вже 16 липня 1917 р. у приміщенні Лук'янівського народного дому відбулися прем'єри його вистав "Сто тисяч" і "Безталанна"²⁷. Протягом півроку генеральне секретарство освіти домагалося від військового міністра Тимчасового уряду переведення В. Василька у своє розпорядження, і лише 16 грудня 1917 р. він був демобілізований і запрошений до праці у театальному відділі секретарства.

Надзвичайно важливу роль у літературно-мистецькому житті України цього періоду відіграло відновлення видання "Літературно-наукового вістника" і вихід літературно-мистецьких часописів "Шлях" (Москва, з IV кн. — Київ) та "Шляхи" (Львів). У рецензії на ці видання С. Єфремов зазначав, що "Шлях" має "специфічний дух покійної "Української хати", суміш "естетизму з самостійщиством"²⁸. Близькими за своїм характером до цього часопису були "Шляхи", публіцистичні статті в яких друкував Д. Донцов, белетристику — М. Яцків, мистецтвознавчі студії — М. Голубець. Серед авторів журналу бачимо М. Філянського, П. Тичину, Г. Чупринку, М. Рильського, Г. Хоткевича та ін.

У вересні 1917 р. в Києві почав видаватися часопис "Книгар", у преамбулі якого зазначалося: "Літопис українського письменства", що не було перебільшенням. Часопис друкував рецензії на нові книжки, статті з історії та теорії літератури, історії книги, актуальних питань культури та книговидавництва тощо. Серед його співробітників і дописувачів — відомі українські вчені, письменники, громадські і державні діячі В. Винниченко, М. Грушевський, Д. Дорошенко, С. Єфремов, О. Олесь, В. Самійленко та ін.

В огляді "Книгарем" української книжкової продукції С. Паночіні зазначав, що "першим друкованим словом українським, яке з'явилося незабаром по революції, були... ноти, а саме — "Ще не вмерла України", накладом 3 тис. примірників"²⁹.

До розвитку українського музичного мистецтва пореволюційної доби доклали чимало сил талановиті композитори, оранжувальники, диригенти К. Стеценко, М. Леонтович, О. Кошиць та Я. Степовий.

К. Стеценко, який протягом 1911–1917 рр. служив парафіяльним священиком у с. Голово-Русава на Поділлі, після революції під враженням політичних подій переїхав до Києва. Він працював у музичних школах, став членом "Товариства шкільної освіти", брав участь в організації учительських курсів і викладав історію української музики та методику навчання співу на курсах з українознавства на Поділлі, результатом чого стали його праця "Початковий курс навчання дітей нотного співу", видана видавництвом "Вернигора", і три зошити "Шкільного співаника"³⁰. Виступаючи перед учителями Ямпільського повіту (Поділля) на повітовому вчительському з'їзді, К. Стеценко наголошував на необхідності вивчення в школах народної пісні. "Пісня, — за словами композитора, — дякуючи ритмові, з'явиться могутнім фактором для розвитку почуття єдності, гуртування і організованості громадянської"³¹.

Запрошений до музичного відділу генерального секретарства освіти К. Стеценко разом з О. Кошицем та О. Приходьком став засновником Українського національного хору. Спеціально для нього він підготував концерт з творів М. Лисенка, написав "Панахиду", кілька хорів а сареї-1а, в т. ч. "Слава Україні", "Україно мати", "Покинь, мій синочку, ридати", "Живи, Україно" та ін. Крім того, у той період ним була написана кантата на слова поеми Т. Шевченка "Сон", гімни, романси на слова Г. Чупринки та О. Олеся³².

Протягом 1917 р. К. Стеценко розробив цілий комплекс заходів по організації музичного життя і музичної освіти в Україні. Це, насамперед, закони про музичний факультет при Українському державному університеті, Національну оперу, кобзарську школу; програма співів та музики в системі єдиної школи; статут Вищого музично-драматичного інституту ім. М. Лисенка³³. З його ініціативи було організовано мандрівні хорові капели, диригентські курси, налагоджено нотодрукування, для чого було створено спеціальну літографську майстерню, засновано музичну бібліотеку і т. ін.*

Цікавою і різнобарвною була праця музичного відділу генерального секретарства освіти, яким керував О. Кошиць. Етнографічна секція займалась розробкою музично-етнографічної карти на основі матеріалів, зібраних за анкетами, які відділ посилав просвітнім інституціям, учительським спілкам, окремим особам. Ідея цього дослідження належала О. Кошицю і К. Квітці — відомому українському етнографу та історичному музику. Коло питань було досить широким: які вживаються пісні (чи є серед них старовинні), як вони виконуються (чи хоровим укладом, чи одноголосно), чи є видатні співаки, музиканти, чи є т. зв. односторонці (українська шляхта), і яких вони вживають пісень, які старовинні звичаї виконуються в народі, чи є які-небудь у місцевостях старовинні монастирі з оригінальними старовинними церковними співами тощо³⁵. Безперечно, це був глобальний проект, для здійснення якого потрібні були і час, і значні сили як спеціалістів відділу, так і місцевих етнографів. Розробка музично-етнографічної карти мала б надзвичайне значення для розвитку музичної культури України.

Не втручаючись у творчий процес і не намагаючись впливати на його хід, музичний відділ секретарства освіти прагнув надати громадянським установам допомогу, скоординувати їх зусилля в розвитку української музичної культури. І в той же час було вкрай необхідно створити музичні колективи, інституції, які могли б репрезентувати творче кредо українців, забезпечити національні таланти підтримкою з боку держави. О. Кошицем, як керівником відділу, була запропонована низка заходів по реалізації програми розвитку національної музичної культури: створення музичних курсів і консерваторій, заснування музичних музеїв, архівів, видання часописів і альманахів, встановлення стипендій для навчання талановитих музикантів, співаків, диригентів.

Для поширення хорового мистецтва — традиційної форми співу українського народу — О. Кошиць пропонував проводити з'їзди народних хорів та оркестрів, співочі свята³⁶.

Створений О. Конищем український національний хор, який у 1919 р. дістав державний статус, довів український хоровий спів до вершин музичної майстерності. Він, як і М. Леонтович, здобув світову славу обробкою і аранжуванням народних пісень.

Революція дозволила повернутись в Україну інтернованим під час війни до Сибіру, на Урал громадянам Австро-Угорщини, які до 1914 р. мешкали на її українській території. Серед них були художники брати М. і Т. Бойчуки, мистецтвознавець Ф. Ернст, поет П. Богацький. На заклик "Товариства українських поступовців" підтримувати новий революційний уряд, українську пресу, організовуватися, створювати національні освітні і культурні заклади до Києва переїхала більшість членів петроградської громади, зокрема, літературознавець П. Зайцев, історик мистецтва К. Широцький, мовознавець Г. Голоскевич, письменниця Н. Суровцева, театрознавець О. Кисіль, письменник та громадський діяч О. Лотоцький та ін. Одразу ж у Києві було відновлено видавниче товариство "Друкар", головним редактором якого став П. Зайцев³⁷.

Процес повернення творчої інтелігенції на батьківщину мав надзвичайне значення для розвитку української культури.

Палкий прихильник українського мистецтва, учень професора Г. Павлуцького — Ф. Ернст, повернувшись із заслання в квітні 1917 р., став одним з ініціаторів заснування "Товариства дослідників мистецтва" в Києві. І хоча воно об'єднувало переважно російських митців і мистецтвознавців, які ставили перед собою виключно наукові завдання, його діяльність набула загальноукраїнського значення. До складу товариства увійшли С. Гіляров, С. Мочульський, В. Асмус, Вс. Зумер, М. Шифрін, В. Базилевич, М. Олексіїв. Офіційно "Товариство дослідників мистецтва" було зареєстроване київською міською управою 31 серпня 1917 р.³⁸ Організовані товариством виставка і Всеукраїнський з'їзд митців, що відбулися на початку червня 1918 р., отримали схвальну оцінку української національної преси. До товариства незабаром приєдналися українські вчені і художники М. Зеров, Г. Нарбут, А. Петрицький, П. Філіпович. Популярності набув ілюстрований часопис "Куранти", який видавало Товариство.

Серед багатьох діячів культури, які поверталися в Україну після Лютневої революції, був і всесвітньовідомий художник Г. Нарбут. Ф. Ернст писав, що революція захопила Г. Нарбуга "своїм ентузіазмом", і коли з рідної України почали лунати "перші звуки пробудження", він заявив про себе, як український патріот. У квітні 1917 р. Г. Нарбут за дорученням тимчасового уряду приїхав до Києва для огляду Андріївської церкви і царського палацу. Він зустрічався з українськими митцями, зав'язав особисті стосунки з діячами національного руху, обговорював справи відродження українського мистецтва і взяв на себе місію репрезентувати ці справи, зокрема питання про фінансування вищої художньої школи, перед Тимчасовим урядом³⁹. Однак від уряду жодних коштів добитися не вдалося. Перебування в Україні надихнуло Г. Нарбуга на виконання малюнків до "Української абетки", яка стала помітним явищем у художньому житті. Дізнавшись про обрання його 14 жовтня 1917 р. професором Української Академії мистецтв, Г. Нарбут повернувся в Україну і оселився в Києві.

Повернення Г. Нарбуга, на той час уславленого митця з європейською славою, мало неабияке значення для українського мистецтва, загально суспільного життя. Його пензлю належать ескізи української державної символіки, паперових грошей, печаток, поштових знаків, ескізи пам'ятників, обкладинки для ратифікаційних грамот тощо. Чимало

зусиль він доклав для перетворення Української Академії мистецтв у найкращу мистецьку вищу школу України. З жовтня 1917 р. Г. Нарбут працював у генеральному секретарстві освіти, у відділі пластичних мистецтв, водночас опікувався охороною пам'яток, був членом комісій по спорудженню пам'ятника Т. Шевченку, організації національної картинної галереї, секції мистецтв Українського наукового товариства, працював у "Софіївському комітеті", який займався дослідженням і реставрацією Софіївського собору. На запрошення В. Модзалевського став одним із засновників (разом з Д. Дорошенком, І. Шрагом та ін.) видавничого товариства "Сіверянська думка", для якого виконав ескіз видавничої марки⁴⁰.

Та, напевне, найбільший доробок Г. Нарбута — відродження української графіки. Спираючись на національні традиції українських граверів XVI—XVIII ст., використовуючи досвід західноєвропейських майстрів довоєнної доби, художників "Мира искусств", Г. Нарбут створив в Україні оригінальну школу графічного мистецтва, яке мало виразно національний характер. Його учні — П. Ковжун, Л. Лозовський, Р. Лісовський, М. Кирнарський, Л. Хижинський, М. Алексеев сприяли піднесенню української графіки на рівень досягнень європейського мистецтва.

Про діяльність Г. Нарбута в Києві написано чимало спогадів і досліджень, в яких його ім'я асоціюється з піднесенням художнього життя в Україні у той час⁴¹.

Інтенсивність культурно-мистецького життя тієї доби, яке тісно перепліталось з процесом загальнонаціонального відродження, надзвичайно яскраво ілюструє й постать М. Зерова, "Серед моїх життєвих зустрічей знайомство з Зеровим було найцікавіше, — згадував П. Зайцев. — Він був молодший за мене "eruditissimus", але його ерудиція просто лякала: він знав усе — я не знаю, чого він не знав... Ми почали зустрічатися щодня. Були то чудові часи. Життя кипіло. Коли ставалася якась радісна національна подія, Зеров біг мені назустріч — і кричав: "Ukraina da fare!"⁴². П. Зайцеву належать також яскраві спогади про гурток української інтелектуальної інтелігенції, яка об'єдналась навколо часопису "Наше минуле". Він називає часопис "Салонем Нарбута", що, за його ж словами, став тоді "центром повних гумору й дотепу розваг нашої інтелектуальної еліти".

Вражало розмаїття напрямків діяльності П. Зайцева, його працездатність і ентузіазм. Крім постійного місця роботи завідуючого загальним відділом генерального секретарства освіти, П. Зайцев був членом управ Всеукраїнської учительської спілки, "Товариства шкільної освіти", одним з директорів і головним редактором видавництва "Друкар", професором Вищих жіночих курсів, викладав українську мову і літературу в 2-й українській гімназії. Водночас він був членом ЦК Української партії соціалістів-федералістів і віддавав чимало сил і часу партійній роботі⁴³.

Разом із Г. Нарбутом 1917 р. повернувся з Петрограда в Україну відомий український графік І. Мозалевський. Учень І. Білібіна і В. Мате, член об'єднання "Мир искусств", І. Мозалевський на першій же міжнародній виставці (Лейпциг, 1914) здобув світову славу. У Києві він разом з Г. Нарбутом працював над організацією мистецького відділу експедиції державних паперів, викладав у майстерні графіки Української Академії мистецтв. У подальшому заснував і керував мистецько-промисловою школою у Кам'янці-Подільському⁴⁴.

У той же час у Києві працювали й інші митці світового рівня, такі як В. Кричевський, О. Мурашко, М. Жук, П. Холодний, М. Бурачек, М. Бойчук. Влітку 1917 р. їх об'єднала ідея створення Української Академії мистецтв. Комісію по її влаштуванню очолив відомий український мистецтвознавець, історик мистецтва і художник Г. Павлуцький. Комісія

працювала в будинку, де засідала Центральна рада. 8 вересня 1917 р. відбулися вибори професорського складу академії. Першими професорами були обрані брати В. і Ф. Кричевські, М. Жук, О. Мурашко, М. Бурачек, М. Бойчук, А. Маневич, Г. Нарбут⁴⁵. Кожний з них мав великий вплив на розвиток українського мистецтва, вніс свою частку в світову скарбницю культури.

22 листопада 1917 р. у великому залі Педагогічного музею відбулось урочисте відкриття Української Академії мистецтв. Запрошення були власноручно виконані О. Мурашком і Г. Нарбутом. Присутні на відкритті мали змогу оглянути першу українську академічну художню виставку. Ф. Ернст згадував, що на ній були представлені кращі картини О. Мурашка, М. Бурачека, М. Жука та інших відомих художників. Вперше в Києві виставлялись картини М. Бойчука. Він відродив мистецтво фрескового живопису, черпаючи натхнення у творах середньовіччя, зокрема в українсько-візантійському настінному живописі і мозаїці, роботах італійських майстрів проторенесансу. Учні М. Бойчука доклали чимало зусиль для відродження призабутих жанрів декоративно-прикладного мистецтва. Так, В. Седляр налагодив виробництво поливного посуду на межигірській парцеляновій фабриці, М. Дольницька — мистецтво емалі, С. Колос — українське колимарство і гобелен. Однак, за словами Ф. Ернста, картини М. Бойчука в 1917 р. ще не були зрозумілі, слава до нього прийшла дещо пізніше. Найбільший успіх на виставці на честь відкриття Української Академії мистецтв випав на долю Г. Нарбута, який виставив кілька графічних робіт і акварелей⁴⁶.

Статут академії був розроблений Г. Павлуцьким з допомогою українських художників та істориків мистецтва. Передбачалося запровадження статусу як дійсних студентів, так і вільних слухачів^{*11}. Першим ректором академії було затверджено Ф. Кричевського. Майстернями керували: проф. Ф. Кричевський (історія побутового портрета), проф. М. Бурачек (пейзажу), проф. М. Бойчук (фрески і декоративного малярства), проф. В. Кричевський (архітектури і народного українського мистецтва), проф. Г. Нарбут (графіки), проф. М. Жук (загальний клас). У майстерні портретного живопису працював також проф. О. Мурашко, а в майстерні пейзажу — проф. А. Маневич⁴⁷. Студенти оволодівали спеціальностями: малярство, різьба, будівництво, гравюра та ін. В майбутньому планувалося розширити архітектурно-будівничий відділ і запросити на посаду професора ще одну особу⁴⁸.

Це був перший учбовий заклад в Україні, який одержав статус державного. 18 грудня 1917 р. Центральна рада ухвалила закон про Українську Академію мистецтв. Було встановлено її річний бюджет у сумі 97 000 крб. Академія здобула право одержувати з-за кордону книжки, картини і матеріали без оплати мита, а також по одному примірнику всіх друкованих в Україні видань у галузі мистецтва⁴⁹. Наступного року при академії мали бути засновані галерея і бібліотека⁵⁰.

Академія відразу стала надзвичайно притягальною для молодих українських митців. Український художник П. Ковжун, випускник Київської художньої школи і Петроградської академії мистецтв (1915 р.), з відкриттям Української Академії мистецтв вступив до майстерні графіки Г. Нарбута. Як і інші українські митці, що не залишилися осторонь процесу національно-державного відродження в Україні, він поєднував творчу діяльність з політичною і громадською працею, був активним учасником українського руху в армії, а також редагував офіційні часописи, зокрема, газету "Україна", газету надзвичайної української місії до короля Румунії — "Голос часу" та "Вісник Румунського фронту"⁵¹. У січні — березні 1918 р., за дорученням Центральної ради, він у складі військової комісії виїздив з надзвичайною місією до короля Румунії^{*11**}.

С. Колос — художник і мистецтвознавець — прийшов у майстерню М. Бойчука вже після навчання у неаполітанському інституті "Бельарте", Інституті мистецтв у Німці, художній школі в Мюнхені". Мобілізований під час війни до російського війська, С. Колос служив солдатом у Київському гарнізоні, у березні 1917 р. став одним із засновників Українського військового клубу ім. П. Полуботка, від якого його делегували до Центральної ради і Українського військового генерального комітету. В листопаді 1917 р. С. Колоса було призначено начальником військово-комісарського відділу Українського генерального військового штабу.

Як уже зазначалося, перша світова війна загнала в російське військо багатьох українських митців і літераторів. Хто не бажав служити в імперській армії і брати участь у братовбивчій війні, повинен був працювати на підприємствах чи в установах мілітарного спрямування, до яких в першу чергу належали Всеросійські союзи земств і міст. Зокрема, в комітетах Південно-Західного і Західного фронтів Всеросійського союзу міст працювало чимало українців, серед яких були і діячі культури — М. Шаповал, А. Ніковський, Д. Дорошенко, Ф. Матушевський, В. Леонтович, В. Мелер та ін.⁵³

У липні 1917 р. Всеросійські союзи земств і міст організували в Києві виставку "Народне мистецтво Буковини і Галичини". До її проведення чимало зусиль доклали Д. Дорошенко — крайовий комісар Тимчасового уряду в Галичині і Буковині, О. Лотоцький — губернський комісар Буковини і Покуття, П. Зайцев — комісар Косівського повіту, К. Широцький — комісар Городенського повіту (Буковина), М. Корчинський — комісар Товмачського повіту. Це була перша такого роду виставка у Наддніпрянській Україні, що давала змогу українцям познайомитися з мистецтвом галичан та буковинців, яких російська офіційна пропаганда зображала ворогами українського народу. Виставка стала певним проривом і в політичному житті України, оскільки привертала увагу широкої громадськості до репресій російської армії на українських землях Австро-Угорщини. К. Широцький в рецензії на путівник по виставці підкреслював, що вона зліквідувала "загальну неосвідомленість українського громадянства в тому, що собою уявляють Галичина і Буковина"⁵⁴.

Під час війни був мобілізований до російської армії Д. Щербаківський — блискучий історик українського мистецтва, етнограф і музейний діяч. Під час перебування на території Галичини він фотографував і намагався зберегти від знищення стародавні галицькі церкви, рятувати від пожеж та пограбування твори народного мистецтва — давні ікони, рукописні Євангелія, вишивки тощо. При першій же нагоді Д. Щербаківський надсилав ці речі до Київського історичного музею. Повернувшись наприкінці 1917 р. до Києва, він став одним із засновників Української Академії мистецтв, її науковим секретарем. Згодом Д. Щербаківський викладав в академії курс історії українського мистецтва та українського народного мистецтва". Справжній ентузіаст музейної справи, він особисто врятував не одну приватну колекцію архівних та мистецьких скарбів від знищення або ж розкрадання.

Нищення предметів та неоціненної ваги архівів у родинних маєтках української шляхти та російського вельможного панства, на жаль, не було поодиноким явищем під час української революції. Аби якось запобігти цьому, Генеральний секретаріат на початку листопада 1917 р. звернувся до української влади на місцях з проханням вжити рішучих заходів, "аби забезпечити від знищення пам'ятки старовини і мистецтва", і взяти їх під свою опіку⁵⁶.

Подекуди на місцях українська інтелігенція з власної ініціативи об'єднувалась в організації та комітети по боротьбі із знищенням

історичних пам'яток. Під орудою В. Модзалевського працював такий комітет на Чернігівщині. Його члени видали серію літографій архітектурних пам'яток і творів мистецтва Чернігівщини і досить активно виступали проти пограбування маєтків, за збереження історичних і мистецьких скарбів⁵⁷.

Влітку 1917 р. у Полтаві було створено комітет охорони пам'яток, який очолював директор міського земського етнографічного музею К. Мощенко. Ініціаторами його заснування стали видатні українські вчені — історик В. Липинський та мистецтвознавець Д. Щербаківський, міська інтелігенція. Комітетові вдалося протягом 1917 — початку 1918 р. вивезти до Полтави археологічну колекцію Горвиця з м. Городища і провести розкопки в його маєтку, організувати етнографічну виставку і створити на її базі музей, укомплектувати місцевий архів губернських органів влади, здійснити інші заходи. Чи не найважливішими з них можна вважати лекції, виступи перед широкою народною аудиторією, на повітових курсах з українознавства⁵⁸.

При генеральному секретарстві освіти діяв відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва на чолі з відомим українським етнографом і мистецтвознавцем, директором Київського художньо-промислового музею М. Біляшівським.

Більшовицька окупація України у січні — лютому 1918 р. завдала значної шкоди літературно-мистецькому процесові. Більшість діячів української культури була змушена виїхати з Києва. С. Русова, яка залишалася в цей час у Києві, згадувала, що "по вулицях було зовсім небезпечно ходити, українців хапали, вивозили кудись, звідки вони не вертались. Де чують, що люди розмовляють по-українськи, їх заарештовували. Але ми все-таки якось сходились, радились, що робити. Особливо турбувались за долю Стешенка й П. Холодного. Вони оба не встигли виїхати з Києва і тепер переховувались у знайомих, їх становище було дуже небезпечне"⁵⁹. Більшовиками були вбиті журналіст, письменник і політичний діяч І. Пугач (літ. псевд. Біленький), актор "Молодого театру" О. Грушенко, поранена актриса А. Смерека (Баглій)⁶⁰. Тільки випадок врятував від розстрілу письменницю В. О'Коннор-Вілінську, художника П. Холодного.

Значної шкоди було завдано архітектурним пам'яткам Києва під час бомбардування міста військами О. Муравйова і в ході вуличних боїв — Військово-Микільському собору, Києво-Печерській лаврі, Михайлівсько-Золотоверхому собору, Видубецькому монастирю та іншим. Влітку 1918 р. завдяки зусиллям вчених та реставраторів більшість пам'яток архітектури було відновлено і реставровано. Однак внаслідок прямого обстрілу будинку М. Грушевського на вул. Паньківській назавжди були втрачені дві рідкісні колекції М. Грушевського і В. Кричевського, що включали твори старовинного українського мистецтва (килими, парсуни, гравюри, скло), стародруки, ікони, рукописи тощо. Ф. Ернст у статті "Художні скарби Києва, що постраждали у 1918 р." писав, що за часів більшовицького панування особливо постраждав музей, заснований І. Терещенком (сучасний Музей російського мистецтва)⁶¹.

Перший період більшовицького панування в Україні був нетривалим. Уже наприкінці лютого 1918 р. війська Центральної ради разом з німцями повернулися до Києва. Цей останній період в існуванні Центральної ради, що охоплює березень — квітень 1918 р., був найбільш плідним у діяльності її уряду. Немов би прагнучи надолужити змарнований у період більшовицької окупації час, Центральна рада намагалася якомога більше фінансувати освітні і культурно-мистецькі заходи.

Радюю народних міністрів УНР 22 березня 1918 р. було схвалено додаток до закону про школу в Україні, який безпосередньо торкався

питання художньої освіти⁶². До того часу всі художні та художньо-промислові учбові заклади належали до російського міністерства земельних справ і Головного управління землеупорядкування, або ж Всеросійського земського союзу. Спеціальна комісія під головуванням М. Біляшівського реорганізувала деякі з них. Зокрема, Миргородську художньо-промислову керамічну нижчу школу в листопаді 1917 р. було перетворено в Художньо-промисловий середньопрофесійний інститут, що мав 3 відділення, а Глинську керамічну школу — в середньохудожню школу керамічних виробів⁶³. Після кількомісячної праці комісії було розроблено реорганізаційні заходи щодо художньо-промислових учбових закладів, досягнуто угоди з Києво-Подільським управлінням землевпорядкування і земледілля, результатом чого стало рішення Ради народних міністрів УНР про переведення цих шкіл і майстерень у відання міністерства народної освіти УНР⁶⁴.

Поряд з реорганізацією вже існуючих художньо-промислових шкіл відкривалися й нові. У січні 1918 р. відділ пластичних мистецтв Міністерства освіти, очолюваний проф. Г. Павлуцьким, розпочав роботу по створенню середньої професійно-художньої школи для вчителів рукоділля. Це був спеціалізований учбовий заклад для дітей інтернованих галичан і біженців з Галичини та Буковини. Його заснуванням опікувалися особисто Г. Павлуцький і М. Біляшівський⁶⁵.

Центральна рада вжила ряд заходів, що мали велике значення для подальшого розвитку української культури. Це, зокрема, ухвала про передачу Міністерству освіти царського палацу і створення в його приміщенні Національного музею, про асигнування коштів на придбання художніх творів Т. Г. Шевченка⁶⁶. На затвердження Центральної ради був переданий законопроект про придбання садиби Ханенка і оголошення її національним надбанням⁶⁷. Брак коштів не зашкодив керівництву УНР допомогти українцям, що жили за межами республіки. Зокрема, 15 квітня 1918 р. було прийнято рішення про асигнування 58 тис. крб. на освітні справи українців у Холмщині⁶⁸.

Усвідомлюючи диференційований підхід до різних напрямків культурного життя, Рада міністрів УНР провела роботу по розділу державного апарату на Міністерство освіти і Головне управління мистецтв і національної культури. Це був один з останніх кроків Центральної ради в цьому напрямку.

29 квітня 1918 р. на зміну Українській Народній Республіці прийшла Українська Держава. Розпочався новий етап національно-культурного руху, який був органічно пов'язаний з попереднім періодом. Успіхи в культурному розвитку українського народу були б неможливі без загального національного піднесення за доби Центральної ради. Зростання національної свідомості, широка мережа громадських культурно-освітніх установ, творчих організацій забезпечили подальший розвиток українського літературно-мистецького життя в часи гетьманщини.

Українська революція, яка сприяла прискоренню всіх форм суспільного розвитку, викликала небувале піднесення національно-культурного і духовного життя в Україні. Широкого розмаху набуло створення нових громадських культурно-творчих організацій та об'єднань, що згуртували навколо себе значні кадри української інтелігенції, активізували свою діяльність й уже існуючі інституції. Характерною особливістю літературно-мистецького життя тієї доби було його активне втручання в політичний процес, що не залишив осторонь навіть таких, здавалося, далеких від нього колишніх "хатян" або й новоявлених "парнасців" з групи майбутніх неокласиків.

Загальна інтенсифікація духовного життя в Україні прискорила визрівання в літературному процесі і мистецтві модерних течій, що

зародилися на початку століття. Цьому сприяла відкритість духовного життя, ліквідація численних заборон, що тяжіли над Україною впродовж століть і заважали її органічним контактам із Заходом.

Важливу роль у літературно-мистецькому житті відіграло створення Центральної ради, яка почала піклуватися розвитком української культури на державних засадах.

¹ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі — ЦДАМЛМ України), ф. 653, оп. 2, спр. 379, арк. 197—198.

² Вісник товариства "Просвіта" у Катеринославі. — 1917. — 23 квітня.

* 18 липня 1917 р. Мала рада на своєму засіданні ухвалила надати комітету "Український національний театр" грошову допомогу — 20 тис. крб. (Нова Рада. — 1917. — 19 липня).

³ М о г у л ь с ь к ь й М. Український національний театр // Літературно-науковий вісник — 1917 — Кн. V—VI. — С. 335; ЦДАМЛМ, ф. 653, оп. 2, спр. 379, арк. 213.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВО України в Києві), ф. 2457, оп. 1, спр. 8, арк. 52.

⁵ Нова Рада. — 1917. — 28 липня.

⁶ Т а м же. — 25 липня

⁷ Т а м же.

* ЦДАВО України в Києві, ф. 2457, оп. 1, спр. 7, арк. 1—9 зв., 17, 24 зв. ** А. Кашенко — письменник і громадський діяч. У 1917 р. заснував власне видавництво, де протягом 1917—1918 рр. була видана більшість його творів, зокрема написані в той період історично-краєзнавчі нариси "Великий Луг запорозький" (1917), "Кость Гордієнко-Головко — останній лицар Запорозжя" (1917). Лисненко Д. Короткий огляд української видавничої діяльності, преси та книготоргівлі на колишній катеринославщині // Бібліологічні вісті. — 1930. — №. — С. 65.

¹ Вісник товариства "Просвіта" у Катеринославі. — 1917. — 19 березня; Р у с о в а С. Дмитро Маркович // Літературно-науковий вісник — 1922. — Кн. VII. — С. 30—36; Чорний С. Драматург Микола Куліш // Український театр і драматургія. — Мюнхен — Нью-Йорк, 1980. — С. 379.

² Нова Рада. — 1917. — 14 вересня; Інститут рукопису НАН України (далі — ІРНАН України), ф. 114, №49, арк. 16, 49; №7, арк. 16, 77—79.

³ ІРНАН України, ф. 114, №7, арк. 78, 79.

⁴ Т а м же, арк. 77.

⁵ ЦДАМЛМ України, ф. 653, оп. 2, спр. 396, арк. 115.

⁶ Т а м же, арк. 113.

⁷ Т а м же, спр. 380, ч. 1, т. 2, арк. 213.

⁸ Ч о р н и й С. Лесь Курбас — творець українського модерного театру // Український театр і драматургія. — Мюнхен—Нью-Йорк, 1980. — С. 350—351.

⁹ Робітничая газета. — 1917. — 23 вересня.

¹⁰ Чорний С. Назв, праця — С. 352.

¹¹ ЦДАМЛМ України, ф. 302, оп. 1, спр. 3, арк. 2.

¹² Дорошенко Д. Нарис історії України. — ТІ. — Ужгород, 1932. — С. 404.

¹³ Киевская мысль (вечери, вып.). — 1917. — 20 декабря.

¹⁴ ЦДАВО України в Києві, ф. 2581, оп. 1, спр. 15, арк. 65—66 зв.

¹⁵ П а н о ч і н і С. Книжкова українська продукція в 1917 р. (березень — грудень 1917 р.) // Книгар. — 1918. — Січень. — Ч. 5. — С. 243—250.

¹⁶ Журба Галина. Від "Української хати" до Музагету // Україна. — 1990. — №7. — С. 135.

¹⁷ ЦДАМЛМ України, ф. 271, оп. 1, спр. 132, арк. 1.

¹⁸ Українське слово (Одеса). — 1917 — Ч. 6

¹⁹ ЦДАМЛМ України, ф. 653, оп. 2, спр. 3%, арк. 112—113, 117, 120.

²⁰ Ефремов С. Наші місяшники // Книгар — 1917. — Ч. 4. — С. 177.

²¹ Т а м же. — 1918. — Ч. 5. — С. 243

²² Р о щ а х і в с ь к и й М. Кирило Стеценко. Його життя і діяльність на основі споминів // Нова Україна (Прага). — 1923 — Ч. 7—Я. — С. 121.

²³ ЦДАМЛМ України, ф. 175, оп. 1, спр. 21.

²⁴ Рощахівський М. Назв, праця. — С. 121—126.

²⁵ УГНАН України, ф. 62, №79.

²⁶ ЦДАВО України в Києві, ф. 2581, оп. 1, спр. 15, арк. 79.

²⁷ Там же, арк. 76—76 зв.

²⁸ Т а м же, спр. 12, арк. 11.

²⁹ Б а л і ц ь к и й П. Спогади про Нарбута // Бібліологічні вісті. — 1926. — № 3. — С. 53.

³⁰ Відділ рукописів Інституту мистецтвознавства НАН України, ф. -зхг. Ч¹*- Н; Ф-

±g, арк. 6 з».

³¹ Т а м же. ф. ~, арк. 7 зв, 8 зв.
он3

- ⁴⁰ УГНАН України, ф. 12, №16, арк. 1–2; №17.
- ⁴ Зеров М. Мої зустрічі з Г. І. Нарбугом // Бібліологічні вісті. — 1927. — №. — С. 102.
- ² Зеров М. До джерел. — Львів. — С. 7–8.
- ¹³ Зайцев П. Автобіографія. — Особистий фонд П. Зайцева архіву Українського вільного університету в Мюнхені, арк. 8.
- [^] Мозалевський І. Артист-графік Юрій Іванович Нарбут // Нова Україна. — Прага, 1923. — Ч. 6. — С. 141.
- ⁴ Бурчак М. Спогади про Г. І. Нарбута // Бібліологічні вісті. — 1927. — №. — С. 91–92.
- ¹⁶ Там же.
- *** Загальне знайомство з живописом чи іншою галуззю мистецтва.
- ⁴ Відділ рукописів Інституту мистецтвознавства НАН України, ф. -rzt, ^аР^к 12.
- ⁴⁸ ІЦАВО України в Києві, ф. 2457, оп. 1, спр. 8, арк. 19.
- ⁴⁹ Там же, арк. 18–18 зв.
- ³⁰ Дорошенко Д. Назв. праця. — Т. 1. — С. 400.
- ³ ІЦАВО України в Києві, ф. 2457, оп. 1, спр. 8, арк. 18–18 зв.
- **** Подальша доля П. Ковжуна не менш цікава. Ось лише деякі факти з його біографії: начальник політвідділу штабу військ УНР на Чернігівщині і Полтавщині; начальник штабу "Куреня смерті ім. кошового І. Сірка"; начальник штабу повстанських військ УНР на Чернігівщині під командуванням отамана Євг. Ангела; інструктор повстанського відділу штабу Дієвої Армії військ УНР; начальник центральної агентури 6-ї стрілецької дивізії Він редагував головний друкований орган Генерального штабу Армії УНР — "Українське гасло", був інструктором міністерства преси і пропаганди, головним художником штабу Дієвої Армії УНР (ІЦАВО України в Києві, ф. 1113, оп. 3, спр. 21, арк. 11–17 зв.)
- ² Митці України: Енциклопедичний довідник — К., 1992. — С. 311.
- "Дорошенко Д. Назв. праця. — Т. 1. — С. 20; ЦДАМЛМ України, ф. 1077, оп. 1, спр. 26, арк. 10 зв.
- ⁵ Книгар. — 1917. — Ч. 1. — С. 33–34.
- ⁵ Павловський В. Данило Щербаківський (1877–1977) // Український історик. — 1977. — Ч. 3–4. — С. 84.
- ⁶ Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 2201, оп. 1, спр. 12, арк. 16.
- ⁵ Книгар. — 1917. — Ч. 4. — С. 219.
- ⁸ Записки Українського наукового товариства досліджування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. — Вип. 1. — Полтава, 1919. — С. VII–УТЛ.
- ⁹ Русова С. Мої спомини. — Львів, 1934. — С. 177.
- ⁶⁰ ЦДАМЛМ України, ф. 653, оп. 2, спр. 3%, арк. 125; Книгар — 1918. — 45 — С. 353.
- ³ Куранти. — 1918. — Септєбрь. — С. 8–12.
- ² ІЦАВО України в Києві, ф. 2581, оп. 1, спр. 14, арк. 200.
- ¹³ Там же, спр. 15, арк. 69–70 зв.
- ⁶⁴ Там же, спр. 14, арк. 200.
- ¹⁵ Там же, спр. 15, арк. 58.
- ⁶ Там же, спр. 14, арк. 83.
- ²⁷ Там же, арк. 107.
- ⁶⁸ Там же, арк. 98.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

О. П. РЕЄНТ (Київ), О. Є. ЛИСЕНКО (Київ)

Видання Інституту історії України НАНУ *

Певним рубежем у дослідженні історії вітчизняної інтелігенції, соціо-культурних явищ стала ґрунтовна праця у 3-х книгах, створена колективом науковців відділу історії культури українського народу⁸⁴. Автори видання поставили за мету "правдиво показати місце і роль інтелігенції за період від передодня революційних подій 1917 р. до середини 40-х (час, що трагічно відбився на її долі), а також звільнити фальсифіковану історію цієї соціальної групи від бруду, брехні, наклепів та міфів".

Праця містить аналіз причин, внаслідок яких у діяльності інтелігенції поєднувалися подвижницьке служіння народу з конформізмом стосовно антинародних владних структур, критичне мислення — з прославленням компартійних можновладців.

Центральними темами нарисів стали питання формування інтелігенції, залучення її потенціалу в економічній та духовній сферах, матеріально-побутові умови існування й репресії, що косили інтелектуальні сили нації.

Розглядаючи складну діалектику взаємин держави та інтелігенції, автори доводять, що більшовицький режим шляхом низки цілеспрямованих заходів перетворив інтелігенцію на слухняне знаряддя в руках номенклатури. В праці розкрито національний аспект боротьби тоталітарної системи проти інтелігенції, що супроводжувалася численними судовими процесами над так званими "ухилами", СВУ, Промпартією, окремими особами. Логічний ряд злочинів проти власного народу поповнили явища, які спричинили злам моральних традицій, поширення бездуховності, занепад культури. В результаті політики радянської влади відбулося розшарування інтелігенції, вимивання з її рядів морально стійких, високоосвічених людей. Певна її частина, влившись в адміністративно-управлінський апарат, стала не лише його апологетом, але й активним, ініціативним співучасником "соціалістичних експериментів", порушень прав людини і т. п.

Видання подає соціально-історичну генезу української інтелігенції, її діяльність в дореволюційний період, ставлення до самодержавства, Тимчасового уряду, більшовицького перевороту 1917 р., розкриває умови, за яких став можливим її компроміс з радянською владою. В книзі детально з'ясовуються соціально-економічне та політичне становище інтелектуальної еліти дореволюційної флорації, шляхи формування радянської інтелігенції та її роль в розвитку господарства, суспільного життя, культури й освіти.

В праці міститься характеристика соціально-професійної структури інтелігенції Західної України, наводяться причини її ідейного розмежування, форми участі в національно-визвольному русі та радянизації регіону в 1939—1941 рр.

Всебічно висвітлені питання репресій, зокрема в період окупації республіки. При цьому наголошується, що незважаючи на зусилля берівських спецслужб, кращі представники української інтелігенції до-

*Закінчення. Початок дав. Укр. іст. журн. — 1998. — № 2.

шукувалися істинних причин економічних негараздів, невдач Червоної армії у боротьбі з ворогом та інших вад сталінського режиму, хоча це і загрожувало їх кар'єрі та фізичному існуванню.

На жаль, з поля зору дослідників випав такий аспект проблеми, як діяльність досить значної і вагомої частки української інтелігенції — духовенства — в роки Другої світової війни.

В цілому ж праця є одним з перших значних кроків до об'єктивного, позбавленого ідеологічних збочень викладу багатопланої, складної історії інтелігенції України, який буде продовжено.

Серед нових напрямків історичного пошуку слід відзначити дослідження різних форм інакомислення в Україні, який, за визначенням Ю. О. Курносова, був боротьбою "за національне визволення, людську гідність, повагу прав людини незалежно від раси, національної релігії, політичного переконання, проти будь-яких форм диктату"⁸⁵.

Донедавна ці питання порушувалися в основному публіцистами в періодичній пресі. Для наукового осмислення явищ суспільного життя необхідний довгий проміжок часу, тому перші ґрунтовні напрацювання з цієї теми побачили світ лише в середині 90-х рр. За радянського часу годі було й чекати на публікацію відповідних матеріалів (вони з'явилися лише у самвидаті й за кордоном), адже правлячі кола надзвичайно вразливо і болісно сприймали саму лише згадку про опозицію та дисидентів. Праця Ю. О. Курносова вигідно вирізняється серед інших рядом ознак.

Автор подає чітку дефініцію поняття інакомислення, пропонує його періодизацію в 60—80-ті рр., показує поетапну наступність більшовицької політики придушення опозиції протягом всього існування радянської влади. Дослідник підкреслює, що український правозахисний рух мав інтернаціональний характер, гармонійно інтегрувався у загальноносоюзний та всесвітній рух за права людини. Крім того, він зумів поєднати національні вимоги із захистом загальнолюдських цінностей, прав і свобод людини.

Характерною рисою інакомислення, його слабкістю, на думку автора, була обмеженість соціальної бази, на яку він спирався. Ця точка зору збігається з твердженням інших дослідників, які вбачали причину цього в живучості "синдрому 37-го року" в підсвідомості людей, а також надзвичайній активності каральних органів, що з допомогою тотального стеження, сітки інформаторів викорінювали будь-які прояви вільнодумства і спротиву радянській владі.

Аналіз феномена "шестидесятництва" супроводжується в книзі характеристикою особливостей його української генерації, зокрема, зв'язку з організованим беззбройним повстанським рухом проти комуністичного режиму на західноукраїнських землях. Вчений стверджує, що українське "шестидесятництво" було не "революцією поетів", а складалося з представників різних верств населення: науковців, митців, літераторів, робітників, студентів, службовців тощо.

В монографії простежується діяльність правозахисних організацій (Українського національного комітету, Української робітничо-селянської спілки, Української Гельсінської групи), а також найяскравіших постатей українського руху опору, справжніх страдників за ідею — Л. Лук'яненка, Ю. Бадзьо, Б. Гориня, М. Гориня, В. Чорновола, В. Стуса, А. Горської, Є. Сверстюка, І. Світличного, В. Симоненка, І. Дзюби — та їх внесок у розхитування підмурків тоталітаризму. В ході вивчення дисидентських документів (листів, декларацій, звернень тощо), у автора викристалізувалася думка, що вістрія цієї боротьби спрямовувалася проти таких дій комуністичної системи, які супроводжувалися пограбуванням національних багатств України "експлуатацією місцевих людських ресурсів, плановою русифікацією, знищенням історичної

пам'яті народу, ігноруванням соціально-економічних, політичних та духовних запитів і потреб населення республіки" (с. 105).

Факти, наведені в книзі, переконливо доводять, що партійні органи та опікувані ними силові структури не гребували ніякими засобами для досягнення ідеологічної стерилізації України. Однак це не примусило мовчати правозахисників: навіть за ґратами і в заслання вони продовжували свою подвижницьку самозречену боротьбу, торуючи шлях до вільної, суверенної української державності.

Проблеми формування основних засад національно-культурної політики більшовиків на початку 20-х років XIX ст. відображені в препринті інженера-дослідника О. А. Кручека⁸⁶. Автор поділяє політику держави в галузі культури цього періоду на два етапи: 1) 1920—1922 рр., коли продовжувалося нищення національної культури за умов економічної кризи та голоду, спричинених заходами "воєнного комунізму", і 2) 1922—1923 рр., коли на стартовій фазі непу почалося стихійне національно-культурне відродження, а влада змушена була змінити тактику, вдаючися до заходів по опануванню цього явища.

Нова книга академіка НАН України Г. Вервеса⁸⁷ є синтетичним осягненням багатовікової культури другого за величиною слав'янського народу — українського — у системі загальноєвропейських духовних цінностей. У праці зроблено спроби розкрити велич, багатство та самобутність нашої культури, злеті і падіння українського творчого генія у його спілкуванні зі світом, роль і значення культури у становленні державності — найвищого досягнення та втілення національної ідеї народу.

Одним з важливих напрямків наукових зусиль вчених інституту стало вивчення міжнародних зв'язків України та міжнаціональних взаємин всередині країни. Протягом 1975—1990 рр. Інститут історії АН УРСР видавав республіканський міжвідомчий збірник наукових праць "Історичні дослідження", одна з серій якого — "Історія зарубіжних країн" — мала 15 випусків. З 1991 р. у видавництві "Наукова думка" ця серія поновилася під назвою "Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки". З третього випуску (1993 р.) збірник видається поліграфічною дільницею Інституту історії України, тією ж, що друкує "Історичні зошити", до редакційної колегії в переважній більшості входять співробітники відділу історії міжнародних зв'язків України інституту на чолі з доктором історичних наук С. В. Віднянським. Тематика щорічника надзвичайно широка і охоплює минуле нашої держави у тривалому часовому проміжку — від IX—X ст. до сьогодення.

Так, у тому ж 3-му випуску⁸⁸ містяться статті й повідомлення, у яких досліджуються маловідомі сторінки з історії розвитку відносин України з європейськими державами (О. Б. Головка, М. С. Держалюк), деякі питання зовнішньополітичної діяльності Української Народної Республіки. Окремі розділи збірника висвітлюють майже зовсім не вивчені в українській історіографії проблеми діяльності емігрантських організацій українців у Франції, Чехословаччині, Болгарії у міжвоєнні роки (С. В. Відюшський, В. В. Павленко), а також питання історії національних меншин в Україні у XIX — 20—30-х рр. XX ст. (О. В. Шевченко, Н. В. Кривець, Т. І. Єременко, І. М. Кулинич).

Публікації четвертого випуску збірника⁸⁹ висвітлюють досить широкий спектр проблем, про що свідчить хоча б перелік деяких праць, що увійшли до нього: "Радянсько-угорські дипломатичні відносини у міжвоєнний період" (М. С. Держалюк), "Українсько-польське культурне співробітництво в 70-х роках XX ст." (на прикладі літературних і книговидавничих зв'язків) (І. Т. Лісевич), "Розбудова національних збройних сил та проблеми роззброєння в Україні" (М. В. Грищенко), "Діяльність польського студентського товариства "Корпорація" у Києві наприкінці XIX — на початку XX ст." (Є. П. Степанович), "Національ-

но-культурне життя німецького населення в Україні у 20–30-і роки" (Н. В. Кривець), "Німецькі автори про Україну" (І. М. Кулинич), "Т. Масарик про Україну і українців" (С. В. Віднянський).

5-й випуск щорічника ^ присвячений відомому українському історико-германісту, доктору історичних наук, заслуженому діячу науки України, члену редколегії видання І. М. Кулиничу з нагоди його 70-річчя.

Збірник відкривають статті І. М. Мельникової, М. В. Грищенко, Є. В. Клокова, М. В. Знаменської, які є, по суті, науковим експерт-аналізом подій, що не встигли ще "відстоятися". Обставини, за яких Україна стала незалежною державою, проблеми вироблення нової моделі стосунків з державами — колишніми республіками СРСР, формування нового міжнародного іміджу України-нації та на інші питання автори дають відповіді, які цікавлять громадськість і тих, хто "робить" сучасну політику. Досвідом вивчення середньовічних джерел поділився ювіляр І. М. Кулинич у статті "Щоденник Еріха Лясоти" як джерело з історії України другої половини XVI ст." Ряд проблем з історії національних меншин, міжнародних наукових і культурних зв'язків України висвітлено в статтях М. М. Варварцева, О. О. Кураєва, вчених з Ужгорода Г. В. Павленка й О. С. Сліпецького, а також істориків зі Словаччини — М. Гайдоша і С. Конечни.

Поряд з матеріалами збірників співробітники відділу видали цілий ряд самостійних праць, в тому числі й монографічних.

У 1995 р. творчий доробок І. М. Кулинич поповнився ще однією працею⁹¹, написаною у співавторстві з кандидатом історичних наук Н. В. Кривець. В монографії з'ясовуються передумови і причини німецької колонізації українських земель, соціально-економічні та політичні мотиви російського самодержавства у прагненні заселити окремі території імперії німцями, основні напрямки колонізаційних потоків та райони зосередженого, компактного проживання переселенців. Дослідники характеризують засоби заохочення та підтримки німецьких колоністів, форми і методи управління колоніями, відповідні юридичні норми, що регулювали всі питання, пов'язані з переселенням іноземців до Росії. Значна увага в книзі приділяється економічному життю колоністів — видам господарювання, ефективності сільськогосподарського та ремісничого виробництва, вдосконаленню технологій, знарядь праці, майновій диференціації.

Автори констатують, що взаємини німецьких поселенців з корінним населенням базувалися на толерантності, взаємодопомозі і доброзичливості, хоча їх звичаї та побут мали досить рельєфні самобутні риси. Цілком логічно з цього випливає висновок, що "німецькі колоністи, які осіли на українській землі, органічно вписалися в суспільно-політичне та духовне життя місцевого населення, зберігаючи разом з тим певні особливості свого розвитку, свої традиції, своє віросповідання" (с. 153).

В історії національних меншин, як і в історії автохтонних народів Російської імперії, корінний злам звичного укладу життя стався 1917 р. Для німецьких поселенців він знаменував початок кінця. Жахливий терор і репресії, яких зазнали колоністи, що давно вже вважали Україну своєю батьківщиною, підірвав не лише їх економічне становище, але й довіру до влади. Про що в праці міститься доволі фактів.

Значним кроком на шляху вивчення історії польської національної меншини в Україні стали праці І. Т. Лісевича. У першій з них⁹² документально підтверджується наступність в антипольській політиці самодержавства протягом XIX–XX ст., спрямованій на денаціоналізацію, русифікацію польського населення, що проживало в Правобережній Україні. Незважаючи на зусилля поліцейсько-бюрократичного апарату, польський національний елемент в Україні виявив свою життєздатність,

надав позитивного імпульсу соціально-економічним процесам, організації промислового виробництва у цьому регіоні.

Окреслюючи масштаби польського землеволодіння в Україні, автор подає картину соціальної диференціації серед польського сільського населення. Що стосується намагань польської аристократії стати лідерами польської національної меншини, як це видно з публікації, то вони виявилися безпідставними: ані повстання 1863 р., ані пізніші події не закріпили за польськими латифундистами роль національних речників.

Демографічні аспекти проблеми інтерпретуються автором на підставі архівних джерел, а також зіставлення результатів досліджень інших, в тому числі й зарубіжних, істориків. В оцінці даних про кількість поляків в Україні, за переписом 1909 р., немає одностайності. Офіційну цифру — 424,5 тис. поляків — вважали заниженою польські спеціалісти В. Малишевський (за його даними, — близько 800 тис.), С. Тугугг (860 тис.) і А. Бартошевич (близько 1 млн. осіб). І. Т. Лісевич вважає завищеними і недостатньо підтвердженими не лише ці, але й цифру, наведену вітчизняним істориком А. Кондрацьким, — 2 млн. поляків (с. 35).

Як досить значний оцінюється внесок польської інтелігенції у розвиток промисловості, науки, вищої освіти в Україні.

У наступній праці І. Т. Лісевича⁹³ розкриваються особливості етнокультурних процесів у середовищі польської меншини в Наддніпрянській Україні за умов русифікаторської політики царизму, заборон та обмежень самодержавної адміністрації.

Характеризуючи колонізаційні та українізаційні явища в духовному житті, дослідник підкреслює їх позитивний вплив на зближення і порозуміння між українською більшістю та польською меншістю населення Наддніпрянщини. Внаслідок взаємозбагачення і взаємопроникнення української та польської культур відбувалося зростання культурно-освітнього і духовного потенціалу народу України.

Зважаючи на складність українсько-польських стосунків у минулому, науковий пошук позитивних елементів у взаєминах між українцями і поляками дозволяє творити підґрунтя їх оптимізації й гармонізації в сучасному та майбутньому.

Доля польського населення України у 20—30-ті рр. в процесі вирішення національного питання радянською владою дістала неупереджене висвітлення в публікації, підготовленій Т. І. Єременко⁹⁴. Автор показує еволюцію від охоплення польської меншини соціалістичними перетвореннями до відкритого наступу на польські національні інституції, масових репресій та депортацій, оголошення поляків "шкідницькою нацією", перетворення їх на "перший покараний народ". На 1927 р. польське населення в Україні налічувало 476,4 тис. чол. (третє місце слідом за українцями і росіянами) і зберігало своє національно-культурне і духовне обличчя (с. 9). Поляки знаходилися під впливом духовенства і критично, з недовірою ставилися до соціалізації й комунізації всіх ланок суспільного життя. Дослідниця характеризує засоби, з допомогою яких більшовицька влада контролювала настрої польської національної меншини (діяльність Польського бюро при ЦК КП(б)У та Польської акції ЦК нацменшин ВУЦВК, створення польського національного району на Житомирщині). Однак документи, наведеш в праці, засвідчують спротив польського населення насильницьким методам радянської, зокрема навалі до атеїстичного штурму, вчиненому без врахування особливостей світосприйняття і традицій поляків. Показово, що з 15 категорій польського населення, які підлягали депортації (її хвиля почалася у 1935 р.), на 2-му місці значився "костьольний актив". Це недвозначно вказує на те місце в антирадянському русі поляків, яке більшовики відводили духовенству. Чистки, репресії, депортації

охопили, за оцінками автора, 44 тисячі поляків, майже поголовно була знищена польська інтелігенція (с. 65).

Політика більшовиків щодо польської національної меншини ще раз засвідчила їх маніакальне прагнення до уніфікації суспільно-політичного життя, до знищення будь-яких рис окремішності та опозиційності

Весь комплекс внутрішніх і зовнішніх чинників, історичних обставин і реалій, які вплинули на формування українсько-болгарських відносин у міжвоєнний період, розглянуто у змістовній монографії В. Павленко⁹⁵.

Як відомо, міждержавні стосунки України та Болгарії після кількох річної перерви поновилися у зв'язку з підписанням Брестської угоди. Складність політичного пасьянсу, що символізував баланс і розстановку сил у Європі, як зауважує автор, змушував уряд України шукати дипломатичного визнання шляхом маневрування, компромісів і матеріальних поступок. Книга містить цікавий матеріал, який розкриває зусилля посла Гетьманської держави у Болгарії О. Я. Шульгина та його колеги в Україні І. Шишманова у налагодженні торговельно-економічних стосунків між обома державами, хоча цьому й заважали рамки спільної торговельної угоди між Україною і державами Четверного союзу та позиція Німеччини.

В праці йдеться також про маловідомі епізоди репатріації військово-полонених та біженців з України, що стала одним з важливих напрямків двосторонніх зносин. Відмовляючись від ідеологічних кліше, дослідниця хоч і розглядає це питання у зв'язку з планами Антанти щодо використання залишків армії Врангеля, розміщеної в Болгарії, для боротьби проти радянської влади, проте розставляє інші акценти. Показуючи діяльність українського Червоного Хреста в цьому напрямі, автор наводить незаперечні докази того, як у ставленні до нього місія російського Червоного Хреста виявляла імперські амбіції, що цілком відповідало більшовицькому курсу на централізацію.

Уряди Стамболійського і Раковського підтримували торговельні зв'язки. Як зауважує В. Павленко, у травні 1921 р. держави, що стали торговими партнерами радянської країни, були поділені між радянськими республіками на "сфери впливу". Таким чином, Україна і Болгарія дістали можливість для нарощування товарообміну.

Падіння уряду БЗНС в результаті Червненого перевороту 1923 р. "надовго підірвало радянсько-болгарські відносини, а оформлення тоталітарної радянської держави зробило неможливим проведення республіками самостійної зовнішньої політики" (с. 62).

Узагальнюючи сказане, дослідниця приходить до висновку, що як суб'єкт міжнародних відносин Україна деякою мірою самостійно виступала до складання радянської тоталітарної держави. З другої половини 20-х рр. вона, як і решта радянських республік, втратила право на зовнішньополітичну діяльність (с. 69).

Констатуючи наявність контактів громадськості обох країн у міжвоєнний період, В. Павленко підкреслює, що вони здійснювалися лише в рамках революційних організацій (по лінії МОДР, наприклад). Незважаючи на це, саме масовий рух за нормалізацію болгаро-радянських зв'язків став одним з головних факторів, що примусили уряд Болгарії прийняти рішення про встановлення дипломатичних відносин з СРСР у 1934 р. В цілому ж ставлення болгарського народу до подій, які відбувалися в СРСР, характеризується в книзі як біполярне. Частина болгарського суспільства критично ставилася до соціальної доктрини і практики більшовиків. Ліворадикальна частина населення Болгарії підтримувала і брала за вірець вирішення соціально-економічних питань у Радянському Союзі

Остання частина монографії розкриває становище болгарської національної меншини та політичної еміграції в Україні. Згідно з докумен-

тами, сплеск національної свідомості, освіти, матеріальної та духовної культури болгарського населення, яке проживало на південно-українських землях, тривав протягом недовгих років "коренізації", створення умов для розвитку національних меншин. Згодом болгари, як і місцеве українське населення, повною мірою відчували на собі безжальний тиск репресивно-примусового бюрократичного механізму.

Сторінки книги розповідають про ставлення офіційних кіл та громадськості СРСР до болгарських політемігрантів, засоби і форми їх підтримки, ідеологічну обробку, освіту, оздоровлення. Дані, наведені в тексті, свідчать, що кінцевою метою цієї "турботи" радянського режиму була все та ж нав'язлива ідея міжнародної революції шляхом її експорту до інших держав. Україна ж стала одним з головних полігонів, на якому відпрацьовували тактику дій та перевіряли практикою одержані знання болгари — випускники Комуністичного університету національних меншин, Міжнародної ленінської партійної школи, Військової академії ім. Фрунзе.

Підсумком тривалої пошукової роботи в архівосховищах і книгозбірнях України, Італії, Росії став біографічний словник діячів культури італійського походження в Україні, складений доктором історичних наук М. М. Варварцевим⁹⁶. Це нове за жанром і незвичне поки що для вітчизняної історіографії видання містить систематизовані життєписи понад 500 осіб, які працювали в галузі архітектури, музики, літератури, образотворчого і народного мистецтва, освіти, науки, а також дані про їх творчі зв'язки з українськими інтелектуалами і митцями. На підставі поіменного аналізу складу і творчості італійських учасників цих стосунків, напрямів їх діяльності, характеру взаємовпливів, автор робить висновок, що "розвиток України в руслі загальноєвропейських орієнтацій і тенденцій, був одним з магістральних в її історії" (с. 12).

Після виданої у 1986 р. монографії "Украина в российско-итальянских общественных и культурных связях (Первая половина XIX в.)", яка, за оцінкою італійського журналу ("Східна Європа"), стала "відправним пунктом у вивченні багатогранних зв'язків Італії зі східнослов'янським світом, "Біографічний словник" — це ще один внесок до вітчизняної італієзнавства.

Українсько-сербські культурні зв'язки у XVIII ст. стали предметом публікації кандидата історичних наук К. В. Колибанової⁹⁷. Внаслідок відсутності власної державності становлення і розвиток відносин між двома народами на рівні державно-політичних контактів був неможливим. Тому ці взаємини всупереч асиміляторській щодо сербів політиці Османської та Австро-Угорської імперій здійснювалися у формі культурних та конфесійних зв'язків.

К. В. Колибанова не погоджується з тими істориками й етнографами, які абсолютизують і перебільшують роль українського культурного впливу на сербів. Виділяючи з усього розмаїття українсько-сербських відносин такі ланки, як освіта, література й живопис, де вплив української культури був найбільш відчутним, автор підкреслює, що "зв'язки зі спорідненою культурою українського народу сприяли тільки прискоренню й полегшенню національної диференціації, самовизначенню сербської культури, її відродженню" (с. 104).

У 1996 р. європейська громадськість відзначала 75-річний ювілей з часу заснування Українського вільного університету (УВУ) — першої вищої школи і другої наукової установи (поряд з Науковим товариством ім. Т. Г. Шевченка (НТШ) української еміграції за кордоном. Одним з перших серед вітчизняних істориків почав вивчати внесок цієї інституції в культурно-освітню діяльність української діаспори в Чехо-Словаччині завідуючий відділом історії міжнародних зв'язків України С. В. Віднянський. У праці, виданій "Історичними зошитами"⁹, залучення пере-

важно нових і маловідомих джерел дало можливість авторові дослідити такі недостатньо вивчені питання, як причини і передумови заснування УВУ та його переведення з Відня до Праги, становлення концепції та розробка нормативних актів його діяльності, формування і динаміка змін професорсько-викладацького складу та студентського контингенту. В праці дається характеристика ставлення чехословацького уряду до Українського вільного університету та міжвоєнної української еміграції в цілому, стосунків УВУ з науковою громадськістю ЧСР, науково-освітніми установами інших країн, його здобутки на ниві науки, освіти і культури.

Предметом наукового інтересу кандидата історичних наук О. П. Данильченка стали етнічні групи півдня України у 20-ті роки нинішнього століття". На підставі різноманітних джерел автор доводить, що українці становили більшість на всіх етапах формування і розвитку Причорномор'я й Приазов'я, хоча всі етнічні групи регіону доклали зусиль до його освоєння. При цьому за умов царської Росії кожна з них зберігала специфічні риси національного розвитку та різною мірою зазнавала національного гніту, русифікації, а то й часткової асиміляції. Дослідник наголошує, що у більшості народів півдня процеси етнічної консолідації були ще далекі від завершення і продовжувалися навіть у ХХ ст. На початку 20-х рр. ХХ ст. південь України, за визначенням О. П. Данильченка, став клубком "неймовірно гострих суперечностей, складних економічних, соціальних та національних проблем" (с. 39—40). Цей висновок цілком збігається з твердженнями провідних спеціалістів у цій проблематиці, в тому числі й тих, праці яких згадано вище.

На пострадянському просторі, вкритому мереживом кордонів між новоутвореними суверенними державами, не лише відродилися спекуляції політичних сил, зацікавлених у їх перекроєнні, але він став і ареною ряду міжетнічних та міжнаціональних конфліктів. Інтереси України виявилися безпосередньо дотичними до проблеми Північної Буковини та Південної Бессарабії, що набула загострення у зв'язку з відомими подіями у Придністров'ї та політичною лінією румунських властей щодо південно-західних етнічних українських територій. Аналітично-ретроспективному розгляду цієї актуальної проблеми присвячена праця професора Р. Г. Симоненка¹⁴.

Сповідуючи методологічні засади, які ґрунтуються на принципах історизму, об'єктивності та комплексного підходу до вивчення явищ минулого, дослідник наводить переконливі дані на підтвердження тези про традиційний слов'янський компонент у дністровсько-прутському межиріччі. Цілком органічна інтегрованість володінь русичів між Дністром і Пругом в політичне, етносоціальне та економічне тіло Давньої Русі знаходить аргументоване підтвердження в історичних джерелах і працях учених. Наведені автором факти не залишають місця для сумнівів у питанні про автохтонне населення Буковини, яке було слов'янським.

У ході наукової полеміки з такими істориками, як Н. Йорга, Е. Діаконеску, М. П. Погодін, Й. Ністор та іншими, Р. Г. Симоненко доводить неспроможність їх зусиль, спрямованих на спотворення картини етногенезу на південно-західних українських землях. Водночас дослідник закликає відмовитися від "залізобетонних" схем української історіографії, що дасть можливість налагодити плідний діалог з незаангажованими румунськими та молдавськими спеціалістами з даної проблеми.

Не шукаючи "легкої здобичі" на царині протиставлень і антитез, автор відтворює історію взаємин українського і молдавського народів у всіх багатоманітних їх проявах, акцентуючи увагу на позитивних моментах. Здається, саме такого розважливого підходу бракує тим румунським і молдавським історикам, аргументацію яких критично осмислює Р. Г. Симоненко.

Значна увага в праці зосереджена на міграційних процесах та їх наслідках. Один з головних напрямків дослідження присвячений з'ясуванню місця Буковини і Бессарабії в контексті міжнародних подій на тривалому хронологічному проміжку. В книзі показані дипломатичні маніпуляції європейських країн, в яких ці території відігравали роль розмінної карти, висвітлюється експансія Румунії 1918 р., а також позиція урядів УНР і ЗУНР щодо румунської політики в цьому регіоні.

Окремий сюжет монографії присвячений дипломатичним зусиллям УРСР, спрямованим на мирне врегулювання спірних територіальних питань, складній динаміці переговорних процесів, оцінці міжнародно-правових угод, які визначали статус Бессарабії та Буковини у міжвоєнний період.

Не обійдено увагою питання про румунську окупаційну політику на цих землях, що супроводжувалося румунізацією місцевого населення, соціально-економічними утисками і національним гнітом. Одним з кроків на шляху до розв'язання бессарабського питання стало утворення Молдавської Автономної РСР у складі УРСР, яке спростовувало твердження румунських політиків про утиски молдавського населення в Україні і створювало прецедент для вирішення проблеми національних меншин у тій же Румунії.

У праці відтворюється дипломатична боротьба навколо Бессарабії та Буковини в передвоєнні роки, що, зрештою, закінчилася у 1940 р. акцією возз'єднання цих земель з предковичними українськими територіями у складі УРСР. Даючи оцінку діям Радянського Союзу, вчений наголошує, що немає жодних юридичних чи навіть моральних підстав для перегляду цього акту.

Румунська окупація південно-західних українських земель під час війни зайвий раз продемонструвала вороже ставлення румунської адміністрації до місцевого населення. Перемога Радянського Союзу над гітлеризмом дала можливість реалізувати ідею соборності українських етнічних територій у єдиній державі.

Дослідник актуалізує складну проблему міжнародних відносин і націлює на поважання суверенітету сусідніх країн, дотримання принципів недоторканності кордонів, дружбу та співробітництво між народами.

Праця, виконана на високому науковому рівні, має лише один недолік — відсутність посилань на джерела й літературу. Для публікації, що несе не лише наукове, а й політичне навантаження, довідково-бібліографічний апарат видається не зайвим.

Міжнаціональному та міжнародному аспектам концепції багатотомної "Історії українського народу" присвячена праця вже згаданого, доктор історичних наук Р. Г. Симоненка¹⁰. На думку визнаного спеціаліста в цій галузі, синтетичне видання, яким має стати "Історія українського народу", повинна відтворити історію зсередини, з позицій українського народу як етноісторичного явища, широкого кола його власних інтересів і проблем. Обрана назва багатотомника зобов'язує відновити в правах національну історію, відтворити її як минуле українського етносу на власній автохтонній території. Отже, йдеться "про українську історію як самобутній безперервний процес, головним об'єктом якого є український народ — від самих його першоджерел і до сучасної суверенної державності" (с. 7).

Разом з тим, автор концепції застерігає від підміни природного українського етноцентризму панукраїнським підходом, забуттям чи зневажанням минулого інших етносів, які тривалий час мешкали на українських територіях. Виходячи з поліетнічного складу населення України протягом багатьох століть, тісного взаємопереплетення різних

етнічних культур, а також реального впливу інших етнічних факторів на хід української історії, вчений наводить аргументацію щодо розширення "Історії українського народу" до рамок "Історії народу України".

Важливим, на наш погляд, є те, що даною концепцією передбачається серйозне дослідження виникнення й сучасної спадщини української діаспори.

Констатуючи, що історія міжнародних відносин України та політики щодо неї світового співтовариства залишається і донині занедбаною ділянкою наукових досліджень, Р. Г. Симоненко наголошує на необхідності широкого висвітлення проблеми "Україна в історії міжнародних відносин". Адже "дозволяючи простежити багатогранний спектр її спілкування з іншими народами та країнами, ставлення іноземних держав до вузлових питань її минулого, основні риси українського бачення навколишнього та далекого світу, внеску у його життя, геополітичні інтереси, вона на пряму прокладає шлях до показу місця України в світ історії", що, у свою чергу, є необхідною передумовою, "найраціональнішим методом з'ясування органічного зв'язку історії України із загальним процесом розвитку людства" (с. 28).

Історія релігії та церкви в радянський період стала для дослідників "особливою зоною". Про релігію дозволялося писати лише в звинувачувально-викривальному ключі. Тому поряд із визнанням того факту, що вказана тема не є "цілиною", ми змушені констатувати: більшість написаного в доперебудовні часи має ідеологічний крен, відверту підміну понять й апологетику державної політики більшовиків щодо церкви. Тож необхідність осмислення історії релігії та її інститутів сьогодні ні в кого не викликає сумнівів. І робота в цьому напрямку вже почалась. Одним з її вагомих результатів стала праця Н. А. Шип¹⁰¹, в якій досліджуються форми та зміст церковно-православного руху духовенства російської та української орієнтацій, що спричинився до розколу православної церкви в Україні. Церковно-православний рух розглядається як складова частина, дійовий чинник національно-визвольної боротьби українського народу. Диференціюючи православно-український напрямок цього руху, автор відзначає, що його поміркована течія вимагала церковної автономії, а радикальна — автокефалії Української православної церкви. Конкретизація умов життєдіяльності православної церкви в Україні дає підстави дослідниці зробити висновок, що церковна ієрархія "не стала конструктивним засобом національно-державних змагань в Україні у дореволюційні часи, знехтування нею пізніше, як це зробила більшовицька влада, також обернулося сумними наслідками для духовенства і віруючих" (с. 58).

Ще одну працю з історії церкви в Україні підготував для "Історичних зошитів" професор П. П. Панченко¹⁰². В дослідницькому фокусі автора — відносини між церквою і державою у післявоєнні десятиріччя в їх складній динаміці. Стежачи за коливанням політичного маятника, вчений наводить статистичний вираз ситуації, в яку були поставлені релігійні громади, і висловлює думку, що "заходи держави по неухильному зменшенню кількості релігійних громад православної конфесії в другій половині 40-х — першій половині 80-х рр. є підстави кваліфікувати як конкретно сплановані акції по масштабному послабленню позицій православної церкви" (с. 9). На підтвердження своїх слів дослідник наводить такі дані: 4847 церков та молитовних будинків РПЦ зняті з державної реєстрації за 20 років по війні та 81,1 % храмів позбавлені реєстрації у 1959—64 рр.

Наступ на церкву продовжувався і в 70—80-ті рр., хоча його форми і методи еволюціонували в бік наукоподібності, масової ідеологічної обробки громадської думки, пропаганди нової, радянської обрядовості. Та все це, як переконаний автор, мало вплинуло на внутрішній ду-

ховний світ людей, що вірили в Бога, — попри бадьорі звіти активістів атеїстичного фронту у всі післявоєнні роки вони продовжували хрестити дітей, вінчатися, відспівувати померлих у церкві.

Основна частина праці торкається проблем сучасної релігійної ситуації в Україні. Антагонізм між державою та церквою, міжконфесійні незгоди, накопичені під час панування комуністичного тоталітаризму, разом вийшли на поверхню і спричинили соціальну напруженість в ряді регіонів країни. Керівництво держави за цих умов виявилось неспроможним швидко вирішити всі питання, що постали, тому протистояння церков затягнулося і навіть поглибилось. В праці розкриті складні колізії у міжконфесійних взаєминах, схарактеризована діяльність сект і нетрадиційних релігійних об'єднань.

Аналіз сучасної релігійної сфери схилив автора до думки про появу такої конфесійної спрямованості, що поєднує в собі релігійну та національну Ідею.

Серед новітніх напрямків історичних досліджень слід відзначити той, який стоїть особно за своїм трагічним змістом і наслідками для народу України, — катастрофа на Чорнобильській АЕС.

Першою спробою відтворення позиції та дій державно-партійних інстанцій колишнього Союзу РСР, республіканського керівництва, громадських організацій у зв'язку з трагічною подією став вихід збірника документів, підготовленого авторським колективом вчених Інституту історії України¹⁰³.

Зібрані документи дали підстави зробити висновок, що уявлення про глобальність масштабів катастрофи і реальні її наслідки прийшли відразу.

Підпорядкованість республіканських владних структур унітарного центру стала одним з факторів, який перешкоджав своєчасній і повномасштабній реалізації рекомендацій спеціалістів у справі профілактики наслідків катастрофи.

З метою найбільш повного і безстороннього з'ясування впливу Чорнобильської аварії на стан здоров'я населення до збірника залучені документи всіх причетних до цієї справи установ і організацій. Переважна більшість з них до 1990—1991 рр. були засекреченими і лише тепер широкі кола громадськості дістали можливість ознайомитися з ними.

Один з драматичних періодів нашої історії, який вимагає комплексного дослідження, — так звана "перебудова", проголошена радянським керівництвом у другій половині 80-х рр. з метою модернізації політичних механізмів, економічних важелів управління народногосподарським комплексом, соціальної сфери. Проблемам українського села у перебудовний час присвячено збірник науково-популярних статей¹⁰⁴, в яких аналізуються причини кризових явищ у сільськогосподарському виробництві, його фінансуванні, принципах управління, перспективи подолання труднощів і т. п.

20 квітня 1995 р. в Інституті історії України відбувся науково-теоретичний семінар, присвячений 10-річчю проголошення М. Горбачовим курсу на перебудову. В ньому взяли участь провідні спеціалісти Інституту історії України й Інституту національних відносин і політології НАН України. В їх виступах прозвучали неординарні думки щодо політичних, соціально-економічних, моральних аспектів перебудовного процесу, оцінки його витоків і наслідків для України. Доповіді та повідомлення С. Кульчицького, Л. Нагорної, Ю. Шаповала, М. Плюща, П. Панченка, В. Юрчука, Н. Барановської та інших вчених увійшли до збірника статей, виданого на початку 1996 р.

Одним з наймолодших наукових підрозділів Інституту історії України є Кабінет українсько-грецьких зв'язків, однак за цей час існування в ньому розгорнулись активні дослідження грецької колонізації в

Україні, різних аспектів співіснування двох народів протягом багатьох сторіч. Кабінет став організатором кількох конференцій, матеріали яких видані в Інституті історії України. 29–30 вересня 1993 р. у Києві відбулася I Міжнародна наукова конференція "Україна—Греція: історія та сучасність"¹⁰⁵, на якій з доповідями та повідомленнями виступили співробітники Інституту історії України: Н. О. Терентьева — "Новогреческое просвещение в Украине (XVIII—XIX ст.)"; Є. К. Чернухін — "Греческие рукописи в Киеве"; Б. В. Чирко — "Разселення греків та грецькі національні адміністративно-територіальні одиниці в Україні (20–30-ті роки XX ст.)"; В. С. Чишко — "Видатні греки в історії та культурі України на сторінках Українського біографічного словника"; Ю. Д. Пряхін — "Греческие воинские формирования в Северном Причерноморье, в Приазовье, в Крыму: история создания, повседневная и боевая деятельность (конец XVIII — середина XIX веков)"; М. Ф. Дмитрієнко — "Грецька діаспора в Україні історична біографія як жанр для з'ясування взаємозв'язків двох народів (Теоретичний аспект)" та ін.

Аналогічну назву мали II і III Міжнародні конференції, що відбулися відповідно в Києві та Афінах у лютому і жовтні 1995 р.^{106–107}

У виступах українських науковців (Н. О. Терентьевої, Є. К. Чернухіна, М. Ф. Дмитрієнко, О. В. Буцько, В. В. Томозова, Н. І. Козіної та ін.) порушено й обговорено широке коло проблем античної археології, історії, етнології, народознавства.

Роком раніше побачило світ оригінальне видання, що репрезентувало епістолярну спадщину грецького духовенства XVIII ст.¹⁰⁸ Збірник деталізує грецько-українські відносини того часу. В ньому вперше оприлюднено листи представників грецької православної церкви до київських митрополитів Рафаїла Заборовського й Арсенія Могиллянського, а також лист елисаветградських греків до Григорія Сінайського, кафігумена монастиря св. Катерини у Києві. Передмова містить стислий огляд греко-українських відносин та біографічні відомості про митрополитів Рафаїла й Арсенія.

Духовні стрижні народу України спираються на тисячолітні надбання, що мають світове значення. Бурхливе XX сторіччя було багатим на випробування не лише для пам'яток нашого минулого, але й тих, хто намагався зберегти їх для прийдешніх поколінь. Про те, як склалася доля церковної старовини в період з 1917 до 1941 р., розповідається в двотомній монографії О. О. Нестулі¹⁰⁹.

Перша частина видання містить аналіз основних проблем збереження в Україні історико-культурної спадщини культового призначення за доби Центральної Ради, Української гетьманської держави, Директорії УНР та в перше десятиліття більшовицького правління.

Відмінність даної праці від тематично-споріднених полягає в тому, що автор відмовився від спрощено-звинувачувального підходу на користь об'єктивного, багатовимірного з'ясування всіх аспектів державної політики щодо релігії та церковного майна в умовах різних політичних режимів. Так, характеристика кампанії по вилученню церковних цінностей супроводжується показом діяльності державних пам'яткоохоронних органів, музеїв, установ Всеукраїнської Академії наук та громадськості не лише у збереженні історико-культурних пам'яток, але й у поверненні з Держсхову РСФРР в Україну ювелірних виробів, раритетів, що мали виняткове історичне та художнє значення.

У зв'язку з цим привертає до себе увагу теза дослідника про те, що "кампанія по вилученню церковних цінностей вийшла далеко за межі суто господарської, політичної, відкривши, по суті, для широких кіл видатні зразки ювелірного мистецтва, історико-культурні шедеври", до того недосяжні для вчених (с. 152). Разом з тим, на думку автора, ці заходи продемонстрували спроможність пам'яткоохоронців навіть за

умов антирелігійної істерії та репресій впливати на хід подій, з чим змушена була рахуватися навіть партократична верхівка держави.

В середині 20-х років, у період "українізації" "основні тенденції на ниві охорони пам'яток культового призначення, — як вважає вчений, — полягали у розширенні практики участі пам'яткоохоронців у вирішенні проблем збереження як функціонуючих, так і вилучених з користування храмів історико-мистецьких предметів релігійного культу, монастирських комплексів" (с. 228). Саме в цей час на базі пам'яток кількох монастирів було підготовлено створення державних історико-культурних заповідників.

З кінця 20-х років відлагоджений механізм охорони пам'яток культового призначення внаслідок чергової хвилі безбожництва не зміг виконувати свої функції у повному обсязі. Друга частина книги розкриває суть комуністичної політики в релігійній сфері, засоби і форми боротьби українських учених, громадськості за збереження перлин культового здобутку та оповідає про їх подальшу долю.

Книга є цікавою не лише з пізнавального боку, але й тим, що дає повчальні уроки і практичні рекомендації. О. О. Нестуля звертає увагу на те, що в сучасній Україні фактично відсутня система державних пам'яткоохоронних органів з відповідними повноваженнями, а також єдина концепція та загальна програма збереження історико-культурної спадщини українського народу. Дослідник підкреслює необхідність залучення досвіду минулих років у встановленні обліку, науковому студіюванні пам'яток, визначенні ефективності і доцільності форм їх охорони і пропаганди.

У зв'язку з підготовкою багатотомного Зводу пам'яток історії та культури України особливого значення набуває виявлення і дослідження пам'яток і пам'ятних місць, пов'язаних з історією визвольної боротьби та національного державотворення. Саме на цих актуальних проблемах сфокусована публікація, яку підготували В. О. Горбик, Г. Г. Денисенко, П. І. Скрипник¹⁰⁰. Автори акцентують увагу на необхідності вивчення "білих плям" в історії України, зокрема таких, як національно-визвольний рух в Україні другої половини XVII — першої половини XVIII ст., діяльність Кирило-Мефодіївського товариства, братств, громадівський рух, визвольні змагання кінця XIX — початку XX ст., події Другої світової війни. Практичні ж заходи по збереженню пам'яток, пов'язаних з цими подіями, вимагають забезпечення фінансовими й матеріальними ресурсами пам'яткоохоронної роботи, формування її міцної законодавчої бази та відповідних умов для форсованого створення Державного реєстру пам'яток історії та культури України. Силами співробітників відділу історичного краєзнавства Інституту історії України, очолюваного академіком П. Т. Троньком, підготовлено збірник¹⁰¹, який містить типові статті про пам'ятки археології, архітектури та містобудування, монументального мистецтва, комплексні пам'ятки тощо.

У 1995 р. з'явилося перше видання хронологічних довідників "Пам'ятні дати в історії України", які мали стати щорічними. Перший довідник¹⁰² складався з 10 розділів: 1. Суспільно-політичне життя. 2. Міжнародні відносини. 3. Події воєнної історії. 4. Наука. 5. Культура. 6. Освіта. 7. Провідні підприємства, установи, підприємці. 8. Видавництво і преса. 9. Релігія і церква. 10. Фізкультура і спорт. Брошура вмістила пам'ятні дати відомих подій, а також ті, які в роки комуністичного режиму замовчувалися.

Наступного року побачив світ другий випуск довідника, доповнений багатьма новими датами пам'ятних подій¹⁰³.

Як відомо, українські краєзнавці стали ініціаторами створення науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією". Реалізація цього масштабного проекту, здійснюваного в ім'я історичної спра-

вадливості та в пам'ять про безвинні жертви більшовицького терору, неможлива без організації масового пошуково-дослідницького процесу за участю представників громадськості, державних установ. Методичні рекомендації по підготовці даної серії розробили П. Т. Тронько та Ю. З. Данилюк¹⁴. Вони мають на меті озброїти всіх причетних до цієї справи науково вивіреними підходами до збору, систематизації, обробки й публікації документальних матеріалів.

У березні 1990 р. в Києві відбувся I Всеукраїнський краєзнавчий з'їзд, що проголосив відродження Всеукраїнської спілки краєзнавців. Вже наступного року за ініціативою членів Спілки в Кам'янці-Подільському, а в 1993 р. в Луцьку були проведені відповідно V і VI Всеукраїнські наукові конференції, на яких розглядалися завдання краєзнавства в духовному відродженні нашого народу, на ниві виховання у громадян країни почуття національної самосвідомості, глибокої повага до власної історії, культури, мови, традицій¹⁵⁻¹⁶. На конференціях йшла мова про вироблення концепції охорони культурно-історичних пам'яток в нових умовах, а також довгострокову програму "Пам'ять втрачених сіл" та необхідність координації зусиль фахівців краєзнавства у межах держави.

Ідеї, виголошені на цих наукових форумах, дістали продовження в конкретних справах, зокрема випуску ґрунтового збірника "Репресоване краєзнавство", журналів "Краєзнавство" і "З архівів ВУЦК — ГПУ — НКВД — КГБ".

Серед проблем, якими глибоко займаються вітчизняні вчені, є проблема повернення культурних надбань нашого народу з-за кордону. Ряд праць по даній тематиці належить перу к.і.н. С. І. Кота. Одна з них видана в Інституті історії України¹⁷. Саме в ній вперше не лише в українській, але й російській історіографії з суто наукових позицій аналізуються причини та історичні обставини, що спричинилися до виникнення однієї з найбільш гострих проблем в українсько-російських контактах — визначення долі українських культурних цінностей в Росії.

Використовуючи широку джерельну базу, автор детально розглядає різні категорії пам'яток історії та культури, які протягом кількох століть вивозилися з теренів України до російських сховищ, подає їх класифікацію.

Наголошуючи на необхідності правильного розуміння проблеми та об'єктивного її розгляду, історик акцентує увагу на фактах дискримінаційного ставлення російського царату, а згодом і радянського уряду часів СРСР, до культурних потреб українського народу, що мало одним із наслідків — вивезення його культурних надбань.

Надзвичайно цікавим та оригінальним аспектом концепції дослідника є сполучення суто історичного, фактологічного матеріалу з характеристикою норм міжнародного права та законодавства колишніх Російської імперії, Радянського Союзу та УРСР, на підставі чого зроблені висновки про можливість трактування значної частини пам'яток історії та культури як вивезених з території України незаконним шляхом, що дає підстави українській стороні домагатися їх повернення.

С. І. Кот висвітлює досвід вирішення проблеми повернення культурних цінностей, який існував в українсько-російських стосунках на початку нинішнього століття. Зокрема, до наукового обігу введені невідомі раніше дані про діяльність Паритетної Комісії по обліку культурно-історичних та художніх цінностей, яка була створена урядами РСФРР та УСРР, діяла в 1929—1930 рр. й може бути прикладом конструктивного вирішення цього складного питання.

Праця С. І. Кота, по суті, відкриває новий напрямок у розвитку української історичної думки і є вагомим внеском в дослідження актуальних проблем українсько-російських відносин в минулому і на сучасному етапі.

Практичне значення вказаного видання полягає в тому, що воно дає інструментарій для діяльності українських дипломатичних органів з напрямку повернення духовних скарбів на батьківщину.

Радянські часи були далеко не кращими для таких галузей історичного дослідження, як геральдика, сфрагістика, генеалогія тощо, скованих вузькими рамками дефініції "допоміжні історичні дисципліни", до яких вони були віднесені. Останніми роками їх статус підвищився до "спеціальних історичних дисциплін". Неабияка заслуга в цьому справжнього ентузіаста своєї справи, вченого з енциклопедичними знаннями і широким колом наукових інтересів — доктора історичних наук М. Ф. Дмитрієнко, яка очолює відділ спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України. Саме під її керівництвом дослідження в галузі СЩ набули системного і глибокого характеру, вийшли на ряд конкретних результатів, якими користуються громадські й політичні організації, державні структури, наукові установи різного профілю.

В комплексі спеціальних історичних дисциплін особливе місце посідає генеалогія — наука про родовід, генетичний зв'язок та походження різних суспільних верств, етносоціальних спільнот.

3–5 серпня у конференц-залі Інституту історії України відбулися І генеалогічні читання, присвячені 75-й річниці з дня смерті В. Л. Модзалевського, якому вітчизняна наука зобов'язана утвердженням генеалогії як самостійної галузі історичних знань. Організаторами цього міжнародного наукового форуму стали Інститут історії України, Генеалогічна секція Українського геральдичного товариства (УГТ) і Центр генеалогічних досліджень¹¹⁸.

Опубліковані матеріали читань містять доповіді фахівців України, Російської Федерації, Сполучених Штатів Америки і тематично згруповані по 3-х розділах: I. Життя та діяльність В. Л. Модзалевського. II. Теорія та методологія генеалогічних досліджень. III. Проблема практичної генеалогії: А. Генеалогія дворянських родів. Б. Генеалогічні дослідження різних станів та верств суспільства.

Упорядники видання підкреслювали, що характерною особливістю сучасного наукового процесу виступає "відродження національно-державних традицій, соціогенетичної пам'яті народу, зокрема реконструкція величезного первинного пласту "родинного життя різних верств впродовж "темних століть" нашої національної історії" (с. 7). Оскільки комуністичний режим відсував на периферію цей пласт соціального буття та його вивчення, історія української генеалогії ще чекає на своїх дослідників.

Серед матеріалів, які увійшли до збірника, — ряд доповідей співробітників Інституту історії України. У співдовіді М. Дмитрієнко та І. Войцехівська розглянули питання про джерельну базу для складання родоводів (на прикладі біографії академіка Російської Академії наук й академіка ВУАН В. С. Іконникова). Разом зі своїм учнем — аспірантом О. Ясем, — М. Дмитрієнко висловила власне бачення проблеми датування смерті С. В. Капніста в історико-генеалогічному дослідженні. "Російські родоводи як джерело історії України XIII–XVI ст." стали темою повідомлення к.і.н. О. Русіної. У двох розвідках В. Томозова подані матеріали до генеалогії родин Модзалевських і М. А. Врубеля (у співавторстві з Н. Томозовою).

Родовід Апостолів простежується у розвідці к.і.н. Н. Герасименко, а в центрі уваги інженера-дослідника В. Любченка — селянська генеалогія Поділля (можливість дослідження, джерела та їх інтерпретація).

Першу працю з історії геральдики України, що вийшла українською мовою, підготували М. Ф. Дмитрієнко й аспірант Ю. К. Савчук¹¹⁹. Написане на основі оригінальних джерел, в тому числі з архівосховищ

Російської Федерації, дослідження стало внеском у відродження давньої галузі історичних знань, невинуватено гнаної і занедбаной в радянський період. У праці містяться ілюстрації гербів подільських міст, їх описи, інші цікаві документи. Вона ще раз підтверджує вагомість спеціальних історичних досліджень, без яких неможливе повноцінне відтворення картини нашого минулого.

Як уже відзначалося, нагальною вимогою сучасності є вироблення оновлених концептуальних засад вітчизняної історії на всіх її відтинках і в цілому. Провідними вченими Інституту історії України вже зроблені перші кроки на цьому шляху.

Ряд цікавих положень з приводу створення багатотомної "Історії українського народу" висловлений доктором історичних наук, професором В. Г. Сарбеєм¹²⁰. Стрижнем його концепції є два моменти. По-перше, новаторська як за формою, так і за змістом фундаментальна праця з історії України має органічно влітатися в контекст загальноєвропейської та світової історії. По-друге, визначаючи об'єкт дослідження, вчений пропонує зосередитися не на історії української держави, а на історії автохтонного українського народу, що дав назву території, державі, тобто історії українського етносу. При цьому важливо, спираючися на кращі здобутки інших наукових дисциплін, простежити традиціоналізм у всіх сферах життя — економічній, політичній, духовно-культурній.

Звичайно, концепція, за визначенням автора, не претендує на права абсолютної істини. Вона в основному торкається періоду, окресленого ХІХ — початком ХХ ст., однак і за цієї умови є ще одним щаблем, який веде до практичного втілення ідеї багатотомної історії України.

Відносно новий напрямок наукового пошуку у вітчизняній історіографії пов'язаний зі становленням і розвитком історіософії. Проблеми теорії та філософії історії активно розробляються доктором історичних наук В. М. Ткаченком. За визначенням дослідника, даним в брошурі, що вийшла 1994 р.¹²¹, предметом історіософського аналізу "в кінцевому підсумку є історична самосвідомість — двоїста, суб'єктивно-об'єктивна за своєю природою, що й забезпечує можливість історичного пізнання". При цьому звучить застереження, що історіософам було б небажано брати на себе зобов'язання дати відповіді на всі наболілі питання сучасної історичної думки, оскільки їх висновки можуть виявитися лише гіпотезами.

Торкаючись проблеми марксистського погляду на історію, ставлення Маркса до так званої "теорії змов", автор наголошує, що принципи й положення, введені марксизмом у гуманітарне знання, перетворилися на спільне надбання культури і втратили будь-який зв'язок з ідеологією марксизму". Тому можна лише приєднатися до його закликів на адресу українських істориків визначитися у своєму ставленні до творчої спадщини "класиків".

В ході характеристики соціального світу вчений поділяє уявлення про те, що суспільні процеси визначаються дією внутрішньо притаманної суспільству духовної стихії, як свого роду вітальної енергії, котра служить і рушійною основою динаміки суспільства, і базовою інфраструктурою його самоорганізації та самозбереження. Самоорганізація нації, за словами автора, — це "шлях становлення урбанізованої цивілізації з вільною ринковою економікою, правовою державою і міською культурою. За його визначенням, в процесі самоорганізації людей у переломні моменти буття вирішальну роль відіграють два фактори — усвідомлення історичного досвіду та правильного розуміння суспільного інтересу.

В праці дається аналіз таких соціокультурних засобів регуляції, як традиції, мораль, право, релігія, ідеологія, економічне регулювання.

Соціальна організація суспільства (СОС) як "специфічна динамічна підсистема" забезпечує необхідний рівень контролю, обмеження і координації різноспрямованої активності елементів суспільства. Особливого значення за цих умов набуває адекватність форм і методів механізму СОС традиційному типу соціокультурного розвитку суспільства.

Пропонуючи цивілізаційно-формаційний підхід до предмету історії України, В. М. Ткаченко як один з основних принципів наводить слова А. Тойнбі про те, що рушійні сили історії не є національними, а випливають з більш загальних причин. Будь-яка національна історія повинна розглядатися у зіставленні з історією інших національних держав. Такою спільнотою, за Тойнбі, є локальна цивілізація, що в повному обсязі може бути осмисленим полем історичного дослідження. За такого підходу в основу періодизації України не може бути покладено якийсь один фактор: територіально-географічний, етнічний, цивілізаційний, формаційно-класовий чи державницький. Лише їх сукупність, інтеграційна матриця має визначати систему координат, в якій прокладає собі шлях історична дійсність.

Саме цей підхід лежить в основі концепції історії України академіка О. Прицака. Оприлюднена у серпні 1990 р. на I Конгресі Міжнародної асоціації українців у Києві, вона, за окремими винятками, й донині не стала приводом до широкої дискусії.

Не акцентуючи увагу на полемічних моментах концепції (вони порушені в його монографії "Україна і Росія: проблеми національного самовизначення". — К., 1993), В. М. Ткаченко зосереджується на тих положеннях, які не викликають заперечень, хоча й потребують подальшого аналізу й уточнень.

По-перше, територіальний обшир української історії є територією нинішньої України, що більш-менш відповідає етнографічним кордонам України.

По-друге, історія України не зводиться лише до історії української етнічної маси.

По-третє, предметом дослідження істориків є людські спільності, сформовані нині в суверенні національні держави, а в минулому — протодержави чи залежні політичні утворення.

По-четверте, всі державні утворення на території України розвивалися на пограниччі впливу християнських цивілізацій — візантійської, православної і римської. Патримоніальний характер першої не дає можливості відтворювати соціальну еліту, здатну забезпечити наступність державного утворення. Саме це стало визначальним фактором української історії протягом століть.

По-п'яте, криза марксизму не означає автоматичного відкидання формаційно-класового фактора в історичному процесі

Проблеми самоорганізації українського суспільства знаходяться у фокусі дослідницького інтересу в ще двох книгах, написаних В. М. Ткаченко у співавторстві^{III}. У першій з них автори, розглядаючи предмет історії України з позиції цивілізаційно-формаційного підходу, намагаються дати власну оцінку різноманітним виявам державного буття на тривалому часовому відтинку (від 1917 до 1994 р.), а також визначити потенціал національного відродження та місце України в цивілізаційному потоці

Особливу увагу сконцентровано на проблемах, пов'язаних з набуттям Україною статусу незалежної держави, виборами 1994 р., становленням державницької ідеї.

Висновки дослідників щодо спроможності української громадськості успішно здійснювати самоорганізацію суспільства невтішні, адже і до сьогодні не вироблена його перспективна модель, що залишає його і

донині Об'єктом, а не Суб'єктом історії. Однак в книзі містяться погляди на те, яким чином можна змінити ситуацію, що склалася.

Друга з названих праць базується на аналізі щомісячного соціологічного моніторингу соціологічної служби Соціс-Гелап, окремі результати якого вміщено в кінці видання. Цього разу предметом вивчення стали події останнього часу в Україні, в яких поряд з надбаннями минулого знайшли відбиток сучасне прагнення до самоідентифікації, визначення напрямків і вибір подальшого шляху для поступу.

Торкаючись питання варіативності різних моделей розвитку суспільства, автори відстоюють думку, що Україна інтегруватиметься до світової ліберальної цивілізації, маючи власне національне обличчя.

В книзі наголошується на необхідності політичної структуризації суспільства, формуванні двох сил: помірковано лівих і помірковано правих; пошуку компромісів між різними гілками влади; підкреслюється оманлива звабність спроб вирішувати найгостріші питання за допомогою референдумів; конструктивно обстоюється доцільність створення незалежних інтелектуальних центрів, які могли б генерувати новітні ідеї, моделювати суспільні процеси, адекватно аналізувати поточні явища.

Далеко не вичерпний огляд наукової продукції фахівців Інституту історії України, надрукованої видавничою базою цієї установи, пересвідчує в тому, що тематичний спектр досліджень протягом останнього десятиріччя збагатився новими напрямками, гостро і по-новому поставленими проблемами. Різноманітною стала й жанрова палітра видань: від історичних розвідок і тематичних збірників статей — до розгорнутих монографічних полотен, комплексних і синтетичних праць. Події, пов'язані з набуттям Україною незалежності, наповнили вітрила історичної науки свіжим вітром змін, розширили пошукові й публікаторські можливості вчених, актуалізували, наблизили до реальних потреб життя результати їх праці.

Використання нового методологічного інструментарію, безумовно, дало можливість вийти на вищий теоретичний рівень осмислення нашого минулого. Співробітники Інституту історії України в ряді випадків виявилися на передових позиціях в дослідженні багатьох проблем вітчизняної історії, сповна використавши більш вільний доступ до архівосховищ та книгозбірень. Це має сприяти подоланню пострадянського комплексу меншовартості української історіографії, усвідомлюванню її самодостатності і правильності обраних орієнтирів. Справедливості заради слід визнати, що на сьогодні до кінця не вдалося уникнути старих підходів, поверховості, суб'єктивізму, захоплення фактографією, а також глорифікації, гіперболізації окремих подій та історичних осіб. Втім, ці риси іманентні процесу зросту з його вадами і хворобами, від яких лікує час і наполеглива праця.

⁸⁶ Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.). У 3-х книгах. — К., 1994.

⁸⁶ Курносів Ю. О. Інакомислення в Україні (60-ті — перша половина 80-х рр. XX ст.). — К., 1994. — 222 с.

^{**} Кручек О. А. Становлення державної політики УСРР у галузі національної культури. — К., 1996. — 49 с.

⁵⁷ Вервес Г. Українці на рандеву з Європою. — К., 1996. — 120 с.

^а Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — Вип. 3. — К., 1993. — 116 с.

^а Міжнародні зв'язки України... — Вип. 4. — К., 1993. — 157 с.

⁹ Міжнародні зв'язки України... Вип. 5. — К., 1995. — 152 с.

^а Кулініч І. М., Кривець Н. В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. — К., 1995. — 272 с.

[^] Лисенко І. Ту затінку двоголового орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. — на початку XX ст.). — К., 1993. — 87 с.

- "Лісевич І. Т. Родом з України... (Польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні у другій половині XIX — на початку XX ст.). — К., 1995 — 103 с.
- * * Єременко Т. І. Польська національна меншина в Україні в 20—30-і рр. XX століття. — К., 1994. — 74 с.
- ⁹⁵ Павленко В. І. К т о р і я . Українсько-болгарські взаємини. 1918—1939 рр — К., 1996 — 222 с.
- "Варварцев М. М. Італійці в Україні. Біографічний словник діячів культури. — К., 1994 — 196 с
- ⁹⁶ Селиванова К. В. Українсько-сербські культурні зв'язки XVIII сторіччя. — К., 1993. — 126 с
- * ⁹⁷ Віднянський С. В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921—1945 рр.). — К., 1994. — 83 с.
- ⁹⁸ Данильченко О. П. Етнічні групи півдня України: економічне та соціаль-но-політичне становище на початку 20-х рр. XX. — К., 1993. — 59 с.
- "Симоненко Р. Г. Вічножяві гілки України: Північна Буковина й Південна Бессарабія — К.; Інститут історії України АН України // Історичні зошити. — 1992. — №. — 121 с.
- ¹⁰⁰ Симоненко Р. Г. До концепції багатотомної "Історії українського народу" (міжнаціональний та міжнародний аспект) — К., 1993 — 91 с.
- ¹⁰¹ Шип Н. А. Церковно-Православний рух в Україні (поч. XX ст.). — К., 1995. — 66с.
- ¹⁰² Панченко П. П. Релігійні конфесії в Україні. — К., 1993. — 49 с ¹⁰³ Чорнобиль: проблеми здоров'я населення: 36 документів і матеріалів у двох частинах (Віщі, ред В. А. Смолій) — К., 1995. — Ч 1. — 260 с; Ч. 2 — 240 с
- ¹⁰⁴ Сучасне українське село: проблеми, пошуки (1985—1990): 36. науково-популярних статей (Віал ред. І. М. Маковійчук). — К., 1991 — 222 с.
- ¹⁰⁵ Україна—Греція: історія та сучасність. Тези міжнародної наукової конференції (Київ 29—30 вересня 1993 р.). — К., 1993 — 180 с.
- ¹⁰⁶ m—107 украла—Греція: історія та сучасність. Тези II міжнародної наукової конференції (Київ, 22—24 лютого 1995) (Відп. ред. В. А. Смолій) -- К., 1995 -- 183 с.; Україна—Греція: історія та сучасність. Доповіді III міжнародної наукової конференції (Афіни 16—20 жовтня 1995 р.) (Відп. ред. Ю. Д. Пряхін). — К., 1995 — 40 с.
- ¹⁰⁸ Грецький Схід і Україна: листи грецького духовенства XVIII ст. в фондах Інституту рукописів ЦНБ ім. В. І. Вернадського (Передмова і переклади Є. К. Чернухіна). — К., 1994. — 91 с.
- "Нестуля О. Л. е к с і й . Доля церковної старовини в Україні. 1917—1941 рр. У двох частинах. Ч. 1. 1917 р. — середина 20-х років. — 279 с.; Ч. 2. Кінець 20-х — 1941 р. — 216 с. — К., 1995.
- ¹⁰⁹ Горбик В. О., Денисенко Г. Г., Скрипник П. І. Пам'ятки України: проблеми збереження і дослідження. — К., 1994. — 42 с.
- ¹¹⁰ Типові статті для зводу пам'яток історії та культури України: 36. статей (Відп. ред. В. О. Горбик). — К., 1994.
- ¹¹¹ Пам'ятні дати в історії України (хронологічний довідник) — К., 1995. — 32 с. ¹¹² Пам'ятні дати в історії України (історико-хронологічний довідник) (Упор. — В. І. Палієнко). — К., 1996. — 50 с.
- ¹¹³ Тронько П. Т., Данилюк Ю. З. Методичні рекомендації по підготовці науково-документальної серії книг "Ргабштовані історією". — К., 1994.
- "— V Всеукраїнська наукова конференція "Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України (жовтень 1991 р.): Тези доповідей та повідомлень. — К.; Кам'янець-Подільський. — 1991; VI Всеукраїнська конференція "Історичне краєзнавство у відродженні духовності, культури, багатотомних національних традицій України" — К.; Луцьк. — 1993.
- "Кот С. І. Українські культурні цінності в Росії. Проблеми повернення в контексті історії та права. // Повернення культурного надбання України: Проблеми, завдання, перспективи — Взяп. 8 — К., 1996 — 91 с
- ¹¹⁴ Українська генеалогія, теорія, методологія, Історія та практика. Матеріали I генеалогічних читань пам'яті Вадима Модзалевського. — К., 1996. — 165 с.
- ¹¹⁵ Дмитрієнко М., Савчук Ю. Короткий нарис міської геральдики Поділля. — К., 1994. — 106 с.
- ¹²⁰ Сербей В. Г. До вироблення концепції багатотомної "Історії українського на-Україна: історіософія самоорганізації — К., 1994. — 41 с.
- ¹²² Ткаченко В., Ресент О. Україна: на межі цивілізацій (Історико-політологічні розвідки). — К., 1995. — 159 с
- роду" (роздуми і пропозиції). — К., 1994.
- ¹²¹ Ткаченко В. М.

В. М. МАТЯХ (Київ)

Проблема державотворення в Україні XVII — XVIII ст. у вітчизняній історичній науці другої половини XIX — початку XX ст.

Не секрет, що традиція державотворення в Україні має глибоке й далекосяжне коріння. "Ідея української держави, — зазначав у буремному 1917 р. відомий політичний діяч, науковець і публіцист Д. Донцов, — не є новою, не є штучно сконструйованою в нові часи для біжучих політичних цілей...". Автор вбачав її початки в часах "світанку європейської історії"². Водночас це надзвичайно складна і багатоаспектна (на сьогодні й дуже актуальна) наукова проблема, яка передбачає зосередження уваги дослідників на таких кардинальних питаннях, як початки української державності; зародження в державотворчому суспільстві державотворчої ідеї; її поступова еволюція та форми реального втілення в історичну практику; визначення репрезентантів цієї ідеї; суспільно-політичний лад та трансформація форм і функцій державної влади; означення державної території; становлення й еволюція державних інституцій; становий склад суспільства та роль класів-станів у державотворчих процесах; юридичне закріплені норми державного права, якими регулюються ці процеси; національна держава і геополітична ситуація в Європі та багатьох інших.

Не менш давньою, ніж сама традиція української державотворчості, є традиція її наукового висвітлення в спеціальній літературі. Як стверджував І. Кривецький, ця традиція "червоною ниткою, більш чи менш міцною, тягнулася через усю стару українську історіографію XII—XVIII вв..."³. Справжній її розвій припадає на другу половину XIX — початок XX ст., коли до вивчення проблеми української державності починають застосовуватися нові методичні та методологічні принципи (зокрема, історико-порівняльний аналіз) наукового дослідження. Проте за відомих умов (вважаємо, зупинятися на них у черговий раз недоцільно, оскільки про це вже неодноразово йшлося в новітніх історичних розвідках) в українській радянській історіографії ця тема досить тривалий час перебувала на правах персони non grata. По суті, в 30-х роках нинішнього століття фактично була перервана започаткована в суспільствознавстві на зламі двох віків практика синтезних підходів до вивчення проблеми українського державотворення, біля витоків якої стояли фахівці трьох самостійних наукових галузей — історичної й юридичної наук, а також політології.

Майже повне припинення (або упереджений підхід із заполітизованих і заідеологізованих концептуальних засад) протягом кількох наступних десятиліть дослідження державотворчої проблематики в Україні призвело до того, що не тільки не створено комплексних праць з проблеми, але й досі не узагальнено наукового доробку істориків минулих поколінь*. Подібне узагальнення не тільки б сприяло більш повному зрозумінню об'єктивних процесів розвитку історичної науки в нашій державі, а й дозволило б своєчасно і глибше подивитися на деякі дискусійні моменти в історії державного будівництва в Україні, що могло б сприяти об'єктивному осмисленню важливих державотворчих процесів сучасності. Пропонована розвідка є спробою певною мірою заповнити існуючу історіографічну лакуну. Мета праці полягає у з'ясуванні ступеня розробки проблеми побудови самостійного державного організму на терені українських земель у другій половині XVII—

XVIII ст. у вітчизняній медієвістиці на важливому й надзвичайно насиченому як з боку постановки нової проблематики, так і запровадження принципово нових концептуальних засад історіографічному відрізку часу, яким був для української історичної науки період з другої половини XIX ст. — до початку 30-х рр. XX ст., та виявленні основного кола проблематики, що перебувала у полі зору науковців.

Спалах інтересу до розробки питань українського державотворення в період переходу від середньовіччя до нового часу, тобто у так звану "козацьку добу" (за тогочасною термінологією)⁴, був далеко не випадковим. За оцінкою науковців, у той час було покладено "край старим формам" у державотворчості українського етносу, "старим соціальним відносинам", тобто відбулося "глибоке національно-соціальне перетворення самих основ української державності"⁵. Саме в XVII ст. у результаті багатовікових визвольних змагань українського народу "на південному сході Європи раптом постала нова державна одиниця"⁶ — Українська незалежна козацька держава. Відповідно для правдивої і всебічної реконструкції державотворчих процесів в Україні, за визначенням В. Новицького, "виучування Козацької держави, її коренів соціальних та політичних, бурхливого її постання, мирного її скорочення та вмирання на Лівобережжі" набувало виключного наукового значення⁷.

В активізації дослідницької роботи українських істориків (а в подальшому й українознавчих наукових центрів) із зазначеної тематики, починаючи із середини XIX ст., вирішальну роль відіграють дві групи чинників — з одного боку, це зміни в суспільно-політичному житті країни (тобто, т. зв. зовнішній фактор), з іншого, — закономірності розвитку на зазначеному етапі української історичної науки (фактор внутрішній).

До першої групи чинників насамперед слід віднести поживавлення громадсько-політичного життя української спільноти; консолідацію української нації, а відповідно — зростання інтересу в певних верствах українського суспільства до свого минулого; політику царського уряду в українському питанні тощо, що в сукупності призвело до посилення в рядах української інтелігенції державотворчих настроїв. Відповідно на кінець XIX ст. це вилилося в появу так званих федералістичних тенденцій у творчості М. Костомарова, І. Франка, державно-правових вчень М. Драгоманова, С. Подолинського, О. Терлецького, а згодом під впливом бурхливих воєнно-революційних потрясінь перших десятиліть XX ст. та постановам (у 1918 р.) Української Народної Республіки й відновленням українського гетьманату на політичній арені України з'являється ряд науковців-політиків (Д. Донцов, М. Грушевський, В. Липинський, С. Дністрянський та ін.), яким наукові екскурси в державне минуле України сприяють в становленні їх політологічних концепцій розбудови самостійної Української держави на новому етапі історії.

З факторів внутрішніх слід назвати утвердження в історіографії у другій половині XIX ст. філософського позитивізму, який домінував у поглядах представників історичної й історико-юридичної шкіл на історичний процес, державу і право⁸; збагачення джерельної бази історичних досліджень; запровадження в наукову практику нових методів наукового пізнання і насамперед укріплення в українській історіографії позицій державницької школи.

До речі, становлення державницького (або державно-юридичного) напрямку в українській історіографії — ще одна нерозкрита сторінка в історії нашої історичної науки. Якщо державна школа в російській історіографії якоюсь мірою все-таки була об'єктом історичного дослідження (втім, і за цієї умови у В. Ілєрицького були наявними всі підстави твердити про недостатню розробку питання)⁹, то про українську державницьку школу сьогодні цього, на жаль, сказати не можна. Не існує

навіть єдиної думки, ким і коли вона була започаткована. Зокрема, Я. Пеленський вважав її засновником В. Лигошського, й відповідно, відносив цю подію на початок ХХ ст.¹⁰ Натомість Л. Винар схилиється до того, що "так звана "державницька школа" в українській історіографії... виросла з історичної школи Грушевського..."¹¹. Однак ще у перших десятиліттях ХХ століття М. Слабченко пов'язував становлення юридичного напрямку в українській історіографії з ім'ям О. Лазаревського¹². Як би то не було, безперечне одне — її поява виявилася значним кроком вперед по виведенню національної історіографії на загальноєвропейський рівень розвитку. І справа не тільки в розширенні проблематики боку історичних досліджень (представниками цієї школи переважно розроблялися питання становлення Української держави та різновиду форм української державності; історії державних інституцій і законодавчо-правового кодексу; проблема розвитку державної влади та станових відносин у суспільстві; взаємовідносин держави і народних мас; державотворча діяльність носіїв державної влади й представників української національної еліти тощо), хоча це також є надзвичайно важливим показником, а насамперед у введенні у методологію якісно нових підходів до оцінки й аналізу історичного процесу. Перш за все це виявилось у розумінні його сутності, тобто, історики-державники рішуче заперечували погляд на історичний процес як певну усталену субстанцію, а розцінювали його як безперервний еволюційний процес згідно з формулою "теза — антитеза — синтез"¹³. У логічній конструкції "держава — народ" безсумнівна перевага надавалася державі, як найбільш удосконаленій формі суспільних відносин¹⁴. Широке застосування у працях істориків-державників конструктивних історико-юридичних та соціологічно-позитивістських підходів (що базувалися на порівняльно-історичному методі)¹⁵ до вирішення багатьох раніше практично недосліджуваних питань історичного минулого українського народу (особливо стосовно ХVІІ—ХVІІІ ст.) стало важливим внеском у науково-методичний арсенал історичної науки (хоча в окремих випадках висновки й узагальнення їх праць не позбавлені певної формалізації)¹⁶.

На сьогодні в українському державознавстві (щоправда, стосовно української діаспори, хоча вважаємо, відносно другої половини ХІХ — початку ХХ ст. мову треба вести про національну українську історичну школу, основи якої були закладені на етнічних українських землях Подніпров'я та Наддніпрянщини, незалежно від того, які зміни в подальшому вносилися історичними реаліями в конкретні долі її представників, а про українську діаспору говорити лише починаючи із середини 30-х рр., коли концептуально розмежовуються шляхи і методи історичного дослідження в радянській українській історичній науці та в українознавчих закордонних центрах) на основі внутрішнього структурного аналізу запропонованих концепцій державотворення в Україні виділено три основні напрями — народницький, консервативний і національно-державницький¹⁷. На наш погляд, вірніше було б вести мову про два основні напрями в українській історіографічній школі другої половини ХІХ — початку ХХ ст. — народницький та державницький і, відповідно, в останньому виділити три означені вище течії.

Народницький напрям, як домінуючий досить тривалий час в історіографії, представлений такими всесвітньовідомими іменами, як М. І. Костомаров, В. Б. Антонович, О. М. Лазаревський, В. С. Іконников, Д. І. Яворницький, О. Я. Єфименко, М. Ф. Довнар-Запольський та ін., які з позицій народницької концепції підходили й до висвітлення окремих епізодів державного будівництва в Україні, відсуваючи на другий план конструктивний державний елемент на догоду проявам деструктивно-анархічних тенденцій у суспільстві.

Одним з перших у вітчизняній історіографії до вивчення проблем історії й теорії державотворення в Україні звернувся М. І. Костомаров. У своїх працях він обґрунтував органічний зв'язок державності козацької доби з давньоруською державою. Саме в козацький період, на його думку, "найбільш яскраво визначились творчі сили українського народу, тут народ старався втілити в життя ті форми політичного й соціально-економічного ладу, які він уважав за найкращі, за ідеальні"¹⁸. Особливо високо вчений ставив принципи народоправства й федеративності, які в першу чергу і зумовлювали перебіг державотворчого процесу як за часів Київської Русі, так і в період існування самостійної козацької держави Б. Хмельницького¹⁹. Саме М. І. Костомаров, стверджує В. А. Потульницький, "уперше застосував при дослідженні процесів державного життя українського народу наукові методи аналізу та наукові концепції тих шкіл, які вже існували і здобули визнання в європейській науці"²⁰. Однак, за оцінкою Д. Дорошенка, істотним недоліком концепції вченого виступає його твердження про завершення самостійної політичної історії України підписанням Переяславського акту 1654 р.²¹

Досить неадекватне ставлення в українській історіографії склалося до сприйняття процесу державного будівництва в українських землях В. Б. Антоновичем. І сьогодні за вченим тягнеться шлейф провозвісника теорії "бездержавності" української нації, який вбачав у державній організації негативний елемент у житті українського суспільства. Досліднику закидалися звинувачення у відсутності у нього державницької ідеї²², Очевидно, щоб реально оцінити відношення В. Б. Антоновича (як, до речі, й інших представників народницької течії) до державотворчих процесів в українському суспільстві, при історіографічному дослідженні проблеми державотворення необхідно чітко розділяти два поняття: ідея державотворення та державотворення як історична реальність. З точки зору останнього навряд чи можна заперечувати сприйняття В. Б. Антоновичем Української козацької держави XVII–XVIII ст. як реально існуючого факту. В своїх працях "Коротка історія козаччини" (К, 1991), "Про козацькі часи на Україні" (К, 1991), "Содержание актов о козаках на правой стороне Днепра (1679–1716)" (К., 1868) учений обґрунтував погляди на державний лад і внутрішній адміністративний устрій Гетьманщини; розглянув атрибутику та функції гетьманської влади; охарактеризував наслідки діяльності для долі України окремих її носіїв, як-то гетьманів Б. Хмельницького, П. Дорошенка, П. Тетері, І. Мазепи та ін.; дослідив соціальний устрій молоді Української держави. На погляд В. Антоновича, одним з найбільш негативних чинників, що впливали на формування державного ладу козацької республіки, виступав брак відповідної політичної культури серед державотворчих елементів українського суспільства. "У культурній державі, — пояснював свою думку вчений, — закон ясно визначає, до кого належить верховна влада; у козаків не було це обмірковано докладно..."²³. Найвищим мірилом справедливого державного устрою він вважав принцип всеукраїнського демократизму, покладений в основу суспільного устрою Запорозької Січі²⁴. В іншій праці дослідник сформулював свій ідеал держави як інституції, що повинна забезпечувати "і матеріальну безпеку, і благоустрій суспільств, і задовільнення їх найвищих моральних потреб: свободу совісті, можливість розумового розвитку і т. д.", а державна влада в ній виступає гарантом "можливої в даному суспільстві суми справедливості і безпристрасності по відношенню до всіх своїх підданих..."²⁵. Пізніше ці принципи демократизму і народоправства відносно класифікації суспільного устрою Української козацької держави були підтримані і розвинуті в працях М. С. Грушевського, С. П. Шелухіна, Р. М. Лашенка.

Залишаючи осторонь еволюцію поглядів М. С. Грушевського від народництва на позиції державницької школи (пошлемося в цьому питанні на дослідження М. Андрусяка)²⁶, підкреслимо, що вчений дивився на проблему державності як на одну з "керівних ідей" дослідження змісту української історії²⁷. Подібним чином значення правового і державного фактора в творчості українського вченого розцінює й Л. Винар. Зокрема, він вважає "значним упрощенням... пропагування гіпотези, що Грушевський недооцінював ваги провідної верстви і національної держави"²⁸. Відповідно, доводить він, "ідея української державності становить другу головну історіографічну та історіософічну концепцію в творчості історика"²⁹.

Виходячи з принципу окремішності і невід'ємності прав кожного народу на власну історію, М. С. Грушевський підкреслював, що відновлення у другій половині XVII ст. державного життя на етнічних українських землях мало чітке спрямування на західноєвропейські культурні зразки. Водночас учений наголошував на сильному впливі на український етнос традицій східноєвропейського культурного світу. Це взаємопереплетіння західних і східних впливів й становило, на його думку, сутність українського народу і, в свою чергу, обумовило специфіку перебігу державотворчих процесів в Україні XVII–XVIII ст., а саме поступову втрату українською демократичною нацією власної національної еліти як основного носія державної ідеї та, як наслідок цього, виступ на історичну арену селянського демосу³⁰. Традиційною формою української державності другої половини XVII – XVIII ст. М. С. Грушевський вважав український федералізм, який знайшов втілення в державних концепціях Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Дорошенка, І. Мазепи та інших гетьманів³¹. Загалом учений високо оцінював роль козацької держави в розбудові суспільно-політичного і культурного життя в Лівобережжі³².

В наукових інтересах іншого учня В. Б. Антоновича, українського історика й юриста Р. М. Лашенка домінує вивчення форм "політико-правного державного будівництва, які створювались українським народом"³³. У своїх працях дослідник доводить, що зміст і характер політичного ладу Української держави зумовлювався аристократичними або демократичними орієнтаціями, які переважали в українському суспільстві на окремих етапах розвитку³⁴. Зокрема, на його погляд, за часів Б. Хмельницького та І. Брюховецького в політичному житті України досить відчутним був вплив саме демократичних тенденцій, у той час, як в епоху мазепинщини відчувається помітний крін у бік аристократизації світогляду нації³⁵. Суттєвою відзнакою наукової творчості Р. Лашенка виступає його ставлення до земельного питання як гаранта існування Української держави³⁶.

Для наукових праць С. П. Шелухіна характерне заперечення можливості існування в Україні державного ладу в формі спадкової монархії. Національною українською формою він вважає народоправство, найяскравіший вияв якого вбачає в "Конституції" П. Орлика, якою декларувалася не тільки виборність гетьмана, а й усього українського уряду³⁷. Найвищими вартісними показниками української державної і політичної історії дослідник вважав правні та моральні засади, що практикувалися в суспільному житті України³⁸.

На республіканських позиціях в оцінці державного устрою України перебував і М. Є. Слабченко. Ставлячи риторичне питання, чи існують юридичні підстави для того, щоб вважати Україну другої половини XVII–XVIII ст. самостійною державою, він, спираючись на формулу професора Бертелемі, згідно з якою "державна є нацією, яку треба розглядати яко політичну асоціацію" групи індивідів, об'єднаних певною територією і владою, доводить державний характер Гетьманщини "з огляду на суму всіх елементів, вимаганих наукою для поняття держави",

а її державний устрій кваліфікує як представницький республіканський з безпосередньо демократичними інституціями³⁹.

Принципово новий етап у дослідженні української державності XVII–XVIII ст. (вже цілковито з позицій державницької школи) започатковується виходом у світ перших праць В. Липинського, якого В. Потульницький вважає засновником консервативної течії в українському державознавстві⁴⁰. Основне, що відрізняє наукову концепцію дослідника від усталених на той час підходів до оцінки Хмельниччини в польській, російській, а також і в українській історіографії, — це ставлення до Визвольної війни середини XVII ст. "як процесу будування української державності"⁴¹. Оригінальним є і погляд В. Липинського на гетьманат. Вбачаючи в ньому (як і більшість його попередників) типово український державний інститут, історик у той же час засуджує демократичну традицію його виборності, вважаючи це найбільшою небезпекою для української державності. Єдино можливою для України формою національно-державного ладу, на погляд В. Липинського, є гетьмансько-монархічна. "Гетьманство, — доводить він у своїй праці "Листи до братів-хліборобів", — се трудова національна монархія, се персоніфіковане в особі гетьмана єдиновладство ідеї нації над цілим працюючим трудовим народом і всіма його клясами, а не монархія-єдиновладство одної якоїсь касты..."⁴².

Найбільш систематизовано авторські погляди на українську державність викладені у великій збірці "Z dziejow Ukrainy" (1912), складову частину якої становила його відома студія "Dwie chwile z dziejow rewolucyjnej Ukrainy" ", а також монографічні розвідки, присвячені державотворчій діяльності соратників великого українського гетьмана М. Кричевського та Ю. Немирича. За оцінкою І. Крип'якевича, названий збірник мав епохальне, переломне значення у справі наукового вивчення процесу державного будівництва в Україні за доби Б. Хмельницького. "Ніякі студії над Хмельниччиною, — зазначав далі відомий історик, — не будуть могли перейти коло неї мовчки, а не один погляд автора мусить прийняти наша історіографія в основу своїх розслідувань"⁴³.

Досліджуючи державу Б. Хмельницького, В. Липинський зосереджує основну увагу на з'ясуванні таких важливих аспектів, як "унезалежнення" новоутвореного державного організму з військового і дипломатичного боку, процес формування й консолідації української нації⁴⁴. Підстави для "будови незалежної від Польщі держави" він вбачає у формуванні і перемозі в Україні "хліборобської, а разом з тим військової, лицарської верстви" як конструктивного державотворчого елементу⁴⁵.

Окрім В. Липинського, консервативна течія в українському державознавстві представлена такими іменами, як О. Андрієвський, В. Заїкін, С. Томашівський, І. Крип'якевич, Д. Дорошенко та ін. Спільним в їх історичних концепціях є визнання провідної ролі держави в суспільно-політичній та економічній сферах, а також пошуки "нових підстав і методів організації суспільних відносин, суспільного господарства, державного ладу..."⁴⁶. Зокрема, С. Томашівський вважав, що політична історія України XVII — XVIII ст. (як і на попередніх етапах) сконцентрована в рамках обумовленого її географічним положенням трикутника "Степ — Польща — Московщина"⁴⁷. Саме цим дослідник пояснював і специфіку українського державотворчого процесу. В тому, що перемога культурно-лісової цивілізації над степовою відбулася лише наприкінці XVIII ст., тобто після втрати власної державної незалежності, вчений вбачав історичну трагедію України-Гетьманщини⁴⁸. В цілому погляди представників консервативної течії на державотворчий процес в Україні другої половини XVII — XVIII ст. знайшли втілення в їх працях "Державно-правне ста-

новище слобідсько-українських полків у XVII — XVIII в." (В. Заїкін), "Короткий курс історії України" та "Нові студії над українською козацькою державою" (Д. Дорошенко), "Історія української держави XVII—XVIII ст. (Зміст лекцій 1921/22)" (І. Крип'якевич) тощо.

Слід зазначити, що праці І. П. Крип'якевича посідають особливе місце серед досліджень з історії української державності за часів Б. Хмельницького. Першість серед них належить його "Студіям над державою Богдана Хмельницького" (Львів, 1925—1931). Відзначаючи нові тенденції в історіографії щодо оцінок Хмельниччини, дослідник зауважував, що в той час, коли "давні історики звертали увагу на руйнуючий бік" народної революції, нова генерація дослідників "не обмежується описуванням розкладу старого ладу, а доповнює картину Хмельниччини дослідом цієї нової державної будови, що виринає з перших хвиль революції"⁴⁹. Сам історик дивився на епоху великого гетьмана як на початковий період організації козацької держави. Але, на відміну від В. Липинського, якого більше цікавив політологічний бік проблеми, І. Крип'якевич основну увагу зосередив на процесах внутрішньої розбудови незалежної соборної України. В своїх "Студіях" історик дає узагальнюючий огляд "державно-організаційної праці українського гетьмана та його співробітників, зупиняється на важливих питаннях формування державних кордонів України, функціонування окремих владних інституцій, створення самостійного українського війська тощо.

Особливу увагу дослідник звернув на зміни в адміністративному устрої України (а саме, військовий поділ території на полки і сотні). "За вихідний пункт при оцінці української держави XVII ст., • - писав він, — треба брати факт, що це козацька держава", створена козацьким станом. Саме в цьому, на думку І. Крип'якевича, криється головна причина як її сили, так і слабості"⁵⁰. Серед інших негативних факторів, що спричинили слабкість молодого державного організму, історик називав обмеженість території, примітивний стан господарства, відсутність сильної державної еліти, наростання соціальних конфліктів тощо. Та, незважаючи на це, Українська держава вже з перших кроків свого самостійного існування перетворилася в один з "першорядних політичних чинників в політиці східної Європи", що в значній мірі обумовлювалося "геніальністю Великого Гетьмана", який тримав, за образним висловом О. Терлецького, "під шахом всіх східноєвропейських політиків"⁵¹.

Характерним для наукової творчості представників національно-державницької течії в українській державницькій школі (О. Шульгін, А. Яковлів, С. Наріжний, С. Дністрянський та ін.) можна вважати примат інтересів держави і нації як найвищих критеріїв історичного розвитку України другої половини XVII—XVIII ст. Головна увага в їх працях зосереджується на правових аспектах державотворення. Зокрема, С. Дністрянський, доводячи зверхність права над політикою зазначає, що політика держави утворюється на підставі правових норм *². При цьому він розглядає існуючу державу в якості соціального зв'язку найвищого типу, а Україна XVII—XVIII ст. виступає першою національною державою, що постала в результаті визвольної боротьби українського народу з чужорідним польським державним організмом в умовах економічного тиску з боку останнього. Підкреслюючи військовий характер Української козацької республіки, дослідник при цьому наголошує, що основною її функцією була боротьба із зовнішнім ворогом. Водночас це унеможливлювало її перетворення на справжню монархічну державу. Однак для республіканського державного устрою Гетьманщини було властиве поєднання авторитарних, демократичних та олігархічних елементів"⁵³.

Найбільш синтезною працею з проблеми державного будівництва в Україні другої половини XVII—XVIII ст. до останнього часу зали-

шається монографія О. Терлецького "Історія Української держави" (Львів, 1924), другий том якої цілком присвячено козацькій добі. На відміну від попередніх досліджень, монографія зовсім позбавлена джерельної бази. Характер її слід кваліфікувати як теоретико-узагальнюючий. Дослідник зупиняється на цілому ряді аспектів державного життя в українських землях, починаючи від заснування Запорозької Січі в кінці 1552 р. і кінчаючи втратою державної незалежності за часів царювання Катерини II. У книзі розглянуто суспільно-політичний лад Української держави; формування державних кордонів; простежено вплив міграційних процесів на зміни в етнічному й чисельному складі населення; проаналізовано зміни в державотворчому процесі під впливом географічного й геополітичного факторів; простежено внутрішню і зовнішню політику українських гетьманів на різних етапах існування Української держави другої половини XVII—XVIII ст. тощо. В цілому для державницької концепції О. Терлецького характерне вивчення державотворчих процесів через генетичний зв'язок між економікою, державою, правом і політикою⁵⁴. Постановля Української держави дослідник розцінював як факт надзвичайної ваги в історії українського народу, а головним чинником цієї події вважав козацтво. Як на головну небезпеку для нормального розвитку новоутвореного державного організму він вказував на "існування степової козаччини в сусідстві хліборобсько-української держави..."⁵⁵. Оцінюючи значення Гадяцького договору для долі української державності, О. Терлецький підкреслював, що на практиці він означав "закинення думки про незалежну українську державу й початок федеративної думки на Україні"⁵⁶. Торкаючись питання внутрішнього устрою Гетьманщини, автор особливу увагу приділив інституту гетьманства, в якому вбачав типовий прояв народного державотворення. Він розглядав його як "суверенну владу в козацько-українській державі"⁵⁷.

Дослідник наголошував, що суспільний лад Української держави встановлювався на кшталт тодішніх європейських зразків. При цьому він підкреслював його поступову еволюцію в бік аристократизації⁵⁸. В той же час учений вважав, що за своїм суспільно-політичним устроєм Гетьманщина на останньому етапі свого існування "стояла... на кінці європейських держав разом з Польщею"⁵⁹. "Зв'язання гетьманської України з Росією, — наголошував він, — віддалило Україну ще більше від Європи. Про економічну самовистарчальність, яка була засадою державної політики в Європі, не могло бути й мови на гетьманській Україні так само, як у Польщі і в Росії"⁶⁰. Причини упадку державної незалежності України О. Терлецький вбачав в її "некорисному географічному положенні щодо тодішніх цивілізаційних осередків, існуванні степу, сусідстві з Ордою, внутрішніх контрастах в зв'язку з існуванням двох негативних типів в українським громадянстві і врешті агресивній політиці Польщі й Москви супроти України..."⁶¹. Безперечно, ряд авторських положень може викликати серйозні зауваження. Зокрема, це стосується віднесення часу існування України як незалежної держави на 1655—1657 рр., оцінки Переяславського договору 1654 р., перебільшення значення географічного фактора в долі української державності XVII—XVIII ст. тощо. Але незаперечною заслугою праці слід вважати спробу автора підбити підсумок здобутку сучасної йому науки в справі дослідження Історії Української держави XVII—XVIII ст., а також намітити відповідні точки, які потребують посиленої уваги спеціалістів.

В доробок вітчизняних істориків слід віднести ряд спеціальних розробок (часто невеликих за розміром), присвячених окремим конкретним питанням державно-політичної історії України другої половини XVII—XVIII ст. Переважна більшість їх припадає на перші десятиліття XX ст.,

тобто, на той період, коли державницька тематика стає однією з повноправних частин української історичної проблематики. В фокусі наукових інтересів постійно перебувала держава Б. Хмельницького. До питань, пов'язаних з її становленням та державно-політичним устроєм, неодноразово звертались у своїх студіях М. Грушевський, М. Кордуба, П. Куліш, Д. Оляничин, С. Рудницький, С. Томашівський, І. Франко, В. Ейнгорн та багато інших дослідників. Зазначимо, що в історіографії склалися досить різноманітні думки "щодо соціального змісту та форми цієї державності, її політико-правового характеру"⁶². В окремих студіях розглянуті питання соціальних і суспільних відносин в Українській державі, які сформувалися в результаті перемоги українського народу в ході Визвольної війни; еволюції державницької ідеї в XVII—XVIII ст. Наголошуючи на значенні державної ідеї в справі розбудови незалежної держави, дослідники підкреслювали, що в ролі її репрезентантів на різних етапах державного життя України виступали представники різних соціальних верств українського суспільства. З'ясовуючи соціальний зміст національної ідеї, М. С. Грушевський, відповідно до своєї державно-правової концепції, розцінював наявність її в суспільстві вирішальним фактором його еволюційного розвитку⁶³.

Характерною для тогочасної української історіографії рисою є спроба персоніфікації процесу державного будівництва в Україні через дослідження державотворчих тенденцій у політичній та господарській діяльності окремих носіїв вищої державної влади в країні та представників елітарних прошарків тогочасного українського суспільства. Логічним результатом визнання факту існування Української козацької держави середини XVII ст. стало звернення уваги на вивчення тих чи інших аспектів державотворчої діяльності її творця — гетьмана Б. Хмельницького. Доречно відзначити, що тут, як і в інших питаннях державотворення в Україні, позиції науковців далеко не уніфіковані. Так, мабуть чи не єдиною спільністю численних наукових розробок, присвячених подіям Визвольної війни середини XVII ст. й особі Б. Хмельницького, є визнання неординарності та непересічності цієї історичної постаті. Однак у працях П. Куліша відкрито звучить негативне ставлення до Хмельницького-гетьмана⁶⁴. Приблизно таку ж точку зору відстоює в своїй праці і П. Буцинський⁶⁵. Представники народницького напрямку, визнаючи Б. Хмельницького в якості володаря України, відсували в той же час на другий план або й зовсім ігнорували його державотворчу діяльність. Зокрема, гетьману відмовлялося в політичній прозорливості, наголошувалося на відсутності у нього (особливо на початковому етапі революції) планів побудови Української держави. Характерно, що цю позицію поділяв (незважаючи на те, що постать гетьман і його епоха були краєугольними в його політичній концепції) і М. С. Грушевський⁶⁶. Він вважав, що державотворчі плани гетьмана "вироблялися" поступово, а "мета була підсунена" перебігом і результатами Визвольної війни.

В цілому, визнаючи державотворчий геній українського гетьмана, його талант адміністратора, політика, воєначальника, вчений у своїх розробках критично підходив до висвітлення його ролі в державному будівництві в Україні. Аналізуючи державну концепцію Б. Хмельницького, в основу якої були покладені принципи федералізму та козацького свободоловства й народоправ'я, дослідник констатував, що у спадщину нащадкам гетьманом був залишений досить складний і недостатньо організований державний механізм⁶⁸. "Хмельницький, — писав він, — при своїх видатних здібностях встигав зглажувати шорохуватість відносин і просував досить успішно цей тяжкий, непригнаний механізм. Це було нелегко, і Хмельницькому зраджували засоби морального впливу, і він звертався тоді до тетору..."⁶⁹.

За спостереженням В. С. Степанкова, перелом у дослідженні державотворчої політики гетьмана розпочався з кінця XIX ст., коли представниками української державницької школи вперше було розкрито "суть національно-визвольних змагань народу, очолюваних Б. Хмельницьким"⁷⁰, виявлено взаємозв'язок і взаємовплив у них соціальних і національно-державницьких тенденцій⁷¹. З принципово нових концептуальних позицій підійшов до оцінки діяльності українського гетьмана по розбудові незалежної Української держави В. Липинський. Зі сторінок його праці "Україна на переломі" Б. Хмельницький постає свідомим творцем нового державного утворення в центрі європейського континенту. Причому дослідник особливо наголошує на наявності державницьких тенденцій у політичних планах гетьмана вже на початковому етапі його політичної діяльності⁷². Принципово новою є й позиція автора щодо спроби Б. Хмельницького певною мірою узурпувати вищу державну владу в козацькій республіці на кшталт спадкової монархії. На думку В. Липинського, це був єдиний можливий крок на шляху забезпечення стабільності і державної незалежності України, обумовлений існуючими на той час історичними реаліями⁷³.

Загалом численний історіографічний матеріал другої половини XIX — початку XX ст. свідчить про те, що тогочасні українські науковці зробили лише перші кроки на шляху дослідження державотворчої політики Б. Хмельницького. Значна частина питань на той час вирішена була лише фрагментарно, або й досі існує лише в постановочному плані. На розглядуваному історіографічному відрізку спроби створити узагальнюючий образ гетьмана-державотворця здійснено не було.

Побіжному огляду ролі українських гетьманів кінця XVII ст. у політичній долі України присвячена невелика замітка в "Календарі Благодійного товариства на 1919 р." (К., 1919). У ряді студій та окремих монографічних працях охарактеризовано основні наслідки для державної цілісності України періоду гетьманування Ю. Хмельницького та І. Виговського. Зокрема, розглядаючи причини трагічного кінця І. Виговського як політика і правителя України, В. Герасимчук підкреслював, що одночасно з цим відбулося й падіння "доведеного на короткий час до факту українського князівства". Історик наголошував на тому, що в подальшому вже не існувало реальних умов для його реалізації, "хоч були проби повернути його назад, хоч би в останній формі"⁷⁴. Серед головних причин такого становища дослідник називав насамперед соціальний фактор, а також особисті якості гетьмана, якими було викликане протистояння його особі в різних прошарках українського суспільства⁷⁵ та навіть звинувачення на його адресу в науковій літературі в "зрадливості його супроти самої козацької держави" (втім, на погляд С. Наріжного, належним чином не підтверджені)⁷⁶.

Характеризуючи в іншій розвідці становище України на початку 60-х рр. XVII ст., а саме в момент обрання на гетьманство П. Тетері, В. Герасимчук підкреслював, що тоді "годі було думати про розв'язання важних державних проблем, до яких належало зміцнення ослабленої війнами та поділом на дві частини України"⁷⁷. Певна увага була звернута на вивчення життя й діяльності палкого прихильника державної незалежності України П. Дорошенка. В. Пархоменко вказав на певну викривленість в українській історіографії державотворчої діяльності І. Самойловича і наголосив на необхідності докорінного переосмислення місця гетьмана в історії українського державотворення⁷⁸.

Осібну сторінку у справі побудови Української держави (за його наслідками для долі останньої) становить гетьманування І. Мазепи. Це питання має значну (у кількісному відношенні) літературу, в якій висловлено досить суперечливі погляди на постать українського гетьма-

на та результати його діяльності Ґрунтовний аналіз цих праць міститься в історіографічному дослідженні Д. Кравцова⁷⁹. Щоб не повторюватися, зазначимо лише, що українські історики другої половини ХІХ ст. переважно негативно оцінювали більшість політичних вчинків І. Мазепи. Зокрема, О. М. Лазаревський у ґрунтовній рецензії на книгу Ф. Уманця "Гетьман Мазепа" зазначав, що автор явно перебільшував патріотичний бік переходу українського гетьмана в табір шведського короля Карла ХІІ, мотивуючи цей його крок інтересами боротьби за незалежну Україну. Історик схильний вбачати мотиви політичних дій І. Мазепи насамперед у таких рисах його характеру, як самолюбство, амбіціозність, запобігання перед польським аристократизмом та відсутність симпатій до українського народу⁸⁰.

Інша тенденція, а саме, змалювання І. Мазепи борцем за державну незалежність України, затверджується в історіографії у 1917–1919 рр. Так, характеризуючи значення для долі української державності українсько-шведського договору 1710 р., Д. Донцов наголошував на тому, що це був переломний, переможний крок на шляху закріплення суверенітету Гетьманщини. "З цього часу, — зазначав він, — в основу української конституції мав бути покладений парламентарний принцип"⁸¹. Договір, таким чином, набував в очах ученого статусу своєрідного проекту державного ладу Української республіки.

Досить рельєфно із сторінок історичних праць вимальовується зовнішньополітичний аспект існування Української держави, простежуються основні напрями та мотиви діяльності українських гетьманів, спрямовані на забезпечення міжнародного авторитету України й захисту її державності від чужородних впливів і прямих агресій.

У полі зору дослідників постійно перебували питання, пов'язані з наслідками для державної долі України важливого в її політичному й економічному житті періоду, який постав після смерті Б. Хмельницького. Незважаючи на протиріччя думок і позицій відносно окремих проявів "Руїни" в українських землях, науковці в цілому сходилися на тому, що в той час починається процес поступового занепаду державної самостійності України, намагалися з'ясувати його причини. В той же час простежувалися нові форми державницьких змагань в українському суспільстві, поява яких обумовлювалася новими історичними реаліями. Важливо відзначити, що, змалюючи заходи російського уряду, спрямовані на заміну самобутніх державних структур Гетьманщини загальноімперськими адміністративно-правовими інституціями та повне скасування української державності, українські історики водночас звернули увагу і на інший бік проблеми, а саме участь української суспільної верхівки у справі знищення власної державності⁸². Зазначимо, що в історіографії другої половини ХІХ — початку ХХ ст. не існує усталеної думки щодо початку широкого наступу царизму на автономні права України. Так, Д. Міллер вважав початком корінного повороту в "об'єднаний" політиці російського уряду 80-ті роки ХVІІІ ст.⁸³ Проте ряд дослідників схильний датувати початок цього процесу майже двома десятиліттями раніше, а саме ліквідацією гетьманства у 1764 р.⁸⁴ В. Павелко відносить широкий наступ російського самодержавства на українську автономію навіть до 1733 р., тобто, до першої ліквідації гетьманства при цариці Анні Іоанівні⁸⁵.

Основними віхами на шляху інкорпорації Гетьманщини до складу Росії історики називають ліквідацію козацького управління, полкового устрою та гетьманату, заснування першої і другої Малоросійських колегій, введення на території України губернського територіального поділу, поширення на українських землях діяльності адміністративно-правових загальноімперських установ і кріпосного права, реорганізацію виборного

православного духовенства в урядових чиновників, падіння культурного й освітнього рівня тощо.

Що стосується внутрішньої організації Гетьманщини, то, як зауважував свого часу один з найвідоміших дослідників української державності Л. Окиншевич, література, присвячена цьому питанню, в кількісному відношенні порівняно небагата⁸⁷. В наукових працях, присвячених цьому аспекту, зроблено спробу проаналізувати форми державного управління на українських землях у XVII–XVIII ст.; з'ясувати сутність і функції такого своєрідного державного інституту як український гетьманат. Неодноразово увага дослідників зверталася на вивчення становлення й функціонування органів центрального управління Гетьманщини. Найбільш комплексно до розкриття цього питання підійшов М. Слабченко⁸⁸. Дослідник намагався з'ясувати коло питань, пов'язаних з розвитком і компетенцією таких державних інститутів, як генеральна і старшинська ради, гетьманат, генеральні уряди, генеральна канцелярія тощо; розглянув внутрішню структуру цих установ. Провідною його ідеєю стала теза про втілення в результаті революції 1648 р. у місцеве та центральне адміністративне управління Гетьманщини принципу народоправства як типової риси українського народного світогляду.

До історії Генеральної військової канцелярії звернувся у своїх розвідках І. Джиджора⁸⁹. В ґрунтовній праці Л. Окиншевича розглянуто компетентність генеральної старшини, яку автор розцінює як дорадчу колегію при гетьмані. Дослідник розглядає її участь у вирішенні законодавчих, дипломатичних, військових та господарсько-фінансових справ, вивчає компетенцію окремих генеральних урядів, намагається зробити порівняльний аналіз їх з аналогічними інституціями інших країн⁹⁰.

Особливою популярністю у дослідників користувався інститут рад у Гетьманщині. В історіографії другої половини ХІХ — початку ХХ ст. превалював погляд на раду як козацьку інституцію, яка ототожнювалася з давньоруським вічем. Принципово іншу точку зору висловив у своїх студіях Л. Окиншевич, який доводив одмінний характер цих державних інституцій, зумовлений належністю їх до різних епох і різних соціальних типів⁹¹. Учений вважав, що ознак державного організму генеральна рада набуває з 1648 р., тобто, з часу, коли Україна стає незалежною державою. До цього ж інституцію слід розцінювати як "орган певної військової одиниці й військової групи польської держави..."⁹². Розглядаючи раду "як певний правний інститут з державними функціями" в еволюції його розвитку, Л. Окиншевич за головну причину його виродження вважав "економічний занепад рядового козацтва й вільного поспільства..."⁹³.

Певна увага була приділена і органам адміністративного управління Гетьманщини. Багато матеріалів для вивчення цього питання містять студії С. Альбовського, В. Модзалевського, М. Максимовича, М. Василенка, О. Лазаревського. Синтезними підходами до розгляду проблеми відзначається монографія М. Є. Слабченка⁹⁴, в якій розглянуто полковий поділ і полковий устрій Гетьманщини; визначено функції інституту полковників та полкової старшини. Автор зупинився на розгляді сотенного й місцевого самоуправління, діяльності полкової канцелярії. Друга частина праці присвячена з'ясуванню "воєнно-адміністративного укладу малоросійського полку". Характерною рисою монографії є спроба показати інституції місцевого управління Гетьманщини через реальні умови їх історичного існування.

На жаль, поза увагою дослідників практично залишилися питання формування державної території України після смерті Б. Хмельницького (певною мірою їх торкається в своїй розвідці лише М. П. Василенко)⁹⁵. Натомість варто відзначити ряд праць, автори яких намагалися прослідкувати економічне становище Української держави, а також зовнішньоторговельні зв'язки та внутрішньогосподарську діяль-

ність у уряду⁹⁶. З нового ракурсу поглянув на ці питання І. Джиджора. Він проаналізував причини досить бурхливого розвитку торгівлі України в кінці XVII — першій третині XVIII ст., особливо закордонної, детально зупинився на заходах російського уряду (починаючи від Петра І) щодо економічної блокади козацької держави з метою підриву її господарської системи. Прикметно, що дослідник дивився на Гетьманщину як на "зовсім окремий політичний терен, торговельно не залежний від Московщини", що була на той час значно слабше промислово розвинутою. Водночас він наголошував на тісному взаємозв'язку політичної автономії України та її економічного розвитку⁹⁷.

Певна увага зверталася на політику Української держави в соціальній сфері. Серед спеціальних праць з цього питання насамперед слід назвати монографію В. А. М'якотіла, розвідки С. М. Іваницького-Василенка, Д. П. Міллера, О. М. Лазаревського, О. Я. Єфименко та ряд інших⁹⁸. В епіцентр дослідження соціальних відносин у XVII—XVIII ст. було поставлене питання землеволодіння в Гетьманщині.

Важливе місце в державознавчій проблематиці посідають питання державного права. Як зазначав свого часу В. Новицький, "стару українську державність в її розвитку можна досліджувати або через устанавлення та узагальнення фактів, що стосуються до неї — це є завдання історії (фактичної), або через правниче зведення (юридичне сформулювання) тих же фактів — це є завдання історії права". "Тому-то, — продовжував він, — визначення послідовних змін державності та громадських підвалин її являють собою загальні збудівельні (конструктивні) основи обох історичних галузей" ⁹⁹.

Зважаючи на те, що за своїм значенням і наявною кількістю серйозних наукових досліджень історія українського права цілком заслуговує на самостійне історіографічне вивчення, обмежимося лише кількома загальними зауваженнями. Серйозне наукове дослідження проблеми розпочинається у вітчизняній історіографії в другій половині XIX ст. представниками народницького напрямку. Загальне визнання здобули студії з історії українського законодавства в Гетьманщині О. М. Лазаревського, Д. П. Міллера, О. Я. Єфименко. В 60—70-х рр. працями М. Ф. Владимирського-Буданова започатковується історична школа права в Україні, представники якої збагатили методичку соціологічних та історико-порівняльних методів, зверненням уваги на процеси генези правних норм і звичаїв, на правосвідомість різних верств українського суспільства, на ставлення і функціонування правних інституцій, на зв'язок історії держави і права тощо. Як твердить О. Ф. Скакун, у другій половині XIX ст. в українському правознавстві утворюється своєрідний історико-соціологічний напрям, на протигагу усталеній формально-догматичній юриспруденції¹⁰⁰. Поділяючи погляд М. Ф. Владимирського-Буданова на право як сукупність норм, що регулюють державні і приватні відносини, українські дослідники в періодизації історії українського державного права виділяли п'ять періодів, серед них окремо гетьманський. Важливі правознавчі сюжети цього періоду були розглянуті в працях Д. Баталія, В. Барвінського, М. Василенка, С. Дністрянського, О. Кістяківського, Р. Лашенка, Н. Мірзи-Авак'янца, М. Слабченка, І. Черкаського та інших науковців. Одночасно українськими правознавцями розроблялися і важливі теоретичні питання державного права в Україні, зокрема, його зв'язку із соціальними й політичними структурами Української держави, правосвідомості як елементу духовної культури української нації тощо.

В цілому, характеризуючи здобуток вітчизняної історичної науки в галузі вивчення державної історії Гетьманщини та її державно-правних інститутів, Л. Окиншевич наголошував на тому, що "різко виявлені

одміни в державнім устрої" Лівобережної України XVII—XVIII ст. обумовили вивіреність наукових підходів і оцінок у працях, присвячених вивченню державотворчого процесу цієї доби¹⁰².

Слід відзначити, що аналіз доробку вітчизняних істориків у справі дослідження української державності, створеної в результаті переможного поступу Визвольної війни середини XVII ст., дозволяє не тільки заперечити необгрунтоване, як на наш погляд, твердження І. Кревецького про фактичну втрату в другій половині XIX — на початку XX ст. історичною наукою державницьких традицій у дослідженні історичного минулого України¹⁰³, а, навпаки, говорити про виведення на цьому етапі українського державознавства на справжню наукову основу, забезпечену достатньою методологічною та джерельною базою. Більше того, всупереч офіційно визнаній пріоритетності у вивченні державницької проблематики за закордонними українознавчими центрами початку XX ст., маємо підстави стверджувати: наукові підходи до розробки історії державотворення в Україні другої половини XVII—XVIII ст. започатковуються на терені Лівобережжя і західноукраїнських земель у 60—70-х рр. XIX ст. представниками народницької історіографічної школи, які зробили певний внесок у забезпечення фактологічного боку проблеми. Але на цьому етапі питання державності розглядалися лише в контексті розв'язання інших проблем історичного минулого українського народу. Із становленням історико-юридичної школи розпочинається вивчення ступеня закріпленості державотворчого процесу в тогочасних нормах українського законодавства. Одночасно відбувається поступовий процес перетворення історії державного права в самостійну наукову галузь. Розквіт дослідження державотворчої проблематики припадає на перші десятиліття XX ст., коли ініціативу повністю перебирають на себе представники державницького напрямку. В той час проблема української державності, перетворившись на самостійний предмет дослідження, набуває рівнозначної чинності в ряду іншої історичної проблематики. Прикметно, що вона розробляється (починаючи з 1917 р.) практично за одною методою української медієвістичної школи як в системі Всеукраїнської Академії наук, так і в Українському соціологічному інституті у Відні, Українському вільному університеті і господарській академії в Чехословаччині, берлінському Українському науковому інституті.

За специфікою перебігу процесу державного будівництва в Україні у другій половині XVII—XVIII ст. у національній історіографії виділяються два етапи. По-перше, це держава Б. Хмельницького як самостійна незалежна одиниця і, по-друге, державотворчий процес в Україні, починаючи від смерті великого гетьмана до кінця XVIII ст. Такий хронологічний поділ пояснюється насамперед тим величезним значенням, яке відіграла епоха Хмельницького як в історичній долі українського народу загалом, так і, зокрема, в справі становлення незалежної Української держави. Саме з цих причин тема Хмельниччини постійно перебувала в центрі наукових інтересів істориків, юристів, соціологів, політологів, економістів другої половини XIX — початку XX ст. Через її призму, власне, сприймалася вся державна історія XVII—XVIII ст. На думку спеціалістів, перебіг державотворчого процесу за наступників Б. Хмельницького не був рівномірним. Однак окремі сплески державотворчої активності не змінювали в цілому його затухаючого характеру. Причини цього, за оцінкою науковців, обумовлювалися комплексом об'єктивних і суб'єктивних чинників як внутрішнього, так і зовнішнього характеру, не останню роль серед яких відігравала поступова втрата козацькою верствою своїх репрезентативних державницьких функцій у результаті її внутрішньої диференціації. Козацька старшина в боротьбі за рівняння в правах з російським дворянством у більшості своїй поступово-

во позбувається автономістичних настроїв, так і не виробивши із себе національної державотворчої еліти.

В цілому вся тематика проблеми української державності XVII—XVIII ст. сфокусована в двох площинах. По-перше, це політико-адміністративний устрій Української держави та становлення і розвиток її державно-правових інститутів. Центральним при цьому виступає питання про правові підвалини існування в українських землях самостійного державного організму. Іншим важливим аспектом, який постійно перебував у центрі дослідницьких інтересів, починаючи з кінця 50-х рр. XIX ст., є дослідження проявів державного будівництва в Україні-Гетьманщині в ракурсі її тогочасної політичної історії.

Що слід розуміти під терміном "держава"? Як протікав процес еволюції державної ідеї в українських землях? Якими були соціальний зміст і форми її практичного втілення? Які верстви українського суспільства репрезентували цю ідею? Взагалі якими показниками слід характеризувати власну національну державну одиницю? До розв'язання цих та інших питань протягом кількох десятиліть зверталися науковці як у загальних працях з історії України-Гетьманщини, так і в спеціальних, досить численних розвідках з конкретної проблематики історії державного будівництва в XVII—XVIII ст. Однак має рацію й О. Терлецький, коли зазначає, що "історія української держави козацької доби дуже мало досліджена, особливо устрій цієї держави"¹⁰⁴. Зокрема, що тезу доводить дискусійність державознавчої проблематики. Багато важливих питань набували дискусійного характеру вже в момент своєї постановки (республіканська та монархічна концепція державного устрою України-Гетьманщини; наявність державотворчих планів у гетьмана Б. Хмельницького; хронологічні межі визнання Української держави як повноправного суб'єкта міжнародного права; місце і сутність українсько-московського договору 1654 р. у державотворчому процесі; ряд питань адміністративно-територіального устрою; наявність власної української монети за часів Б. Хмельницького і П. Дорошенка тощо).

Зазначимо, що в історіографії другої половини XIX — початку XX ст. спостерігається досить нерівномірне територіальне охоплення державотворчого процесу в українських землях. У науковій літературі мова переважно йде про Лівобережну Україну другої половини XVII—XVIII ст. і майже відсутні згадки й аналогії з його перебігом на Правобережжі. На сьогодні не існує (незважаючи на значний доробок у галузі державознавства істориків другої половини XIX — перших десятиліть XX ст. та інтенсивну розробку державотворчої проблематики новітньою генерацією дослідників) не тільки комплексного дослідження з історії українського державотворення, але і потребують спеціальних монографічних розробок такі питання, як політико-суспільний устрій Української держави в його генезі; еволюція української державної ідеї та її роль і місце в ментальності українського середньовічного суспільства; взаємозв'язок державного ладу та соціальної й економічної політики уряду; державна політика в галузі культурного будівництва; з'ясування політичної структури українського суспільства; погляд на українську державність через призму геополітичних інтересів країн Центральної і Східної Європи, Польщі, Росії й Оттоманської імперії тощо. Варто також з'ясувати роль людського фактора в державотворчому процесі; прослідкувати, наскільки чіткими були державотворчі концепції українських гетьманів як носіїв найвищої влади в країні; дослідити державно-територіальний устрій України-Гетьманщини та її народонаселення. Визріла необхідність синтезного вивчення українських державних інституцій в їх самотності, еволюції та взаємовпливах, а також виявлення їх тотожності чи відмінності з державними установами інших країн; розглянути фактори, що сприяли інтенсивності державного бу-

дівництва в середині XVII ст, і призвели до його повного затухання лише протягом кількох наступних десятиліть.

Щоб забезпечити історіографічний зріз дослідженості проблеми державотворення в Україні, необхідно також застосувати синтезні підходи до створення узагальнюючої історіографічної праці з українського державознавства. Адже обмежений обсяг даної статті дозволяє лише контурно визначити вузлові аспекти проблеми, кожен з яких, у свою чергу, потребує поглибленого аналітичного вивчення.

²Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. — К., 1991 — С 7–8. Там же.

³Кревецький І. Українська історіографія на переломі // Записки Наукового товариства ім Т. Шевченка (далі — ЗНТШ). — Т 134–135. — 1924. — С. 161–184.

* Зауважимо, що подібної праці не існує не тільки у вітчизняній, а й у зарубіжній українській історіографії, незважаючи на те, що традиція дослідження державотворчих

процесів в Україні в наукових центрах української діаспори практично не припинялася (Див.: Потульницький В. А. Історія української політології. — К., 1992. — С. 4)

⁴Див.: Грушевський М. С. Иллюстрированная история Украины. — СПб., 1912. — С. V–VII; Новицький В. Державне минуле України як предмет науки // Україна. — 1929. — №. — С. 3–17; та ін.

⁵Новицький В. Назв, праця. — С. 17.

⁶Донцов Д. Назв, праця. — С. 10.

⁷Новицький В. Назв, праця. — С. 17

* Скакун О. Ф. Политическая и правовая мысль на Украине (1861–1917). — Харьков, 1987. — С. 98–99

⁹Иллерицкий В. Е. О государственной школе в русской историографии // Вопросы истории — 1959. — №. — С. 141.

¹⁰Див.: Пеленський Я. Вячеслав Липинський — засновник державницької школи в українській історіографії // Укр. іст. журн. — 1992. — №.

¹¹Винар Л. Значення Михайла Грушевського в українській і світовій історіографії // Український історик. — Т. 28–29 — 1991–1992. — С. 30

¹²Ще до історії устрою Гетьманщини XVII–XVIII ст. // ЗНТШ — Т CXVI — 1913 — С. 79.

¹³Див.: Пичета В. И. Введение в историографию (Источники и историография) — М — Петр., 1923 — С. 120

¹⁴Див.: Чичерин В. Н. Очерки по истории русского права. — М., 1856. — С. 369; Чичерин В. Н. О народном представительстве. — М., 1866. — С. 389.

¹⁵Скакун О. Ф. Указ соч — С. 142.

¹⁶Див.: Иллерицкий В. Е. Указ. соч. — С. 158–159; Пичета В. И. Указ соч. — С. 129–130; та ін.

¹⁷Див.: Потульницький В. А. Історія української політології. — К., 1992. — С. 5; Заїкин А. і В. Историко-юридична наука української еміграції та головні ідеологічні напрями в ній. З приводу характеристики у статті Л. Оюшшевича "Національ-демократична концепція історії права України в працях акад. М. Грушевського" (Україна, Київ, 1932. — Ч. 1–2). — Львів, 1937. — 19 с.

¹⁸Цит. за: Дорошенко Д. Микола Іванович Костомаров — Берлін; Львів; Вінніпег (б.р.). — С. 85

¹⁹Див.: Грушевський М. Українська історіографія і М. Костомаров // Літературно-науковий вісник. — 1910. — Т. V. — С. 220.

²⁰Потульницький

²¹Потульницький В. А. Назв, праця. — С. 9.

²²Дорошенко Д. Назв, праця. — С. 86

²³Див.: Грушевський М. Володимир Антонович: основні ідеї його творчості й діяльності. — К., 1909. — С. 10, 11.

²⁴Антонович В. Коротка історія козаччини. — К., 1991. — С. 117

²⁵Там же. — С. 95.

²⁶Антонович В. Б. Польско-русские соотношения XVII в. в современной польской призме // Киевская старина. — 1885. — №. — С. 48–49.

²⁷Андрусяк М. Михайло Грушевський як історик, народник і державник // ЗНТШ. — Т. 191. — 1976. — С. 7–20.

²⁸Копиленко О. Л. Українська ідея М. Грушевського: історія і сучасність. — К., 1991. — С. 95.

²⁹Винар Л. Назв, праця — С. 27.

³⁰Там же. — С. 29.

³¹Див.: Грушевський М. На порозі нової України — К., 1918. — С. 15; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. П. — К., 1931. — С. 1507; Грушевський М. Освобождение России и украинский вопрос. — СПб., 1907. — С. 142–150.

³²Див.: Винар Л. Назв, праця. — С. 29.

³³Там же. — С. 30.

³⁴Потульницький В. А. Назв, праця. — С. 63.

³⁵Лашенко Р. Лекції по історії українського права. — Прага, 1923. — Ч. 1. — С. 15.

- ³⁵ Там же.
- ³⁶ Лашенко р. Ідея права власності на землю на Україні // Збірник Вільного українського університету, присвячений Маса рикові — Прага, 1925
- ³⁷ Подається за: Потульницький В. А. Назв праця — С 74—75.
- ³⁸ Див.: Шелухін С. Історично-правні підстави української державності. — Вінніпег, 1929.
- "Ще до історії устрою Гетьманщини XVII—XVIII ст. — С. 71; Слабченко М. Малороссийский полк в административном отношении. — Одесса, 1909.
- ³⁹ Потульницький НА. Назв, праця. — С. 115.
- ⁴⁰ Там же
- ⁴¹ Цит. за: Заборовський М. Вячеслав Липинський і його думки про українську націю і державу. — Відень, 1925. — С. 29.
- "В значно переробленому і розширеному вигляді ця праця вийшла окремим виданням у Відні в 1920 р. під назвою "Україна на переломі (1657—1659). Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-м столітті" в перекладі на українську мову
- ⁴² Заборовський М. Назв, праця. — С. 10.
- ⁴³ Кривецький І. Назв, праця. — С. 176.
- ⁴⁴ Лівийський В. Україна на переломі (1657—1659). Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-м столітті. — Відень, 1920
- ⁴⁵ Заїкіни А. і В. Назв праця. — С. 9
- ⁴⁶ Томапівський С. Українська історія. Нарис І. Старинні і середні віки. — Львів, 1919 — С 11—12.
- ⁴⁷ Див.: Кривецький І. Назв, праця. — С. 165.
- ⁴⁸ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького // ЗНТШ — Т. 151. — Львів, 1931. — С. 135.
- ⁴⁹ Там же. — С. 148
- ⁵⁰ Терлецький О. Історія Української держави. — Т. Н. Козацька доба. — Львів, 1924. — С. 112.
- ⁵¹ Див.: Потульницький В. А. Назв, праця. — С. 171.
- ⁵² Дністрянський С. Загальна наука права і політики. — Прага, 1928. — С. 179—181.
- ⁵³ Див.: Сокурєнко В. Г. Демократические учения о государстве и праве на Украине во второй половине XIX века. — Львов, 1966 — С. 229.
- ⁵⁴ Там же. — С. 130
- ⁵⁵ Там же. — С. 154.
- ⁵⁶ Там же. — С. 251—252.
- ⁵⁷ Там же. — С. 260.
- ⁵⁸ Там же — С. 275.
- ⁵⁹ Там же. — С. 277.
- ⁶⁰ Там же. — С. 288.
- ⁶¹ Бойко І. Д. Питання про державність українського народу в період феодалізму // Укр. іст. журн. — 1968 — №. — С. 32.
- ⁶² Див.: Скакун О. Ф. Указ. соч. — С. 97.
- ⁶³ Кулиш П. А. Хмельниччина // Основа. — 1861. — №
- Кулиш П. А. Мальована Гайдамаччина // Правда. — 1868; Кулиш П. А. История воссоединения Руси. — Т. 1—2. — СПб., 1874; Кулиш П. А. Отпадение Малороссии от Польши (1340—1654) // Чтения ИОДР. — 1888—1890.
- ⁶⁴ Буцнський П. О Богдане Хмельницком. — Харьков, 1882. ⁶⁵
- ⁶⁶ Див.: Копиленко О. Л. Назв, праця. — С. 96—97.
- ⁶⁷ Грушевський М. З політичного життя старої України. — К., 1918 — С. 51.
- ⁶⁸ Грушевський М. Очерк истории украинского народа. — К., 1991 — С. 193
- ⁶⁹ Там же. — С. 201.
- ⁷⁰ Степанков В. С. Українська держава у середині XVII століття: проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648—1657 роки): Автореф. дис. ... докт. іст. наук. — К., 1993. — С. 7.
- ⁷¹ Див.: Потульницький В. А. Назв, праця. — С. 1.
- ⁷² Липинський В. Україна на переломі. — С. 18—26.
- ⁷³ Там же. — С. 45.
- ⁷⁴ Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький // ЗНТШ. — Т. 59 — Львів, 1904. — С. 17.
- ⁷⁵ Там же. — С. 16, 17, 20.
- ⁷⁶ Наріжний С. Московська служба Івана Виговського // ЗНТШ. — Львів, 1928. — С. 117.
- "Герасимчук В. Смерть Івана Виговського // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського. — К., 1928. — Т. 1. — С. 205—216.
- ⁷⁷ Пархоменко В. До питання про політику гетьмана Самойловича // Там же. — С. 225, 226.
- ⁷⁸ Кравцов Д. Гетьман Мазепа в українській історіографії XIX в. // Записки історично-філологічного відділу УАН. — Кн. VI. — К., 1925. — С. 234—246
- ⁷⁹ Лазаревський А. Заметки о Мазепе (по поводу книги Ф. Уманца "Гетман Мазепа") // Киевская старина. — 1898. — №. — С. 457—485; №. — С. 131—167; №. — С. 395—411.
- "Донцов Д. Назв, праця. — С. 17.

- ⁸² Крпн'якевич І. Почини української дипломати (До історії української держави) // Діло. — 1918. — №3, Коренспь Д. До історії українсько-шведських угод // Український голос. — Перемишль, 1919. — №5—16; Коренспь Д. Зносини гетьмана Івана Виговського з Польщею в р. 1657 і 8 // ЗНТШ. — Т. 30—32. — 1899; Т. 38. — 1890; Целевич О. До зносин Петра Дорошенка з Польщею в 1670—2 р. // ЗНТШ. — Т. 25. — 1898; Яковлів А. Московські проекти договорних пунктів з гетьманом ів Витовським // ЗНТШ. — Т. 152. — 1933; Яковлів А. Українсько-московські договори в ХУІ—ХVІІІ вв. — Варшава, 1934; та ін.
- ⁸³ Кушнір В. 150 літ від скасування Гетьманщини. Знищення останньої державної самостійності України // Діло. — 1914. — №81; Лепкий Б. Кінець української волі // Пам'яткова книжка Союзу визволення України. — Відень, 1917; Різниченко Б. Як була знищена автономія України? (Б.м.), 1917; Різниченко Б. Скасування гетьманства на Україні і останній гетьман Кирило Розумовський. З нагоди 150-х роковин (1764—1914). — К., 1916; та ш.
- ⁸⁴ Мжлєр Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии // Киевская старина. — 1897. — №2. — С. 188
- ⁸⁵ Див.: Багалей Д. Генеральная опись Малороссии // Киевская старина. — 1883. — №10. — С. 402; Стороженко Н. В. Реформы в Малороссии при гр Румянцеве // Киевская старина. — 1891. — №3. — С. 478.
- ⁸⁶ П-ко В. Конец Старой Малороссии (1733—1786 годы в истории Левобережной Украины) // Киевская старина. — 1905. — № 11—12. — С. 343—349.
- ⁸⁷ Окиншевич Л. Наука історії українського права. Право державне // Україна. — 1927. — Кн. 1—2 — С. 126.
- ⁸⁸ Слабченко М. Е. Центральные учреждения Украины ХУІ—ХVІІІ ст. — Одесса 1918.
- ⁸⁹ Джиджора І. До історії Генеральної Військової канцелярії // ЗНТШ. — Т. 107. — С. 39—51; Джиджора І. До історії генеральної військової канцелярії // Україна в першій половині ХVІІІ віку: Розвідки і замітки. — К., 1930.
- ⁹⁰ Окшншевжч Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні ХVІІ—ХУІІІ вв. // Праці комісії для виучування історії західноруського і українського права — Вил. П. — 1926. — С. 84—175
- ⁹¹ Окшншевжч Л. Генеральна рада на Гетьманщині ХVІІ—ХVІІІ ст — К., 1929. — С. 399.
- ⁹² Там же. — С. 1
- ⁹³ Там же. — С. 150.
- ⁹⁴ Слабченко М. Е. Малороссийский полк в административном отношении (Историко-юридический очерк). — Одесса, 1909. — 436 с.
- ⁹⁵ Див.: Територія України ХVІІ віку (Розвідка з історії права) // Ювілейний збірник на пошану акад Д. І Баталія. — К., 1927.
- ⁹⁶ Див.: Слабченко М. Е. Хозяйство Гетманщины в ХVІІ—ХVІІІ столетиях. — Харьков, 1925. — Т. 4. — Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины ХVІІ—ХVІІІ вв.; Терещенко М. Нариси історії торгівлі України з Кримом у ХУІІІ ст. // Историко-географічний збірник ВУАН. — 1928. — Т. II. — С. 87—133; та ш.
- ⁹⁷ Джиджора І. Економічна політика російського правительтва супроти України в 1710—1730 рр. // ЗНТШ. — Т. 98. — 1910. — С. 55—74; Т. 101 — 1911. — С. 63—100; Т. 103. — 1911. — С. 54—97; Т. 105 — 1911. — С. 50—91.
- ⁹⁸ Іваницький - Василенко С. М. Державницьке землеволодіння давньої польської шляхти на Гетьманщині // Праці комісії для виучування західноукраїнського та українського права. — Вил. I. — К., 1925; Ефменко А. Малороссийское дворянство и его судьба // Вестник Европы. — 1891. — Кн. VIII; Мнлєр Д. Превращение козацкой старшины в дворянство. — К., 1897; Мякотин В. А. Очерки социальной истории Малороссии // Русское богатство. — 1912—1916; та ін.
- ⁹⁹ Новницький В. Назв, праця. — С. 3.
- ¹⁰⁰ Скакун О. Ф. Указ. соч. — С. 142.
- ¹⁰¹ Окиншевич Л. Наука історії українського права. — С. 106.
- ¹⁰² Там же. — С. 127.
- ¹⁰³ Кривецький І. Українська історіографія на переломі. — С. 162—164.
- ¹⁰⁴ Терлецький О. Історія української держави. — С. 289.

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії українського війська та воєнного мистецтва

А. Г. БУЛЬВІНСЬКИЙ (Київ)

Конотопська битва 1659 р.

Однією з переломних подій в політичній історії України XVII ст. була українсько-московська війна 1658—1659 рр. Саме в результаті цієї війни, як показав час, принципово вирішувалося питання, з ким пов'яже свою подальшу історичну долю козацька Україна — з парламентарною, але католицькою Польщею, чи з абсолютистською, але православною Московією.

Вітчизняна історіографія довгий час, в силу суб'єктивних причин, обходила це питання стороною, незважаючи на велике значення, яке мала ця війна та її кульмінація — Конотопська битва для української історії. Публікації, присвячені Конотопській битві, які з'явилися останнім часом, в своїй більшості є або некритичним переказом викладів окремих дореволюційних істориків, або такими, що змальовують дану проблему лише в загальних рисах. Тому автор ставить собі за мету проаналізувати існуючі версії опису битви та на цій підставі запропонувати якомога більш детальну реконструкцію ходу самої битви та подій, котрі безпосередню передували їй. При аналізі наслідків Конотопської битви і війни в цілому автор в першу чергу подає ті з них, які пройшли повз увагу інших дослідників.

Після смерті гетьмана Богдана Хмельницького в серпні 1657 р. царський уряд робить активну спробу остаточно приєднати Україну до Московської держави, інкорпорувавши її на цей раз не лише формально, як в 1654 р., але і реально. Москву однозначно не влаштовував фактично існуючий стан лише номінальної зверхності московського царя над Україною, гарантією чого був величезний авторитет, який мав Б. Хмельницький. Дії росіян, спрямовані на реалізацію цих намірів, привели до загострення відносин Москви з новим гетьманом Війська Запорозького Іваном Остаповичем Виговським, який, будучи прихильником автономного розвитку України в складі Московської держави, не хотів піддаватися тиску царського уряду і погоджуватись із зміною фактично існуючого незалежного статусу України. Розуміючи чіткий намір царського уряду ліквідувати автономний статус України в складі Московської держави, а також з огляду на відкриту підтримку московським урядом всіх опозиційних гетьману сил всередині України, Виговський влітку 1658 р. приймає рішення щодо розриву з Москвою і йде на союз з Польщею. Підтвердженням цього нового курсу гетьмана стала Гадяцька угода з поляками 6 вересня 1658 р., яка зафіксувала повернення України до складу Речі Посполитої.

Москва, не бажаючи втрачати Україну, в жовтні 1658 р. посилає на її територію 20-тисячний корпус під командуванням белгородського воєводи окольничого князя Г. Г. Ромодановського¹. Розпочинається відкрита агресія російської держави проти Війська Запорозького. Ромо-

дановському не вдається досягти в Україні значних успіхів, тому царський уряд, провівши взимку 1658—1659 рр. додаткові набори всіх категорій служилих людей ², направляє в Україну боярина і намісника Казанського князя О. М. Трубецького з 100-тисячним військом, 26 березня він вступає на українську територію. Основні події війни розгортаються під українським прикордонним містом Конотопом. Після невдалого штурму конотопських укріплень 29 квітня ³, в якому росіяни втратили пораненими 2594, покаліченими -- 386, вбитими -- 514 чол., Трубецької вирішує блокадою примусити захисників міста (Чернігівський і Ніжинський полки, разом близько 4 тис. чол.) на чолі з сіверським гетьманом Г. Гуляницьким до здачі.

Героїчний опір захисників Конотопа й пасивна вичікувальна тактика Трубецького зумовлена, з одного боку, царською установкою не доводити справу до великої битви, оскільки війська Московської держави виснажені у війнах із Швецією і Польщею, а перспектива нових великих втрат була вкрай небажаною, а з іншого, — застарілою організацією збройних сил в цілому, про що буде мова далі, дали змогу гетьману Виговському дочекатися своїх союзників -- кримських татар. Проігнорувавши останню ініціативу Трубецького про владнання конфлікту шляхом переговорів (гетьман посадив під домашній арешт посланих з цією метою 4 червня донських козаків на чолі з Є. Савіним ⁴), Виговський нав'язує царському полководцю генеральну битву на вигідних для себе умовах.

Дочекавшись певних вістей, що на допомогу йому іде кримський хан Мухаммед-Прей IV, Виговський вирушає з села Викова (зараз смт Новий Биків Бобровицького району Чернігівської обл.), де він стояв обозом, в напрямку на Конотоп ⁵. Пройшовши Галицю та Ічню, гетьман зупиняється на Круничполі, що в 10 верстах на північ від Ічні на р. Удаї. Самовидець повідомляє, що Виговський прийшов на Круничполе, маючи при собі Нурадин-султана ⁶.

24 червня на Круничполе прибуває Мухаммед-Прей з 30 тис. кримських, белгородських, ногайських, азовських татар і темрюцьких черкас ⁷. За повідомленням М. А. Маркевича, їх очолював не безпосередньо сам хан, а друга особа в ханстві, якій належало право на престол, — Калга-султан ⁸. У Виговського було 16 тис. козаків ⁹ при десяти полковниках: чернігівському О. Силичу, переяславському Т. Цецорі, канівському І. Лизогубу, уманському М. Ханенку, черкаському Ф. Джулаю, кальницькому І. Вертелецькому, паволоцькому І. Богуну, білоцерківському І. Кравченку, подільському О. Гоголю, прилуцькому П. Дорошенку і генеральна старшина: генеральний обозний Т. Носач і генеральні військові судді Г. Гапонович і Ф. Лобода ¹⁰. Крім цього, з Виговським було 2—4 тис. найманців ¹¹, в основному поляків, а також сербів, валахів, молдаван і німців, яких очолювали коронний обозний А. Потоцький і український шляхтич Ю. Немирич ¹².

Про події на Круничполі нам відомо з двох джерел: літопису сучасника подій Самовидця та протоколів допитів у Москві учасників зустрічі на Круничполі двоюрідного брата гетьмана Ю. Виговського і дядька гетьмана І. Виговського, заарештованих росіянами пізніше. Самовидець так описує зустріч союзників та їх домовленість: "І там гетьман Виговський з усією старшиною, а полковники і сотники з усією черню присягали хану кримському на тому, щоб його не відступати, там же і хан з султанами і усіма мурзами присягав козакам, щоб їх не відступити в тій війні, як ударяться з військами московськими" ¹³. На відміну від Самовидця, який зображає договір Виговського з ханом угодою на одну конкретну військову кампанію, Виговські на допитах у Москві подають угоду як довгостроковий військовий договір із зобов'язаннями сторін надати союзнику військову допомогу у його війні з будь-яким

противником: "...На кого хан війною піде, і їм іти з ним, а хану з ордою тому ж допомагати гетьману проти всякого неприятеля; договір був підкріплений присягою з обох боків і потім хан, роздавши запорозькій старшині халати, пішов разом з гетьманом під Конотоп" ¹⁴. Турецький історик, сучасник подій Наїма, на жаль, про зустріч Виговського з ханом згадує лише однією фразою: "Гетьман, повідомлений про це (про прибуття Мухаммед-Пряя. — Б. А.), поспішив приєднатись до хана із своїми військами і був удостоєний його уваги" ¹⁵. Свідчення Виговських щодо довгострокового характеру угоди між гетьманом і татарами цілком можуть відповідати дійсності, оскільки, по-перше, гетьман був у дуже залежному стані від кримського хана, без військ якого він не мав достатньо сил для вирішальної битви з Трубецьким, а по-друге, хотів мати постійного воєнного союзника, хай навіть такого непевного, як кримці, оскільки поляки, зайняті ще з 1655 р. війною зі шведами, істотної збройної допомоги гетьману подати не могли. Щодо процедури самої присяги, то, наприклад, М. І. Костомаров подає її дещо відмінною від наведених свідчень. Він пише, що загальної присяги всіх козаків не було: гетьман із старшиною присягали від УСІЄЇ України, полковники — за свої полки, сотники — за свої сотні ¹⁶. О. І. Рігельман повідомляє, що договір між козаками і татарами був підтверджений після присяги ще й письмово: "...І в тому письмово між собою затвердили" ¹⁷.

Остаточно владнавши таким чином між собою відносини, союзники одразу рушили під Конотоп, до якого від Крупичполя було три денних переходи. Донські козаки, посланці Трубецького, котрих Виговський віз у своєму обозі, свідчили пізніше в Москві, що "хан кримський з ордою пішов під Конотоп своїм обозом наперед з усією ордою, а Виговський з черкасами йшов позаду і, не дійшовши до Конотопа дня за два, Виговський з козаками пішов наперед хана" ¹⁸. Не дійшовши 22 версти до Конотопа, союзники зупиняються біля с. Тиниці, що лежало в низині р. Борзни (зараз село Бахмацького району Чернігівської обл.). Звідси вони для розвідки та взяття "язиків" відправляють козацько-татарський загін до переправи через р. Куколку, яка, пише О. М. Лазаревський, в літописах невірно називається Соснівкою ¹⁹. Переправа знаходилася в 12 км на південний захід від Конотопа. Самовидець так повідомляє про це: "...І зараз з-під Тиниці під'їзд добрий відправили, де прийшовши на переправу в селі Соснівці, немал през цілий день мали потребу, де язика взяли, а люд московський не достав язика. І на тій переправі в милі добрій від Конотопу заставу отпраовали і там того дня розійшлися" ²⁰. Щодо кількості розвідувального загону, то Наїма повідомляє, що "біля ста чоловік були визначені для захоплення язиків з неприятельської армії, яка знаходилась біля вказаної фортеці" ²¹. З "статейного списку" Трубецького дізнаємося, що бій козацько-татарського загону на переправі під Соснівкою 27 червня відбувся з "московськими сторожовими сотнями" ²².

Інший відомий козацький літописець С. Величко повідомляє, що бій відбувся під с. Шаповалівкою, яке знаходиться на тій же Куколці, але на два кілометри ближче до Конотопа. За Величком, під Шаповалівкою була розбита "значна партія московського війська" ²³. О. М. Лазаревський, найавторитетніший дослідник історії Конотопщини, проте, взагалі висловлює сумніви з приводу того, чи вже існувала сама Шаповалівка під час зазначених подій ²⁴. Після бою козаки і татари з "язиками" відійшли від Соснівки. Полонені розповіли про розташування царських військ під Конотопом і сказали, що росіяни не чекають напад неприятелів.

Довідавшись таким чином про прихід Виговського, "кн. О. М. Трубецькой з товаришами, з государевими ратними людьми вийшли за обози", в яких вони стояли, облягаючи Конотоп, "і від обозів... окольничі з государевими ратними людьми своїх полків ходили проти

тих зрадників черкас і татар до села Соснівки до переправи" ²⁵. На жаль, "статейний список" Трубецького не називає імен полководців, які очолили ці війська. Самовидець вказує, що війська, відправлені до переправи, очолювали окольнічі Г. Г. Ромодановський і С. Р. Пожарський ²⁶. Третім керівником експедиції був, мабуть, окольнічий С. П. Львов ²⁷. Крім того, О. М. Трубецькой й інший царський воєначальник, стольник Ф. Ф. Куракін, "послали до них своїх полків голів з сотнями і рейтарських і драгунських полковників з рейтарами і драгунами" ²⁸. Гетьман І. Безпалий (сепаратно обраний в листопаді 1658 р. опозиційне настроєними до гетьмана Виговського лівобережними козаками з подачі Ромодановського), який разом з царськими воеводами брав участь в облозі Конотопа, послав з С. П. Львовим і С. Р. Пожарським дві тисячі своїх козаків на чолі з полковниками. Г. Івановим і М. Козловським ²⁹.

Щодо кількості військ, які Трубецькой послав проти Виговського до Соснівської переправи, то в літературі і джерелах існують розбіжності. Сам гетьман в листі до коронного обозного називає цифру 15 тисяч ³⁰. Самовидець наводить цифру 20—30 тис. ³¹, С. Величко пише, що під команду Пожарського було дано "кільканадцять тисяч рейтарів та іншого доброго кінного війська" ³², тобто, ті ж 20—30 тис., що і у Самовидця. Польські джерела говорять про 40—50 тис. росіян ³³, Наїма — про 50 тис. ³⁴, писар волинського каштеляна С. К. Беневсько-го К. Перетяткович у своїх спогадах, записаних у 1683 р., називає цифру в 60 тис. чоловік ³⁵. Вітчизняні історики найчастіше називають цифру в 30 тис. — це В. Б. Антонович, М. І. Костомаров, Д. І. Дорошенко, М. Марченко, Ю. А. Мицик, О. М. Апанович, В. Шевчук. Хоча, наприклад, дореволюційний польський історик Н. І. Павліщев і український радянський історик Л. В. Олійник оцінюють кількість військ Пожарського в 10 тис. чоловік. Щодо складу військ, то, як повідомляє інший козацький літописець сучасник подій Ф. Сафонович, в ньому, крім кінноти, була й піхота: "Там же війська московські, не сподіваючись татар вийшли кінно і з піхотою з табору противко Виговського" ³⁶.

Ймовірно, ці війська були послані Трубецьким до переправи вранці наступного дня після сутички роз'їздів, з тим щоб остаточно покінчити з Виговським. Росіяни або не чекали, що з Виговським будуть татари, як вважає Ф. Сафонович, або, навпаки, як пише ще один козацький літописець Г. Грабянка, хотіли "його з ордою розірвати" ³⁷. Сам Трубецькой, на жаль, в своєму "статейному списку" з цього приводу нічого не уточнює.

Російські війська першими прийшли під Соснівку. Про це недвозначно повідомляє Самовидець: "...І там прийшовши гетьман Виговський Соснівки ку переправи, застав великі війська його царської величності з якими був окольнічий князь Григорій Ромодановський і князь Пожарський і інших багато начальних людей кінних і піших..." ³⁸. Про те, що росіяни першими прийшли на переправу, свідчить і Наїма, повідомляючи, що татарські роз'їзди спочатку виявили царські війська біля переправи, а потім на військовій раді союзників було прийнято рішення атакувати саме їх, а не ту частину, яка залишилася під Конотопом: "Під час роз'їздів своїх навколо фортеці спіймали шість чоловік неприятелів, які показали перед ханом слідує: тепер військо, що окопалось біля обложеної фортеці, складається з 50000 чоловік, і стільки ж хоробрі і легкої піхоти і кавалерії відряджено для охорони бродів цієї великої річки проти нападу козаків і татар". Всі війська, вибрані для походу, були зібрані, тому "відкрилась військова рада, на якій було визначено: зробити спершу напад на неприятелів, які займають берег вказаної річки" ³⁹.

Гетьман Виговський надавав майбутній битві принципового значення. Перед боєм він казав посланцям Трубецького: "...Коли він перед великим государем винний, то його Господь Бог і поб'є, а буде винний інший хто, і над тим також воля Божа" ⁴⁰.

28 червня, у вівторок, рано-вранці гетьман Виговський, як повідомляє Самовидець, "військо, вишикувавши козацьке і польські корогви, просто на Соснівку рушив, а хан з ордами на Пусту Торговицю рушив з людом перебраним до бою" ⁴¹. Наїма так розповідає про це: "Козацькі війська рушили вперед, і за ними слідували татарські сили. Проїхавши важкі і болотисті місця вони наближались до неприятеля" ⁴².

З розповіді в Москві, 26 липня, посланців гетьмана І. Безпалого, військового осавула С. Черкеса з товаришами, які були учасниками битви під Соснівкою, нам відомо, що на початковому етапі бою біля переправи брали участь, крім козаків і найманців, і татари ⁴³. Самовидець повідомляє також, що хан взяв з собою на Пусту Торговицю не всі свої війська, а лише відбірні ("перебрані"). Іншу частину, зрозуміло, залишивши Виговському. Оскільки Виговський мав першим вступити в бій проти ще свіжих сил противника, то логічно було б залишити з ним більшу частину війська союзників, відправивши в обхід вагому, але меншу частину. Козаків і найманців з гетьманом було близько 20 тис., татар з ханом — 30 тис., отже, хан, йдучи в обхід царських військ, мав виділити Виговському не менше 5 тис. й, мабуть, не більше 15 тис. чоловік. Найімовірніше, що з гетьманом до переправи пішло 25—35 тисяч війська, а з ханом на Пусту Торговицю 15—25 тисяч.

На думку О. М. Лазаревського, царські війська розташувалися на конотопській стороні Соснівської переправи по берегах Куколки. Отже, коли гетьман Виговський прийшов в Соснівку, його від царських військ відділяло русло річки **.

Татарський хан, відокремившись від Виговського, пішов по південному берегу Куколки до урочища Пустої Торговиці, яке знаходилося в семи кілометрах на схід від Соснівки в улоговині русла колишньої р. Торговиці, яка являла собою сильно заболочений яр завширшки від півкілометра до кілометра, з досить високими берегами. Переправившись там через річку на конотопську сторону, Мухаммед-Прей чекав розпалу битви Виговського з Ромодановським і Пожарським.

"Статейний список" Трубецького, на відміну від повідомлень Самовидця й Наїми, говорить, що першими, близько двох годин дня, на переправу прийшли виговці, а лише після цього Трубецькой вислав туди свої війська. Незалежно від того, чи росіяни прийшли під Соснівку раніше виговців чи пізніше, вони, як свідчить той же документ, не знали ні чисельності, ні складу військ противника: "...А чи багато людей і цар чи царевич, чи мурзи і зрадник Івашка Виговський з ними, і про те достовірно було невідомо" ⁴⁵.

Але ця обставина не завадила їм, перейшовши Куколку, першими атакувати козацько-татарські війська на переправі, що підтверджують пізніші свідчення посланців Безпалого в Москві: "...Від обозу відійшли 7 верст і, перейшовши переправу, на татар і на німців вдарили сміливо без опаски, тому, що тут об'явилося людей не дуже багато, а більше і не чекалось, і хотіли тих людей знести..." ⁴⁶. Потрібно відмітити, що за версією турецького історика, першими розпочали атаку козаки Виговського, а не росіяни ⁴⁷, але оскільки про це пише не очевидець, то більшої довіри заслуговують свідчення посланців Безпалого, які були учасниками битви.

Щодо опису ходу битви, то свідчення джерел є дуже лаконічними: Самовидець: "...І на кілька годин у тої переправи великий бій був. Але хан з ордами з тилу від Конотопу ударивши, оних зламав..." ⁴⁸; Ф. Софонович: "...А татари, переправившись Конотоп в вершинах за Соснів-

кою, долинами зайшли ззаду (бо спереду до греблі соснівської і йшло військо козацьке) разом несподівано з обох сторін вдарили на московське військо"⁴⁹; Г. Грабянка: "...Де mocno ударившись любо і довго з собою битву заводили..."⁵⁰; С. Величко: "...Він мало від неї (Куколки. — Б. А.) віддалився, коли наче міцний вихор з пустелі чи сильна злива з темної хмари, так несподівано вибухли із засідки численні козацькі й ординські війська Виговського й міцним нестерпним пориванням на православних християн і, не давши їм анітрохи справитися, зараз же зусбіч розгромили їх до решти..., з тої поразки міг втікати до свого табору під Конотоп хіба що, хто мав крилаті коні"⁵¹; Наїма: "Козаки почали атаку, а за ними слідували татари: смертоносні стріли бризгали, як дощ, на стан неприятельський. В цей час хан з декількома хоробрими вошами з підвищеного місця оглядав театр дій, і молився про перемогу, якою він скоро і потішився: лише годину тривав бій, як неприятелі почали тікати"⁵². І. Безпалый в своєму листі від 15 липня царю так описує битву "...Військо Виговського із татарами вашої царської величності з військом зійшлися за Конотопом в п'яти верстах в селі Соснівка, не малий задор і бій за переправою з обох сторін учинили і... ті неприятелі безвісно підїзд вашої царської пресвітлої величності, з усіх боків обступивши, побили, мало насилу хто втік"⁵³.

Для розуміння причин "занепаду з государево! сторони ратним людям" важливими є свідчення посланців Безпалого в Москві, які розповіли, що у розпалі бою "на них прийшли ззаду хан з усіма татарами і черкасами, звідки їх не чекали і з того боку, де їх і не побоювались, тому що з того боку, звідки вони зайшли, переправа — болото велике; в довжину того болота скільки верст, про те сказати не можемо, а поперек зверсту, тим то і підманило, і вдарили татари і інші близько боярського обозу..."⁵⁴.

"Статейний список" Трубецького про хід битви повідомляє досить коротко: "...І був бій до вечерні, а по вечерні татарови многі люди і черкаси обійшли государевих ратних людей, спірним гребнем від села Попівки, і почали побивати і в полон брати, і в обози вбили..."⁵⁵. Навряд чи це свідчення можна трактувати як другий обхідний маневр виговців, як вважає О. М. Лазаревський⁵⁶, оскільки, згідно з усіма джерелами, по-перше, обхід царських військ татарами був лише один, а по-друге, сам бій відбувався на лівому березі Куколки. Ймовірніше, як пише той же Лазаревський у своїй більш ранній роботі, головним місцем битви Виговського з Пожарським стали околиці Сарановки, "на це вказують могили, розсіяні біля урочища Городища. Тут же часто знаходять уламки сабель, кольчук, ядра і інше"⁵⁷. Дуже сумнівним є те, що виговці, пройшовши лівим берегом Куколки до Попівки і переправившись там, завдали удару по військах Ромодановського і Пожарського від "спірного гребня", оскільки цей вал знаходився в районі перехрестя доріг — старої Прилуцької, яка йшла з Соснівки на Конотоп, і путівця із с. Підлиного в Попівку, тобто, всього в декількох кілометрах від Конотопа, де стояв Трубецький із значною кількістю військ. Крім того, головний бій мав би відбутися на правому конотопському березі Куколки, що суперечить свідченню більшості джерел. Достовірнішим видається те, що російський сучасник говорив про той же обхідний маневр татар, як й інші джерела, але йому здалося, що обхід було здійснено через більш йому відому попівську переправу, а не через маловідому Пусту Торговицю, як було в дійсності.

З урахуванням цього пояснення хід битви можна реконструювати таким чином. Під натиском російських військ Виговський відступав вздовж заболоченого русла Торговиці в напрямку до городища Пустої Торговиці. Татарські війська, вибравши зручний момент, кинулись на російські з тилу. Росіяни опинились у пастці, оскільки від Конотопа їх

відділяла заболочена Торговиця, а спереду і ззаду були татари і козаки. Деморалізовані ударом з тилу росіяни почали тікати і стали легкою здобиччю татарської кінноти і козацької піхоти.

Величко в своєму "Літописі" дає дещо відмінний від інших джерел і наведеної версії опис початкового етапу битви. Він пише, що після сутички розвідувальних роз'їздів виговців і росіян під Шаповалівкою 27 червня гетьман в той же день наблизився до Конотопа, залишив у певному захисті за річкою Соснівкою всіх татар і з ними половину козаків, а сам з другою половиною козаків несподівано вдарив на світанку (28 червня. — Б. А.) на російські і козацькі війська, що були при гетьмані Безпалому. Цим розбійницьким нападом учинив він превелику шкоду військовим людям, що здобували Конотоп, і відігнав кінські табуни. Князі Трубецької і Ромодановський, побачивши, що військо Виговського, яке напало на них, "у десятькрат менше від їхнього великоросійського війська, і оговтавшись після несподіваного нападу та не сподіваючись більше з Виговським війська, а також підступності від нього, виправили зараз же на нього згаданого кн. Симеона Пожарського, давши йому під команду кільканадцять тисяч рейтарів та іншого доброго кінного війська". Тоді Пожарський, "мавши мужнє серце і звіряючись на свою фортуна... вибрався з наданим військом до Конотопу і зараз же давши поблизу бій Виговському, зломив його не без ущерблення і кріпко став на нього наступати, віддаляючись від Конотопа". За Величком, в цій сутичці були взяті козацькі "язики", які на допиті застерігали Пожарського, щоб він не гнався далі за Виговським, оскільки попереду стоять ще численні війська, навмисне залишені Виговським з ханом і царевичами Калгою і Нурадином, а також з великими мурзами Ширинбеєм і Дзяман-Сайдаком. Але Пожарський зневажив пересторогу полонених і, "будучи запалений Марсовою охотою, ані гадки не маючи про зміну своєї фортуни, перед усіма своїми воєначальниками вимовив на козацьку розповідь такі слова, повні зайвої пихи й високої про себе гадки: "Давай, ханишка, давай Калгу і Нурадина, давай Дзяман-Сайдака і Ширин-бея, зараз же рушив і міцно почав налягати на Виговського. Коли ж перегнав Виговського через згадану болотну і грузьку річку Соснівку,... то переправившись слідцем зі всім військом і сам"⁵⁸.

Отже, за повідомленням Величка, Виговський, залишивши більшу частину свого війська в засідці за Соснівкою, вранці 28 червня підходить до самого Конотопа і нападає на війська, які були під командуванням І. Безпалого. Росіяни, побачивши, що на них напало невелике військо, посилають проти Виговського кн. Пожарського з військами. Пожарський завдає гетьману удару під самим Конотопом, змушуючи його відступити. Відступаючи з боєм за переправу, Виговський тим самим ніби заманює туди царські війська.

(Далі буде)

¹ Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. — К., 1856. — Т. 1. — С. 71.

² Дополнения к Актам Историческим, собранные и изданные Археографическою комиссией. — СПб., 1862. — Т. 2. — С. 119—120.

³ Російський державний архів давніх актів, ф. 210: Розрядний приказ, оп. 9; Столиці Московського стола, од. зб. 275, арк. 270, 273—277, 286—298.

⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — АЮЗР) — К., 1863. — Т. 4. — С. 238.

⁵ В о с т о к о в А. Судьба Выговских и Ивана Нечая // Киевская Старина. — К., 1890. — Т. XXVIII. — №. — С. 40—41.

* Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 79—80.

⁷ АЮЗР. — СПб., 1872. — Т. 7. — С. 298.

* Маркевич Н. История Малороссии. — М., 1842. — Т. 2. — С. 44.

- ¹ Костомаров Н. Гетьманство Виговского // Основа. — СПб., 1861. — № (июль). — С. 91.
- ¹⁶ АЮЗР. — СПб., 1892. — Т. 15 — С. 405
- ¹⁷ Костомаров Н. Указ. соч.
- ² Брик М. Юрій Немирич на тлі історії України. — Льоссер, 1974. — С. 69.
- ³ Літопис Самовидця. — С. 79—80.
- ¹⁴ Востоков А. Указ. соч.
- ¹⁵ Казем-Бек М. А. Сравнительные извлечения из разных писателей, относящиеся к истории Семи планет // Журнал Министерства Народного Просвещения — СПб 1835. — № 6 — С. 355
- ¹⁶ Костомаров Н. Указ. соч.
- ¹⁷ Ригсльман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще. — М., 1847 — С. 21.
- ¹⁸ АЮЗР. — Т. 15. — С. 421
- ¹⁹ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. — К., 1893. — Т. 2. — С. 208.
- ²⁰ Літопис Самовидця. — С. 79—80
- ²¹ Казем-Бек М. А. Указ. соч.
- ²² АЮЗР — Т. 4 — С. 238
- ²³ Величко С. Літопис. — К., 1991. — Т. 1. — С. 251—252
- ²⁴ Лазаревский А. Указ. соч. — С. 210
- ²⁵ АЮЗР — Т. 4 — С. 238
- ²⁶ Літопис Самовидця — С. 79—80
- ²⁷ АЮЗР — Т. 15 — С. 401—402
- ¹⁸ Там же. — Т. 4. — С. 238.
- ¹⁹ Там же. — Т. 15. — С. 401—W2.
- ³⁰ Національна бібліотека в Варшаві (далі — НБВ) Відділ мікрофільмів, № 7346, 19819 А-387.
- ¹⁷ Літопис Самовидця. — С. 79—80
- ³² Величко С. Назв. праця — С. 251—252
- ³³ Мицик Ю. А Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст // Український археографічний щорічник. Нова серія — Вин 1 //
- Український археографічний збірник. — К., 1992 — Т. 4. — С. 81.
- ³⁴ Казем-Бек М. А. Указ. соч. — С. 356
- ³⁵ Новицкий И. Незданный рассказ очевидца (Криштофа Перетятковича) о переговорах Польши с козаками 1657—1659 годах // Киевлянин. — 1871. — № 2.
- ³⁶ Сафонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. — К., 1992 — С. 235. ³⁷ Грабянка Г. Летопись — К., 1854 — С. 166—168 ³⁸ Літопис Самовидця. — С. 79—80.
- ³⁹ Казем-Бек М. А. Указ. соч. ⁴⁰ АЮЗР. — Т. 15. — С. 424. ⁴¹ Літопис Самовидця. — С. 79—80. ⁴² Казем-Бек М. А. Указ. соч. ⁴³ АЮЗР — Т. 15. — С. 399 ⁴⁴ Лазаревский А. Указ. соч. — С. 183, 209.
- ⁴⁵ АЮЗР. — Т. 4. — С. 238
- ⁴⁶ Там же — Т. 15 — С. 399
- ⁴⁷ Казем-Бек М. А. Указ. соч.
- ⁴⁸ Літопис Самовидця. — С. 79—80
- ⁴⁹ Сафонович Ф. Назв. праця. — С. 235.
- ⁵⁰ Грабянка Г. Указ. соч. — С. 166—168
- ⁵¹ Величко С. Назв. праця — С. 251—252
- ⁵² Казем-Бек М. А. Указ. соч.
- ⁵³ АЮЗР. — Т. 15. — С. 401—402.
- ⁵⁴ Там же — С. 399
- ⁵⁵ Там же — Т. 4. — С. 238
- ⁵⁶ Лазаревский А. Указ. соч. — С. 209—210.
- ⁵⁷ Лазаревский А. Конотопская старина // Памятная книжка Черниговской губернии — Чернигов, 1862 — С. 328
- ⁵⁸ Величко С. Назв. праця.

Проблеми історії України нового часу

В. С. СІДАК (Київ)

Діяльність спецслужб Російської імперії на українських землях Австро-Угорщини (кінець XIX —початок XX ст.)

Доля України, її майбутнє залежать, зокрема, і від того, чи зможе вона розв'язати відповідним чином проблему стосунків із сусідніми державами. Ця проблема виникла не сьогодні. Як відомо, на рубежі XIX — XX ст. землі України перебували під владою Російської й Австро-Угорської імперій. Кожна з них своєю головною метою вбачала розширення власних державних "горизонтів". З одного боку, Австро-Угорщина прагнула не лише зберегти своє панування у Галичині, Буковині та Закарпатті, а й мала наміри перенести свої кордони за Волинь і Поділля; з іншого, — Росія бачила свої володіння біля підніжжя Карпатських гір. Інтереси ж народу України в цьому агресивному протиборстві до уваги не брались, а її територія перетворилася на буферну зону. Протистояння Росії та Австро-Угорщини врешті-решт вилилось у відкрите збройне протиборство в роки першої світової війни.

Спецслужби Росії докладали значних зусиль до розвідувального вивчення земель австро-угорської Галичини, враховуючи ймовірність того, що вони можуть перетворитися на театр воєнних дій. Водночас велась активна протидія спецслужбам Австрії, які розгортали відповідну розвідувально-підривну діяльність у "російській" частині України.

До розвідувальної мережі Російської імперії входив ряд відомств, зокрема, розвідка Міністерства закордонних справ, котра займалася збиранням конфіденційної інформації через дипломатичні й консульські представництва, а також через платну агентуру за кордоном; агентурна закордонна мережа департаменту поліції МВС, яка орієнтувалася на збирання переважно політичної інформації; закордонні агентурні джерела Міністерства фінансів, торгівлі та промисловості, котрі збирали секретні відомості передусім фінансового, комерційного й економічного характеру; агентурна розвідка Міністерства царського двору, яка зосереджувалася на збиранні різних придворних пліток, з'ясуванні та висвітленні кулуарного, інтимного життя іноземних дворів; розвідувальний орган Військового міністерства¹.

Вся ця розвідувальна діяльність, як свідчать дослідники, між собою практично не координувалася. Кожне з цих відомств працювало на свій страх і ризик, нічого не відаючи про те, що робиться й здобувається іншими.

Тривалий час справа військової розвідки стратегічного характеру була поставлена досить слабо. Лише на початку XX ст. створено її окремий центральний осередок, який називався "7-е відділення 1-го військово-статистичного відділу 2-го генерал-квартирмейстерства Генерального штабу". За станом на квітень 1903 р., штат 7-го відділення складався з начальника (посада полковника генштабу), 8 столоначальників (штаб-офіцерів ПП), 8 їх помічників (обер-офіцерів ГШ) та допоміжного персоналу. До завдань цього підрозділу відносилися збирання, опрацювання і видання військово-статистичних матеріалів по іноземних державах, листування по військово-агентурній частині, відрядження офіцерів з науковими завданнями, розгляд винаходів по військовій частині. Як справедливо відзначав дослідник історії російської роз-

відки К. Звонарьов, у рамках 7-го відділення було поєднано цілком самостійні функції здобування інформації (оперативна робота) й її аналітичного опрацювання, що негативно відбивалося на дієздатності цього органу².

На початку 1906 р. відбулася реорганізація центрального апарату військової розвідки. Згідно з наказом по Військовому міністерству від 22 квітня того ж року було створено 5-те діловодство 1-го обер-квартирмейстерства генштабу, до якого перейшла оперативна робота військової розвідки. В його особовому складі налічувалося 5 штаб-офіцерів ГШ та 6 їх помічників. Опрацювання розвідувальної інформації переходило до діловодства 2-го обер-квартирмейстерства (всього їх було створено 6 за територіальними ознаками). При цьому узагальнення інформації по Австро-Угорщині входило до компетенції 3-го діловодства. Однак організація військової стратегічної розвідки на вищому рівні була слабо продуманою. За висловом офіцера генштабу Нікольського, вона не мала чіткої програми дій, була цілком випадковою і завжди отримувала не те, що потрібно, а лише те, що давав сліпий випадок³.

Головними суб'єктами здобування інформації російською військовою розвідкою були військові аташе за кордоном; негласні розвідники при посольствах та консульствах; офіцери, які перебували за кордоном у відрядженнях з особливими дорученнями; "статистичні відділення" штабів військових округів.

Крім розвідки, збиранням військової інформації займалися незалежно один від одного такі органи, як головні артилерійське й інженерне управління, головний кріпосний комітет Військового міністерства, головний морський штаб та ін. Це призводило до паралелізму у діяльності розвідорганів збройних сил, витрати зайвих коштів, оскільки кожен з цих органів майже не обмінювався інформацією з іншими відповідними військовими інституціями.

В роботі проти Австро-Угорщини були задіяні практично всі зазначені вище канали збирання розвідувальної інформації. Наприклад, активну розвідувальну діяльність у Відні проводив російський військовий аташе полковник Марченко. Саме йому вдалося завербувати такого "суперагента", як відповідальний працівник австрійської розвідки А. Редль, котрий співробітничав з російською спецслужбою з 1902 по 1913 р., поки раптово не був викритий і не покінчив із собою. Протягом цього періоду він видав Росії й Франції десятки австрійських агентів, передав чимало військових таємниць. На службі в Росії А. Редль отримував у десять разів більше коштів, ніж як австрійський полковник⁴.

Під тиском уряду Австро-Угорщини Марченко був відкликаний до Росії. Однак, за словами одного з керівників австрійської військової розвідки М. Ронге, "замість Марченка... отримали в особі полковника Занкевича не менш небезпечного керівника російської агентури"⁵.

Чимало російських офіцерів приїздили до австрійської Галичини під виглядом відряджень, наприклад, на навчання. Так, у документі МВС Австрії від 10 лютого 1900 р. повідомлялося про наявність серед студентів вищих навчальних закладів Львова молодих російських офіцерів, які збирали розвідувальну інформацію та займалися організацією проросійської пропаганди⁶.

Однак головними організаторами розвідувально-підривної діяльності в Галичині були відповідні органи штабів військових округів Росії. Розвідку тут вели одночасно кілька їх: Варшавський, Київський, Одеський і Московський (це вважалося доцільним з тієї точки зору, що у разі війни в Галичині буде розгортатися сформована останнім округом армія). Крім того, у край прибували офіцери-розвідники з інших військових інституцій, що врешті-решт призвело до надмірної концентрації в Галичині російських розвідників, які ставали легкою здобиччю авст-

рійської контррозвідки. Найбільш активно працювала розвідка Варшавського й Київського округів. Розвідка ж Одеського округу вважалася "нижчою від будь-якої критики"⁷.

Начальник розвідки Варшавського округу, полковник Батюшин та співробітники розвідувального відділення капітани Терехов і Лебедев створили велику агентурну мережу, керували рядом вербувальників, точніше, мали цілі "бюро" для вербувальної роботи (серед їх працівників були С. Розенберг, Зігельберг, Самуель, Пшкерт). "Правою рукою" Батюшина став Й. Герц — спеціаліст з фабрикації фальшивих документів та дезінформаційних матеріалів. Начальник розвідки Варшавського округу мав багато довірених осіб, хазяїв конспіративних квартир та інших помічників.

За схемою розміщення агентури генштабу Росії від 1906 р., агенти цього округу повинні були працювати в таких центрах Галичини, як Львів і Перемишль, а також у Кракові. В 1913 р. Варшавський округ отримав на організацію розвідки 45 тис. крб. На той час він мав 57 закордонних агентів. Однак у перші роки ХХ ст. реальні досягнення його розвідки були досить скромними. Так, за 1903—1904 рр. було здобуто лише директиву щодо охорони телеграфно-телефонних ліній Австрії у воєнний час та загальну частину мобілізаційної інструкції австрійського ландверу. Згодом обсяг розвідувальної роботи Варшавського округу збільшився. В 1907—1910 рр. його розвідниками було здобуто 120 австрійських і німецьких таємних документів⁸.

Досить плідно діяла розвідка Київського округу, насамперед проти Австрії. М. Ронге в своїх спогадах, зокрема, відзначав активну роботу її начальника, полковника Галина та його помічника, полковника Беловцева. На потреби розвідки цей округ отримав у 1913 р. 35 тис. крб. Його агентура (за спеціальною схемою від 1906 р.) повинна була працювати в ряді міст Австрії й Угорщини, а також у чотирьох населених пунктах, позначених на схемі літерами А, Б, В і Г⁹. Вірогідно, що це були зашифровані назви галицьких міст. Адже розвідка КВО активно працювала в цьому регіоні.

У період з 1903 до 1904 р. розвідці округу вдалося здобути ряд цінних австрійських документів. Це, зокрема, розрахунки й вказівки для прикриття мобілізації та зосередження австро-угорських військ у Східній Галичині, мобілізаційний план 11-го армійського корпусу, що розміщувався в цьому краї, секретні мобілізаційні інструкції, ключ для шифрування. Було проведено рекогносцировку шляхів у Галичині загальною довжиною 128 верст.

У той же період розвідки Московського й Одеського округів жодної інформації щодо Австрії не мали.

Коротко зупинимось на конкретних проявах активності російських спецслужб у Галичині з кінця ХІХ ст. до 1913 р. Підвищену увагу проведенню розвідки в цьому регіоні Росія почала приділяти вже на початку 70-х рр. ХІХ ст. У 1887 р. австрійський дезертир М. Венцель передав до Варшави плани фортеці Перемишль. У 1889 р. в Галичині був засуджений перший російський шпигун. У 1897 р. австрійська контррозвідка знешкодила там же групу російських шпигунів, яка протягом шести років працювала по рекогносцировці шляхів сполучення.

На початку ХХ ст. робота російської розвідки пожвавилась. У 1902 р. в Росії були відкриті спеціальні школи для підготовки агентів. Значно більших масштабів набули засилання до Галичини груп російських офіцерів-розвідників та створення в краї агентурної мережі. Так, у 1902 р. Галичину під виглядом т. зв. "точильників" відвідала велика група російських офіцерів-розвідників. У 1907 р. групу таких же "точильників" направила туди розвідка Одеського ВО. Дії російської агентури почали набирати відверто зухвалого характеру. Так, у 1903 р.

розвідники здійснили напад на штаб 8-ої кавалерійської дивізії в Станіславі. При цьому було викрадено мобілізаційну інструкцію і шифри мирного часу.

Одним з найцінніших джерел російської розвідки була агентурна група у складі військового прокурора ландверу підполковника З. Гекайла, майора Р. фон Венцковського (Станіслав) та капітана Ахга — ад'ютанта командуючого Львівським військовим округом Австрії. В 1910 р. було викрито агентурну мережу на чолі з поштовим службовцем Ф. Стечишиним.

Першочергову увагу російська розвідка приділяла вивченню Галичини як майбутнього театру воєнних дій: збиралася інформація про фортеці, шляхи сполучення, військові частини, дислоковані у краї, їх мобілізаційні плани, проводилася рекогносцировка місцевості. В червні 1901 р. під час переходу кордону за підозрою у шпигунстві був затриманий російський підданий Т. Доманський. Як з'ясувалося, він через зв'язки серед місцевих авторитетних осіб отримав контракт на буріння свердловини на території Перемишля, зібрав інформацію про місцевість, що оточувала цю стратегічну фортецю, і намагався переправити до Росії фотознімки й карти цієї території. Завербований російською розвідкою радник Краківської дирекції поліції А. Банах через посередників передав до Росії (розвідці Варшавського ВО) картосхеми Кракова, Львова та Вільно.

У документах силових структур Австро-Угорщини періоду 1909—1912 рр. зафіксовано зростання шпигунської активності Росії в Галичині. Про це свідчили, зокрема, численні арешти у краї осіб за підозрою в шпигунстві на користь Росії, часті подорожі сюди російських офіцерів, поява великих груп російських агентів, пошвавлення діяльності розвідок Варшавського і Київського військових округів¹⁰.

У шпигунській роботі на території Галичини російська розвідка активно використовувала проросійські елементи з русофільського руху. Так, 1914 р. до суду за звинуваченням у шпигунстві на користь Росії були притягнуті два православні священики М. Сандович й І. Гудима. Слідство в їх справі встановило, що російські шпигуни мали зв'язки з лідером русофілів графом Бобринським, "Російсько-галицьким добродійним союзом", Почаївським православним монастирем. Виявилося, що ці організації були пов'язані з розвідувальним бюро у Києві.

Ще одним з центрів російської розвідки в Галичині було консульство Росії у Львові. Енергійно працював його керівник Пустошкін. Порушуючи норми міжнародного права, він часто приймав або відправляв до Росії власних кур'єрів для обміну інформацією з Центром. Лише після викриття російського шпигуна Мончаловського, який мав зв'язок з Пустошкіним, австрійські спеціальні органи домоглися відправлення останнього до Росії. Однак, як зазначалося в документі МВС Австрії від 25 травня 1909 р., співробітники російського консульства у Львові продовжували протизаконну діяльність свого попередника¹¹.

Одним з провідних напрямів підривної діяльності російських спецслужб у Галичині була організація антиавстрійської пропаганди. Вона також спиралася на русофільський рух. Росія фінансувала церкви, де велася пропаганда на користь царату, а також такі пропагандистські осередки, як русофільські читальні, школи-інтернати, газета "Прикарпатська Русь".

За австрійськими оперативними джерелами, в 1909 р. з пропагандистською місією до Австрії мала прибути велика група російських учителів під виглядом екскурсантів. Зокрема, до Праги планувалося направити близько 15 груп (у кожній по 50 осіб). За повідомленням глави адміністрації Чернівців, до Галичини й Буковини мало прибути майже 800 російських учителів. За даними австрійського генконсула в Москві,

організатором таких пропагандистських подорожей виступала дружина графа Бобринського".

Таким чином, у передвоєнні роки зусиллями різних органів російського "розвідувального співтовариства" активно проводилися збирання інформації та пропагандистська діяльність на землях австрійської частини України. При цьому використовувалися різноманітні методи роботи, особливо агентурна розвідка, для проведення якої створювалася широка шпигунська мережа.

Перед тим, як перейти до розгляду діяльності російської розвідки у регіоні за часів першої світової війни, слід охарактеризувати контррозвідувальну роботу російських спецслужб в Україні. До 1911 р. управління військовою контррозвідкою зосереджувалося у руках департаменту поліції МВС і в корпусі жандармів Росії. Однак саме контррозвідувальна діяльність органів поліції дістала найменшого розвитку, оскільки головна увага приділялася боротьбі з політичними противниками царату всередині країни. Закордонна агентура МВС слабо використовувалася для контррозвідувальної роботи.

Але як би там не було, за свідченням згаданого вже М. Ронге, російська контррозвідка завдяки чисельному поліцейському апарату спромоглася вже наприкінці XIX ст. завдати відчутних ударів австрійській розвідці. Так, викриття австрійського шпигуна поручика фон Урсин-Прушинського потягло за собою провали ще низки агентів, у тому числі відкликання з Росії офіцера австрійської розвідки Ю. Пінтера, що працював віце-консулом у Варшаві.

Активізація роботи іноземних розвідок у західних регіонах Російської імперії змусила вжити додаткових заходів щодо організації спільної боротьби всіх відомств зі шпигунством. У документі департаменту митних зборів до начальника Радзивілівської митниці від 1 лютого 1892 р. підкреслювалося, що останнім часом на територію Росії проникають під виглядом простих мандрівників іноземні шпшуни, які ведуть топографічну зйомку прикордонної смуги, збирають інформацію для військових потреб.

З метою протидії їхній діяльності при генеральному штабі було створено "Особливу нараду" з представників військового відомства, МВС, МЗС, Міністерства фінансів та корпусу жандармів. До компетенції цього міжвідомчого органу були віднесені такі питання, як викриття іноземних шпигунів при перетинанні ними кордону з Росією, нагляд за підозрілими особами, перешкодження в'їзду до імперії осіб, що підозрювалися в зв'язках з австрійськими спецслужбами, вилучення у ворожих розвідників надбаної інформації, виселення їх з Росії.

В згаданому вище документі пропонувалася така схема роботи по виявленню іноземних шпигунів і відверненню їх протиправної діяльності Російські консули з-за кордону повідомляли правоохоронні органи своєї країни про майбутній приїзд громадян, на яких падала підозра у шпигунстві. Під час реєстрації паспортів їх прізвища підкреслювалися двома лініями, що служило для митників знаком для більш ретельного огляду речей таких іноземців. Якщо виявлялися підстави для дальшого вивчення цих громадян, то за ними встановлювався негласний нагляд поліції. В поїзді це здійснював обер-кондуктор, на станціях — станційний жандарм. Якщо виникала підозра про особливу небезпеку у можливих діях іноземця, то для нагляду за ним спеціально призначався жандармський унтер-офіцер. Після прибуття іноземця до кінцевого пункту його маршруту про це повідомлялося місцевій поліції, штабу військового округу й губернському жандармському управлінню. При викритті іноземця в момент безпосереднього проведення топографічної зйомки місцевості або вивчення ним військових об'єктів наказувалося негайно

його затримувати, брати під варту, вилучати шпигунську техніку та придбані матеріали¹⁴.

З 1911 р. загальне керівництво військовою контррозвідкою перейшло до компетенції генштабу Росії. Для проведення контррозвідальної роботи у західних губерніях країни витрачалося понад 395 тис. крб. на рік. Швидко зростала кількість місцевих контррозвідальних осередків. Так, до 1913 р. на території Варшавського ВО працювало вже 66 внутрішніх таких пунктів¹⁵. Перепідпорядкування органів військової контррозвідки генштабу поліпшило координацію цієї роботи між різними відомствами і підрозділами розвідальної системи Росії. Так, у вересні 1912 р., за розпорядженням київського генерал-губернатора, начальникам поліцейських органів було запропоновано повідомляти штабу КВО відомості про всіх Іноземних підданих, що прибули на мешкання до міста й підтримують контакти з російськими військовослужбовцями.

Закордонний розвідальний апарат Київського військового округу, у свою чергу, давав орієнтування місцевим жандармським органам щодо іноземців, які готуються для виконання спеціальних таємних місій на території Росії. Так, 1912 р. від закордонної агентури КВО надійшла інформація про серба П. Михайловича, якого генштаб Австрії готував для виконання розвідальних завдань у Росії. Після прибуття цього австрійського шпигуна до Києва за ним установили нагляд і виявили його контакти з місцевим населенням¹⁶.

У період війни 1914–1917 рр. розвідальна система російських збройних сил включала такі головні складові: агентурна розвідка штабу верховного головнокомандуючого; агентурна розвідка генерального штабу; розвідка інших відомств Росії, про які вже йшлося; військові аташе за кордоном; розвідка штабів фронтів та військових округів Росії; розвідка штабів армій; польова розвідка.

Доцільно розглянути діяльність військової розвідки, оскільки вона найбільшою мірою мала відношення до спеціальних заходів Росії в Галичині у період війни. Розвідка штабу головнокомандування російської армії й її генштабу зосереджувалася на глибокому вивченні джерел відповідної інформації з країн, що ворогували з Росією, а також третіх держав. Набуття досвіду стратегічною розвідкою за умов воєнного часу спричинилося до розробки начальником російського генштабу проекту її реорганізації. Цей план викладався в його доповідній на ім'я військового міністра від 25 січня 1916 р. У ньому, зокрема, пропонувалося, враховуючи стратегічні та географічні чинники, а також можливості для агентурної роботи в нейтральних країнах, створити чотири розвідальні групи за кордоном. Розвідкою Австро-Угорщини мали займатися дві з них. Західна розвідгрупа повинна була працювати у Німеччині, Австро-Угорщині й паралельно Франції (головна база), Швейцарії та Голландії (допоміжні бази). Південна група мала здійснювати розвідку Австро-Угорщини, Болгарії й Туреччини з базою в Греції.

Створення власної системи агентурної розвідки розпочали і штаби фронтів. На початку бойових дій вони не отримали від вищих військових інстанцій жодної вказівки щодо організації розвідки на театрі воєнних дій. Лише в статті 117-й "Положення про польове управління військ у воєнний час" на генерал-квартирмейстера штабу фронту поклалися функції керівництва фронтовою розвідкою, а також контррозвідальною діяльністю¹⁷.

Штат розвідального відділення штабу фронту згідно із згаданим "Положенням" встановлювався в складі начальника (полковника ГШ) та двох його помічників (штаб-офіцерів ГШ або штаб-офіцера ГШ і жандармського штаб-офіцера для керівництва контррозвідкою). У галузі здобуття секретної інформації штаби фронтів діяли на свій розсуд.

Що стосується фронтової контррозвідки, то її очолювали, як правило, жандармські офіцери (при штабі фронту й штабі кожної з армій). На думку одного з організаторів російської військової контррозвідки генерала М. Бонч-Бруєвича, жандармські офіцери і за умов бойових дій займалися переважно більш знайомою їм справою — пошуком "революційної крамоли" у військах. Зв'язку між фронтовими операціями та діями контррозвідки налагоджено не було, оскільки керівники контррозвідки не знали специфіки оперативно-тактичної роботи штабів. У ході розгортання бойових дій штати розвідвідділень штабів фронтів збільшилися до кількох десятків офіцерів і чиновників *.

Розглянемо організацію розвідки штабом Південно-Західного фронту російської армії, котра вела бойові дії безпосередньо на території Галичини. В ряді іноземних країн, зокрема, у Франції, Швейцарії, Іспанії, Італії, були створені агентурні групи. Крім того, штаб Одеського ВО мав власну агентуру в Німеччині, Австрії, Туреччині, Болгарії й Румунії.

Крім агентури штабу Південно-Західного фронту у названих країнах, його розвідники діяли і в різних районах австрійської та російської частин України. Так, ротмістр Максимович в Одесі займався керівництвом агентами у ряді пунктів Румунії, Бессарабії й Австрії. Співробітник розвідки штабу фронту Олександров організовував перекидання агентури через лінію фронту, перебуваючи в м. Рівному, а також готував резидентів для розвідувальних резидентур на випадок відступу російських військ і окупації цієї території противником. Розвідка штабу фронту мала зв'язок з резидентурою у Золочеві, Ужгороді, Львові, Чернівцях. Розвідувальні організації існували на Буковині та в Львові (за станом на 25 листопада 1915 р., остання перебувала у стадії формування). Російська розвідка користувалася й послугами т. зв. "пересувних агентів".

Власні розвідувальні апарати створювалися штабами армій, їхня розвідка також намагалася здобути агентурні дані в іноземних країнах. Так, створити агентурні мережі для здобування (через треті країни) інформації по Австрії та Німеччині мали завдання штаби 1, 2, 3, 4, 6, 7 й 11-ї армій. Особливо великі плани щодо агентурної розвідки в Австрії мав штаб 11-ї армії. Через лідера чеського національного руху професора Т. Масарика він придбав ряд цінних агентів-чехів.

Робота розвідки армійської ланки істотно ускладнювалася через відсутність належних інструкцій і вказівок командування, а також координації дій розвідок штабів армій з боку штабу фронту, внаслідок чого виникало чимало безглузвих з професійної точки зору заходів. Наприклад, коли російські війська готувалися залишити раніше захоплений ними Львів, розвідка 3-ї та 8-ї армій почала активно вербувати серед місцевих жителів агентуру для роботи за лінією фронту. Але оскільки штаб фронту не визначив для розвідок цих армій районів їх діяльності, то траплялося так, що перспективні в агентурному відношенні особи буквально перекупувалися розвідниками цих армій один у одного. Відсутність координації дій розвідки армійського рівня призводила до того, що під час передислокації армій їх розвідувальні групи забирали із собою й агентуру. Внаслідок цього в Галичину могли потрапляти агенти — латиші, литовці, поляки та інші, котрі не знали ні української мови, ні місцевих умов¹⁹.

Активну роботу у Галичині проводила розвідка армій, дислокованих на території російської частини Польщі. Цьому сприяли серйозні агентурні позиції, що їх мала до війни розвідка Варшавського ВО. Особливо енергійно працювала розвідка 2-ї російської армії, очолювана генерал-квартирмейстером Поповим і начальником розвідвідділення штабу пол-

ковником ГШ Лебедевим, а також ад'ютантом останнього, кадровим розвідником капітаном Тереховим. Згідно з повідомленням дирекції віденської поліції від 15 березня 1915 р., розвідка 2-ї армії неодноразово засилала до Львова своїх агентів²⁰.

Головними формами й методами здобування розвідувальної інформації в умовах бойових дій було засилання за лінію фронту з окремими дорученнями "агентів-ходаків", котрі мали повертатися через кілька днів (для їх підготовки існували спеціальні школи, а для переходу за лінію фронту — "пункти переправи"), а також захоплення "язиків" та допит військовополонених, робота з таємною агентурою серед останніх, опитування дезертирів й осіб, що втекли з полону, вивчення фотографій позицій і службового листування противника, підслуховування телефонних розмов та їх радіоперехоплення тощо. У роботі в західноукраїнських землях російська розвідка спиралася на русинське населення краю, котре певною мірою підпало під вплив російської пропаганди ще до війни. Проте після лютневої революції 1917 р. у Росії діяльність її фронтової розвідки фактично зійшла нанівець.

З окупацією російськими військами Галичини (5 вересня 1914 р. був зайнятий Львів, і російські війська перебували в краї до кінця червня 1915 р.) важливим напрямом спеціальних заходів стала проросійська пропаганда й придушення опозиційних царату національно-політичних сил.

Як своєрідний інструктивний документ для пропаганди використовувалася підготовлена військово-цензурним управлінням штабу Південно-Західного фронту брошура "Сучасна Галичина. Етнографічний та культурно-політичний стан її у зв'язку з національно-суспільними настроями". В ній містилися рекомендації щодо стосунків з місцевим населенням, зокрема "кого вважати друзями і ворогами Росії", як випитувати політичні секрети, розповсюджувати прокламації; перелічувалися політичні партії регіону, називалися прізвища членів проросійських русофільських організацій²¹.

Російську адміністрацію Галичини очолив лідер русофілів граф Бобринський. Відомо, що ще до початку війни за вказівкою МВС Австро-Угорщини правоохоронним органам пропонувалося вжити проти нього (організатора підривної пропаганди) заходів як "проти небажаного іноземця". Тепер Бобринський почав проводити політику насильницької русифікації краю й переслідування національної інтелігенції. Тільки у Львові було заарештовано 1200 українських патріотів, до Росії депортовано близько 12 тис. мешканців краю²².

Після повернення в Галичину австрійських військ почалися репресії проти москвофілів. Так, було розстріляно 128 та засуджено 25 православних священників. Під категорію "москвофілів" австрійська влада штучно підводила чимало передових представників української інтелігенції національно-патріотичної орієнтації, намагаючись таким чином ослабити український визвольний рух у регіоні. Загалом внаслідок австрійських репресій було страчено близько 36 тис. цивільних осіб — мешканців Галичини і стільки ж їх загинуло в концтаборах²³. Ці цифри є найяскравішим свідченням драматичної долі народу України, який протягом століть був позбавлений власної державності.

Отже, напередодні й у роки першої світової війни українські землі стали ареною запеклої боротьби між спецслужбами Австро-Угорщини, Росії та Німеччини. В своїй діяльності вони фактично використовували аналогічні засоби, форми і методи. Не бракувало й наполегливості у вирішенні поставлених завдань як з одного, так і з іншого боку. У той період спецслужби названих держав змогли створити агентурні позиції в Україні, вивчити її економічний потенціал та політичні течії, набути досвіду організації таємної роботи на її території, схилити широкомасштабними пропагандистськими акціями на свій бік частину її громадян.

Природно, що після падіння царату названі чинники почали активно використовуватися у розвідувально-підривній діяльності й проти молодії незалежної Української держави, утвореної в 1917 р. Це зумовило необхідність організації її власних органів державної безпеки.

¹ З в о н а р с в К. К. Агентурная разведка: В 2 т. Т. 1. Русская агентурная разведка всех видов до и во время войны 1914–1918 гг. — М., 1929 — С. 3–6; Я р м ы ш А. Н Наблюдать неотступно... — К., 1992. — С. 117–118; Чайковский А С, Щ е р - б а к М. Г. За законом і над законом: З історії адміністративних органів і поліцейсько-жандармської системи в Україні (ДС — початок ХХ ст.). — К., 1993 — С 146–150

² З в о н а р е в К. К. Указ, соч — С 6–7, 11

³ Там же. — С 54, 55.

⁴ Р о у а и Р. Очерки секретной службы. Из истории разведки. — СПб., 1992. — С. 225–226.

⁵ Р о н г е М. Разведка и контрразведка. — М., 1939 — С. 31.

⁶ Центр, держ іст. архів України у Києві, ф 146, оп 6, спр 1277. арк 49 (далі - ЦДІА України у Києві).

⁷ З в о н а р е в К. К. Указ, соч. — С. 13, 110

* Там же. — С. 22, 60, 65, 109.

⁹ Р о н г е М. Указ, соч. — С. 50; З в о н а р е в К. К. Указ, соч — С 60, 65 ¹⁰ ЦДІА України у Львові, ф 146, оп. 6, спр. 1283, арк 186; спр 1317, арк 989–991; спр. 1319, арк. 1

¹¹ Там же, спр. 1325, арк. 76–78, 1266–1267, 1303.

¹² Там же, арк 1303

¹³ Р о н г е М. Указ, соч — С. 12.

¹⁴ ЦДІА України у Львові, ф 146, оп. 6, спр. 1226, арк 973–975

¹⁵ З в о н а р е в К. К. Указ, соч — С. 65.

¹⁶ ЦДІА України у Києві, ф 274, оп. 1, спр. 3102, арк. 81. 345

¹⁷ З в о н а р е в К. К. Указ, соч — С. 156–157.

¹⁸ Б о н ч - Б р у е в и ч М. Д. Вся власть Советам Воспоминания. — М., 1958. — С. 57–58; З в о н а р с в К. К. Указ, соч. — С. 157

¹⁹ З в о н а р е в К. К. Указ, соч — С. 132, 178–179

²⁰ ЦДІА України у м. Львові, ф 146, оп 6, спр 1373, арк. 74–75

²¹ З в о н а р е в К. К. Указ, соч — С. 205; Р о н г е М. Указ, соч — С. 74.

²² Н а г а є в с ь к и й І Історія Української держави двадцятого століття — К.,

1993. — С. 57.

²³ Р о н г е М. Указ, соч — С. 77; Нагаєвський І. Назв, прая — С 58

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Л. О. СМОЛЯР (Одеса)

**Київське товариство оборони жінок:
історія створення та діяльності
(1905—1916 рр.)**

Історія створення та діяльності жіночих організацій початку XX ст., як і історія жіночого руху України в цілому, — малодосліджена наукова проблема. Не вивчені цілі сторінки важливого досвіду діяльності жіночих організацій по вирішенню нагальних суспільних питань, боротьби українських жінок за свої права. Це й спонукало автора даного повідомлення зайнятися науковим дослідженням як історії жіночого руху України, так і певних його етапів, традицій, історії діяльності окремих жіночих організацій.

Київське товариство оборони жінок офіційно було створене 27 лютого 1905 р.¹ Діяльність його спочатку розвивалася надто повільно через нестаток коштів, а також внаслідок складності завдань товариства, яке повинно було "охороняти дівчат і жінок, як повнолітніх, так і неповнолітніх, від небезпеки бути втягнутими в розпусту та направляти їх на чесний життєвий шлях"². Розуміючи, що боротьба з проституцією, яка має глибоке коріння в існуючому суспільстві, — справа надзвичайно

складна, члени товариства визначили два головних напрямки в цій роботі:

1. Профілактичний напрямок, тобто використання застережливих заходів, що обороняли б жінок від вступу на згубний шлях;
2. Врятування тих, хто потрапив у сіті проституції.

Не поділяючи сприймання рядом професорів проститутток як "вироджених типів" або як жінок, "вроджених проститутками", товариство поставило чітко визначену ціль — захистити жінку³.

"Головне наше завдання, — говорила голова Київського товариства оборони жінок В. Г. Клячкіна на Першому Всеросійському жіночому з'їзді, — це моральна підтримка, той високий ідеал допомоги, який так добре і повно виражений в самому слові Захист. Всі ті, хто добре знає наше безправне жіноче життя, зрозуміють, що захищати жінок доводиться буквально в усіх сферах суспільного життя"⁴.

Серед попереджувальних заходів товариством передбачалися в першу чергу: широка постановка жіночої освіти; вільний доступ жінок до різних видів праці; влаштування притулків для молодих дівчат, одиноких матерів; організація дешевих гуртожитків для робітниць, особливо недосвідчених; поширення інформації про венеричні захворювання; боротьба з будинками розпусти; медична допомога жінкам і т. п.⁵

Протягом 1905—1906 рр. діяльність товариства мала випадковий характер: його допомогою скористалося тільки 22 жінки, було створено дешеву їдальню для безробітних жінок; членом комітету О. І. Булгаковою проводилось анкетування серед робітниць тютюнових фабрик, результати якого було видано окремою брошурою під назвою "Сторінки з побуту робітниць". Тільки в серпні 1906 р. "Київському товариству оборони жінок" вдалося перейти до більш планомірної роботи. Комітет найняв квартиру на околиці м. Києва і влаштував у ній гуртожиток для молодих дівчат та жінок, які через безробіття, хворобу, злидні опинилися на вулиці, звідки вони могли потрапити в руки утримувачів будинків розпусти⁶.

Оскільки причиною вступу жінок на шлях проституції в 27 % випадків були матеріальні нестатки, товариство прагнуло будь-що постійно поліпшувати умови життя в гуртожитку⁷. І слід зазначити, що кількість жінок, які користувалися гуртожитком, зростала з кожним роком⁸.

Роки	1907р.	1908р.	1909р.
К-сть жінок	15	59	101

Гуртожитком користувалися також учениці фельдшерської школи і майстерні жіночого одягу, нагляд за якими був доручений члену комітету Г. В. Блохіній.

Товариство, дбаючи про матеріальні умови життя своїх вихованок, на перше місце все ж висувало питання моралі. Так, у його звіті підкреслювалося, що "вихованка Надія М. перейшла на становище службовця бюро праці з оплатою 5 карбованців в місяць. З озлобленої домашніми знущаннями дівчини, яка втратила від постійних принижень усяку віру, виробилась, завдяки сердечному і уважному ставленню товариства, чесна трудівниця"⁹.

Щороку восени, коли закінчувалися сільськогосподарські роботи, багато дівчат та молодих приїздили до Києва шукати на зиму роботу в місті. Молоді, недосвідчені дівчата, особливо ті, що приїздили до великого міста вперше, часто потрапляли до людей, які обманювали та обкрадали їх, а то й тяжко скривджували. Щоб на якийсь час забезпечити молодим жінкам тимчасове житло, "Київське товариство оборони жінок" відкрило 1 березня 1908 р. на Маріїнсько-Благовіщинській вулиці притулок¹⁰. Плакати і оголошення про діяльність товариства

вивішувалися на вокзалах, пристанях, в адресних столах, в Києво-Печерській Лаврі, Михайлівському монастирі та ін. " Для інформування населення про діяльність товариства багато зробив добродій Р. К. Лубківський, який безкоштовно друкував оголошення товариства в газеті "Киевская Мысль". Оголошення товариства друкувалися і в "Киевской земской газете", їх подавала Олена Пчілка в "Рідному краю" ¹².

У цих оголошеннях та листівках товариства вказувалося, що "приїжджі дівчата й жінки можуть перебувати в притулку два тижні, поки шукатимуть місця. Плата за приміщення — 5 коп., за м'ясну страву — 10 коп. на добу. Товариство допомагає відшукати й посади, бо в тому самому будинку, де заведено притулок, міститься контора для наймання слуг. Кожного свята в притулку відбувається зібрання; з 12-ої години ведеться навчання грамоті, крою й шиттю, а з 6-ої години по обіді буває розвага: читання, музика, співи" ¹³.

Товариство організовувало також зустрічі на київських вокзалах приїжджих жінок та дівчат ¹⁴. Перший Всеросійський з'їзд по боротьбі з торгівлею жінками відзначав надзвичайну важливість цієї роботи, адже 47,5 % жінок у будинках розпусти становили колишні селянки. На основі досвіду роботи товариства делегатками з'їзду було розроблене і надіслане у всі відділення "Всеросійського товариства оборони жінок" положення з цього питання ¹⁵.

Кількість жінок, які користувалися притулком, збільшувалася, а це свідчило про зростання довіри до товариства.

1908р.	1909р.	1910р.	1912р.	1913р.
59	93	208	562	772

Ці жінки були різними за віком, соціальним походженням, віросповіданням, національністю, сімейним станом. Так, з 772 жінок, які перебували у притулку в 1913 р., налічувалося:

за віком:	за соц. походженням:	за сімейним станом:
від 10 до 16 років — 69	селянок — 44	дівчат
16 до 20 років — 223	міщанок — 18	
20 до 30 років — 350	дворянок — 37	— 65
старше 30 років — 130		одружених — 106
		вдів — 15
		інших станів — 11

Представниці місцевого українського населення складали 90 % цих жінок, а приїздили вони найбільше з Київської, Чернігівської, Полтавської та Подільської губерній ¹⁶.

Деякі документи товариства засвідчують, що жінки приходили до притулку, потрапивши в трагічну ситуацію, і їм завжди надавалася допомога не тільки тимчасовим приміщенням, їжею, а й грошима та речами ¹⁷.

Притулок не був пристосований для прийому дітей, але члени товариства були переконані, що серед нещасних жінок-матерів більшість було тих, хто вперше, через недосвідченість та довірливість піддався любовній спокусі і потрапив у скрутне становище, але це не можна сприймати як моральне падіння. Тому вони вважали своїм прямим обов'язком підтримати таку жінку і надати їй з дитиною притулок, не допустити, щоб вони загинули ¹⁸. Притулком користувалися такі бідологи й під час вагітності. Після пологів в Олександрівській лікарні вони поверталися до товариства, яке допомагало їм влаштуватися з дітьми, підшукувало роботу для матерів ¹⁹.

З самого початку своєї діяльності товариство відчувало необхідність відкриття в притулку ясел, тим більше, що існуюче в Києві "Товариство

денних притулків для дітей робітничого класу" приймало дітей лише з п'яти років. Однак через брак коштів здійснити цей задум не вдалося²⁰.

У березні 1910 р. при товаристві було відкрито їдальню, однак вона містилася в маленькому приміщенні, і тому обідати там могли лише ті жінки, які жили в гуртожитку, та працівниці майстерні. З 1 жовтня 1910 р., після того як заклади товариства були переведені на Фундуклеївську вулицю, в більше приміщення, їдальня стала обслуговувати всіх членів товариства²¹.

Подальший розвиток діяльності товариства потребував створення бюро праці, яке й почало функціонувати з 12 березня 1909 р.²² Бюро підшукувало місця прислуги, кравчині, пралі, вчительки як безробітним, які проживали в гуртожитку товариства, так і всім, хто звертався по допомогу. Клієнти ставилися до бюро з довірою, і їх контингент з кожним роком розширювався, а кількість жінок, які отримували місця через товариство, зростала²³.

Роки	1909	1910	1912	1913
К-сть жінок	303	289	335	202

У звітах товариства зазначалося, що бюро праці могло б виконувати значно більше замовлень, але відсутність у багатьох жінок рекомендаційних листів, а також зростання вимог з боку як наймача, так і прислуги, не дозволили розширити його діяльність.

Робота у швейній майстерні, на думку комітету, повинна була виховувати терпіння і звичку до праці, а головне, вона надавала дівчатам можливість набути професії швачки поза модних майстерень, що, як відомо, давали великий відсоток проституток. Майстерня пошиву жіночого одягу "Київського товариства оборони жінок" була відкрита в 1906 р., однак через брак коштів уже наступного року змушена була закритися. І хоча навчання дівчат відбувалося в самому товаристві, все ж Комітет товариства не залишав думки мати окреме приміщення для майстерні і клопотав про позику. Ця позика була отримана тільки в 1909 р., і майстерню було знову відкрито²⁴. Спочатку в ній навчалося п'ять учениць, а в 1910 р. — сім. Учениці жили в гуртожитку товариства і отримували харчування. Дівчата навчалися крою та шиття, а крім того, члени товариства безкоштовно проводили з ними по дві години в день заняття з шкільних предметів²⁵.

Зростання авторитету товариства, розширення його діяльності позначилося й на роботі майстерні та кількості учениць²⁷.

Роки	1909 р.	1910р.	1913р.	1914р.
К-сть уч-щ.	5	7	10	17

У майстерні було три групи учениць. До першої групи приймалися, головним чином, дівчата від 12 до 15 років, які не вміли шити (за свою роботу вони одержували 2 крб. на місяць). У 1913 р. в ній навчалося 10 дівчаток, які після Іспитів були переведені для роботи у майстерню жіночих нарядів, а 1 вересня 1913 р. було прийнято 17 нових учениць. Щоб розвивати смак у дівчат, розуміння ліній і форм, Комітет товариства ввів у майстерні уроки малювання. По закінченню першого року навчання учениці переходили в ту групу, яка відповідала їх здібностям, і навчалися в ній рік чи два і лише потім переходили до третьої, старшої групи, де, крім шиття, навчалися крою. Робота учениць старшої групи товариства була визнана настільки якісною, що Комітет представив їх вироби на Всеросійській виставці в Києві (1913 р.)²⁸.

Чим більше розширювалася діяльність "Київського товариства оборони жінок", тим очевиднішим ставав профілактичний напрямок його роботи. Функції всіх установ були спрямовані на те, щоб відвернути жінку від легковажного способу життя, залучити її до праці, дати їй освіту.

В листопаді 1906 р. товариством було організовано недільні та вечірні заняття та розваги, щоб дати можливість робітницям і жіночій прислузі розумно й приємно проводити час відпочинку. Доцільність і своєчасність цього починання виявилась одразу. Збиралося від 25 до 50 дорослих жінок, більшість з них висловлювала бажання вчитися грамоті і ремеслу. Так і виникла недільна школа для дівчат і жінок з робітничого середовища, в якій безкоштовно працювали міські вчительки та дівчата-гімназистки.

Недільні і вечірні зібрання влаштовувалися на квартирі, найнятій товариством для всіх своїх установ (три кімнати використовувалися для просвітницької роботи).

Недільні заняття відкривалися уроками крою і призначалися на 11-у годину ранку, однак у більшості випадків ці уроки розпочиналися з 10-ї, оскільки учениці, зацікавлені справою, збиралися значно раніше. Від 12-ї години до 14.20 відбувалися групові заняття з арифметики, читання, письма, які часто йшли без перерви, бо захоплені учениці відмовлялися відпочивати. З 14.30 до 15 години оголошувалася перерва, після якої проводилися загальні читання й бесіди. Закінчувалися заняття танцями й співами.

Учениці ставилися до занять дуже сумлінно і, в більшості, старанно виконували всі домашні завдання. Пропускали уроки лише через складні сімейні обставини²⁹. Багато жінок, які відвідували недільні заняття, висловлювали бажання навчатися і в будні, вечорами, після закінчення роботи. Так виникли в 1907 р. при товаристві вечірні класи³⁰.

Вечірні недільні заняття за змістом були продовженням денних читань на літературні теми. Вчителі читали твори Т. Г. Шевченка, М. О. Некрасова, розповідали про їх життя та творчість. Велику увагу приділяли жіночому питанню. Відвідували заняття від 15 до 35 жінок. З успіхом проходили і щоденні вечірні засідання, однак на них ходили, головним чином, підлітки і діти, які були вільні від роботи.

Два рази, а згодом і три рази на тиждень вечірні заняття присвячувалися виключно навчальним цілям. В інші вечори велися загальні бесіди³¹.

Перехід товариства 5 липня 1909 р. до нового приміщення, що знаходилося в центрі міста, на Фундуклеївській вулиці, позначився значним зростанням активності самого товариства і особливо роботи його школи³². В 1913 р. в школу записалося вже 160 учениць (більше прийняти не дозволяв розмір приміщення).

Звіти товариства дають можливість дослідити контингент тих, хто навчався в школі. Так, учениці, які відвідували школу в 1913 р., розподілялися:

за віком	за сімейним станом
від 9 до 15 років — 30	дівчат — 131
16 до 20 років — 49	заміжніх — 24
21 до 25 років — 41	вдів — 5
26 до 30 років — 24	
31 до 40 років — 16	
Всього — 160	Всього — 160

Серед слухачок школи більшість складали жінки, які жили самостійною працею (77,5 %). Це була домашня прислуга (34,3 %), пралі (17,5 %), швеї (17,5 %) тощо. Основний контингент школи становили малописьменні й неписьменні жінки (40 % і 36,2 % відповідно). За національним складом значно переважали представниці місцевого українського населення³³.

Про зацікавлення школою свідчив той факт, що на заняття приходили жінки з найвіддаленіших куточків Києва, навіть з Труханового острова, куди треба було вертатися вночі через Дніпро човном. Зінаша Мірна, яка працювала в товаристві, писала: "Учениці приходили регулярно і не після спокійно проведеного дня, а після тяжкої праці на фабриці, бо більшість наших учениць були робітниці, — така була жадаба освіти в українського молодого жіноцтва"³⁴.

Крім звичайних недільних занять, в товаристві проводилися для учениць школи і вчительок недільні вечори під час Різдвяних свят, влаштовувалася новорічна ялинка, концерти. Публіка збиралася на недільні розваги з великим задоволенням, з насолодою слухала музику, танцювала³⁵.

При школі було створено бібліотеку³⁶. В 1909 р. вона значно поповнилася українськими книжками, завдяки пожертвуванням товариства "Просвіта" та Л. М. Жебуньова, який подарував школі 88 книжок³⁷.

Ідея захисту від кривди, несправедливості, гноблення жінок з боку господаря, чоловіка, батька, боротьби з безробіттям і нестатками, що часто були причиною морального падіння дівчат, лежала в основі діяльності товариства. Бажання більш широко реалізувати ідею оборони жінок, послужило основою для заснування бюро юридичної допомоги. Необхідність такого закладу була викликана існуючим законодавством, що визначало становище жінки в сім'ї, суспільстві та її майнові права настільки несправедливо, що дуже часто служило причиною морального падіння жінок, втягування їх у проституцію. Жінка перебувала в економічній залежності від чоловіка, і це складало основу юридичної переваги чоловіка в сім'ї.

Товариство перш за все прагнуло боронити жінок від фізичних знущань чоловіків. Однак свавілля останніх полягало не тільки у фізичному знущанні, часто-густо чоловік чи батько прагнули відібрати мізерний заробіток своєї дружини чи доньки. Чимало жінок захищали зароблені власною працею гроші, потрібні для про годування дітей, і були готові піти від чоловіків-п'яниць, але останні не віддавали їм паспорт, позбавляючи тим самим можливості змінити принизливе життя.

В 1913 р. було зареєстровано 400 звернень жінок по юридичну допомогу³⁸, за якими було розглянуто такі справи:

про клопотання щодо права на окреме житло	—	104
про жорстоке поводження чоловіків і батьків	—	75
про допомогу покинутим жінкам	—	21
про стягнення грошей за службу	—	20
про усиновлення	—	3
про повернення речей чоловіками	—	15
про згвалтування	—	6
про наслідування і земельні справи	—	22
про розшук чоловіків, розлучення і опікунство	—	8
про затримання паспортів	—	14
клопотання про допомогу	—	87
різні справи	—	25
В сь о г о		400

Жорстоке фізичне знущання і прагнення отримати окреме житло найчастіше змушували жінок шукати підтримку у "Київського товариства оборони жінок", і воно завжди допомагало їм³⁹.

Подавало товариство і медичну допомогу. Найбільшу активність у цій роботі виявляли лікарі — члени товариства: Клячкіна, Ремінська, Каришева⁴⁰.

1913 р. "Київське товариство оборони жінок" з успіхом взяло участь у Благодійному відділі Всеросійської виставки, що проходила в Києві. На виставці були представлені звіти про діяльність товариства за всі роки, діаграми роботи всіх закладів, фотографії, роботи майстерні пошиття жіночого одягу.

Участь товариства у виставці сприяла активізації діяльності та об'єднанню зусиль благодійних товариств.

Широку роботу розгорнуло "Київське товариство оборони жінок" під час Першої світової війни серед жінок та дітей-біженців з прикордонних районів. Велику допомогу в цьому подали члени товариства і молоді курсистки, які в найкритичніші моменти життя товариства завжди приходили йому на допомогу⁴¹. В 1916 р. було створено притулок для біженок та безкоштовну їдальню для дітей-сиріт, батьки яких загинули на фронтах війни.

Своїм авторитетом, різноманітністю форм діяльності "Київське товариство оборони жінок" завдячувало лікарю і незмінній голові товариства В. Г. Клячкіній, яка все своє життя присвятила захисту жінок. Документи свідчать, що вже в 1901 р. вона брала активну участь у долі проституток. Працюючи ординатором Кирилівської лікарні, вона влаштовувала їх на роботу в лікарні, підшуковувала місця прислуги в приватних будинках і т. п. Завдяки діяльній участі Віри Григорівни, близько 50 жінок покинули заняття проституцією⁴².

Розуміння того, що однією з причин морального падіння молодих дівчат, особливо тих, які жили поза сім'єю, була відсутність правильно організованих закладів, в яких вони могли б розумно і з користю для себе проводити вільний час, і надихнуло Клячкіну на створення "Київського товариства оборони жінок". Важливість профілактичних заходів по захисту жінок була очевидною для Віри Григорівни, і тому вона багато уваги приділяла їх здійсненню, а також пошуку найрізноманітніших способів практичної допомоги тим, хто її потребував.

В. Г. Клячкіну було обрано делегатом від товариства на Перший Всеросійський жіночий з'їзд, де вона виступила з двома доповідями, проводила засідання секцій⁴³. "Експлуатація людської гідності і людського тіла в будинках розпусти, — підкреслювала Віра Григорівна у своїй доповіді, — набуває настільки диких і брутальних форм, що перед ними бліднуть жахи рабства"⁴⁴. Вона чітко визначала звичайну і дитячу форми проституції. Остання, на думку Віри Григорівни, була особливо небезпечною для суспільства. Вона внесла на розгляд з'їзду ряд профілактичних заходів для її викорінення, а саме: широка законодавча охорона дитинства; систематичний нагляд за ремісничими майстернями, де використовувалася дитяча праця, особливо праця дівчат; створення колоній-шкіл для безпритульних дітей із загальною і професійною освітою; введення законів про покарання за використання дітей з метою розпусти; надання товариствам оборони жінок права здійснювати юридичний захист малолітніх; визнання за товариствами захисту жінок права повідомляти в пресі про всі випадки зґвалтування і експлуатації дівчат та жінок і т. д.

В. Г. Клячкіна була не тільки організатором і головою Київського товариства, вона стала його душею. Ідейність, жертвна праця, невичерпне джерело ініціативи, бойовий характер — усі ці риси Віри Григорівни зробили її широко знаною по всій країні громадською діячкою й відомим лікарем. З походження не українка, вона так глибоко перейнялася українською національною ідеєю, як можна було того бажати від українки. А донька її вже стала правдивою українкою, і в ній мати мріяла виховати освічену, працьовиту, самостійну, не зв'язану заботами жінку, яка стане зразком прекрасної людяності. Зінаїда Мірна, яка бага-

то років працювала в товаристві, писала, що Віра Григорівна мріяла про самостійність української держави⁴⁵.

Багато років свого життя віддала справам Київського товариства оборони жінок О. Є. Іванова. Свою громадську роботу вона розпочала у Харківському товаристві грамотності, однак змушена була залишити Харків у зв'язку з новим призначенням чоловіка — професора Київського політехнічного університету. Ставши членом Київського товариства грамотності, Олександра Євграфівна зосередила свою діяльність на бібліотечній комісії. Вона відіграла важливу роль у відкритті в селах Південно-Західного краю сотень Павленківських бібліотек, і закриття їх, за розпорядженням адміністрації, в 1907—1908 рр. дуже пригнічувало її. Свою улюблену бібліотечну справу О. Є. Іванова припинила лише із закриттям товариства. Однак вона не покинула громадські справи і спрямувала свою енергію в Київське товариство оборони жінок, де їй довелося витратити багато сил на невдячну, але необхідну роботу — пошук коштів для діяльності товариства. За її ініціативою було зібрано матеріали про стан жіночої освіти в Південно-Західному краї для Першого Всеросійського з'їзду жінок. Завдяки Олександрі Євграфівні Київське товариство оборони жінок представило на Перший Всеросійський з'їзд по боротьбі з торгівлею жінками одну з найбільш обґрунтованих і найбільш змістовних доповідей по цій проблемі. "Хто знав її, - - згадувала В. Г. Клячкіна, — той мимохіть схиляється перед її внутрішньою силою, цілісністю, перед душевною чистотою"⁴⁶.

Померла Олександра Євграфівна 28 серпня 1911 р. Загальні збори Київського товариства оборони жінок уповноважили комітет увійти в зносини з тими установами, де вона працювала, для заснування стипендії її імені⁴⁷.

Діяльними членами товариства були також Мірна, Сац, Блохіна, Големба, Каришева, Щербина, Зоценко⁴⁸ та багато інших жінок.

Історичний досвід діяльності Київського товариства оборони жінок переконує, що в прогресивній жіночій громадськості було закладено величезну енергію творчої діяльності, жінки несли в сім'ю, суспільство і органи управління такі моральні орієнтири, як самовідданість, цілеспрямованість, повага до праці, свободолобство, почуття власної гідності і суверенності особистості. По суті жіночі організації виконували функції держави в справі соціального захисту жінок.

Осмилення традицій і уроків діяльності Київського товариства оборони жінок дасть сучасним жіночим організаціям ряд корисних орієнтирів у виборі стратегії і тактики громадської діяльності.

¹ Центральний державний історичний архів України в Києві (далі — ЦДІА України в Києві), ф. 275, оп. 1, т. 1, спр. 867, арк. 4.

Перші загальні збори відбулися 10 квітня 1905 р. в залі Думських засідань, де було прочитано дві доповіді // ЦДІА України в Києві, ф. 275, оп. 1, т. 1, спр. 867, арк. 14.

³ Труды Первого Всероссийского женского съезда при Русском женском обществе в С.-Петербурге 10—16 декабря 1908. — СПб., 1909

⁴ Там же. — С. 56.

⁵ Труды Первого Всероссийского съезда по борьбе с торгом женщинами и его причинами (С.-Петербург с 21—25 апреля 1910 г.). — СПб., 1911. — Т. 1. — С. 234

* Труды Первого Всероссийского женского съезда. — С. 50.

⁷ Товариство оборони жінок // Рада. — 1909. — №6. — С. 3; Труды Первого Всероссийского съезда по борьбе с торгом женщинами и его причинами. — С. 148.

⁸ ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 641, спр. 48, арк. 346, 364; Отчеты Киевского Отделения Российского общества защиты женщин за 1907, 1908, 1909 гг. — К., 1908, 1909, 1910

⁹ ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 644, спр. 50, арк. 407; Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1913 г. — К., 1914. — С. 3.

¹⁰ ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 641, спр. 48, арк. 348.

¹¹ Там же, оп. 644, спр. 50, арк. 403; Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1913 г. — К., 1914. — С. 3.

- ² Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1910 г. — К., 1911. — С. 12; ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 641, спр. 48, арк. 391
- ³ Рідний край — 1909 — №5. — С. 5
- ⁴ ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 644, спр. 50, арк. 403; Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1913 г. — К., 1914. — С. 3.
- ⁵ Труды Первого Всероссийского женского съезда. — С. 185; Труды Первого Всероссийского съезда по борьбе с торгом женщинами и его причинами. — СПб., 1910. — С. 571.
- ⁶ Рада. — 1914. — №3 (31 січня). — С. 3; ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 641, спр. 48, арк. 363, 392; оп. 644, спр. 50, арк. 406; Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1913 г. — К., 1914. — С. 7
- ⁷ ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 644, спр. 50, арк. 406; Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1909 г. — К., 1910. — С. 5.
- ⁸ Труды Первого Всероссийского женского съезда. — С. 50.
- ⁹ ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 641, спр. 48, арк. 392; Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1910 г. — К., 1911. — С. 12.
- ¹⁰ ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 641, спр. 48, арк. 343.
- ¹¹ Отчет Киевского отделения общества защиты женщин за 1910 г. — К., 1911. — С. 41; ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 641, спр. 48, арк. 393
- ¹² Рада — 1909. — №6 (10 березня). — С. 3.
- ¹³ Труды Первого Всероссийского женского съезда. — С. 50; ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 644, спр. 50, арк. 408; Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1913 г. — К., 1914. — С. 9.
- ¹⁴ Государственный архив Российской Федерации (далі — ГАРФ), ф. 516, оп. 1, спр. 6, арк. 315; ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 641, спр. 48, арк. 346.
- ¹⁵ ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 641, спр. 48, арк. 393.
- ¹⁶ Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1909. — К., 1910. — С. 5; ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 641, спр. 48, арк. 365.
- ¹⁷ Отчеты Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1909, 1910, 1913 гг. — К., 1910, 1911, 1914.
- ¹⁸ ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 644, спр. 50, арк. 412, 413
- ¹⁹ Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1907/1908 гг. — К., 1909. — С. 15; Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1910 г. — К., 1911. — С. 35; Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1913 г. — К., 1914. — С. 27; ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 641, спр. 48, арк. 353, 366, 367, 396; оп. 644, спр. 50, арк. 412; Рада. — 1914 — №3 (31 січня). — С. 3
- ²⁰ ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 641, арк. 48, 350, 351; Рада. — 1909 — №6 (10 березня). — С. 3.
- ²¹ Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1907/1908 гг. — К., 1909. — С. 15
- ²² Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1910 г. — К., 1911. — С. 31; ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 641, спр. 48, арк. 395.
- ²³ ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 644, спр. 50, арк. 412; Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1913 г. — К., 1914. — С. 27
- ²⁴ Мірна З. Жіночий рух на Великій Україні // Жінка — 1937. — Ч 8—9. — С. 6.
- ²⁵ ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 644, спр. 50, арк. 415
- ²⁶ Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1907/1908 гг. — К., 1909. — С. 14.
- ²⁷ Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1909 г. — К., 1910. — С. 12; ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 641, спр. 48, арк. 367
- ²⁸ Рада — 1914. — №3 (31 січня). — С. 3.
- ²⁹ ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 644, спр. 50, арк. 408, 416, 417; Киевская Мысль. — 1912. — 21 января; Киевская Мысль. — 1913. — 14 мая; Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1913 г. — К., 1914. — С. 63.
- ³⁰ ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 644, спр. 50, арк. 404.
- ³¹ Мірна З. Жіночий рух на Великій Україні // Жінка — 1937 — Ч 8—9. — С. 6.
- ³² ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 641, спр. 48, с. 376; Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1909 г. — К., 1910. — С. 12.
- ³³ Труды Первого Всероссийского женского съезда. — С. 45; Рада. — 1909. — №1. — С. 2.
- ³⁴ Труды Первого Всероссийского съезда по борьбе с торгом женщинами и его причинами. — С. 364.
- ³⁵ Мірна З. Жіночий рух на Великій Україні // Жінка. — 1937 — Ч 8—9. — С. 6;
- ³⁶ Клячкина В. Г. Памяти А. Е. Ивановой // Киевские ведомости. — 1910. — 7 октября. — С. 2; ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 641, спр. 48, арк. 385—388;
- ³⁷ Памяти Александры Евграфовны Ивановой // Киевская мысль. — 1911. — 29 августа. — С. 2;
- ³⁸ ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 641, спр. 48, арк. 350; оп. 644, спр. 50, арк. 402

З історії другої світової війни

М. М. ШИТЮК (Миколаїв)

Діяльність підпільної організації "Партизанська іскра" в світлі нових історичних джерел і документів (1942—1943 рр.)

Діяльність підпільної молодіжної організації "Партизанська іскра" в роки Великої Вітчизняної війни (на Миколаївщині) добре відома в Україні та за її межами. Але розсекречені документи архіву управління служби безпеки України по Миколаївській області та колишнього обласного партійного, нині філіалу Миколаївського обласного державного архіву дають змогу внести деякі уточнення в історію цієї організації.

Учні 7—9 класів середньої школи с. Кримка, котрим було всього по 13—16 років, створили підпільну організацію "За Батьківщину!". Згодом, 15 листопада 1942 р. її назвали "Партизанською іскрою". Як свідчать її учасники Іван Васильєв, Михайло Скиба, Іван Герасименко, Юхим Ющенко, Юрій Ісаченко, які залишилися живими (Ю. Ющенко і Ю. Ісаченко живі й нині), організація була заснована 2 січня 1942 р. Це підтверджують і матеріали Миколаївського обласного архіву¹.

Спочатку до організації входило 15 комсомольців, згодом ця кількість зросла до 33-х. Вона мала статут партизанського комітету, штамп "Партизанська іскра", "Внески сплачені", червоний прапор, що зберігався у керівника організації — комсомольця Парфентія Гречаного². На першому ж засіданні юні підпільники обрали начальником штабу Дмитра Попика, політруком — Івана Герасименка.

До останнього часу в історичних дослідженнях, науково-популярній та художній літературі стверджувалося, що організаторами "Партизанської іскри" були комуністи, зокрема директор місцевої школи Володимир Степанович Моргуненко. Відразу ж після закінчення війни Одеський обком партії (с. Кримка за територіально-адміністративним поділом в той час належало до Одеської області) зобов'язав обласне книжково-журнальне видавництво видати брошуру про життя і боротьбу масової підпільної комсомольської організації під керівництвом комуністів³. До Кримки приїхав одеський письменник С. Поляков, і незабаром було видано написану ним книгу "Партизанська іскра". У автора було чітке завдання — показати в художньо-документальному творі партійне керівництво підпільною молодіжною організацією. І він це завдання виконав. В результаті 80—90 % написаного в книзі не відповідало дійсності, що не могли не помітити читачі, особливо місцеві. Кримка — невелике село, і місцеві жителі знали, що В. С. Моргуненко не був членом партії. Вони почали писати листи у відповідні державні органи, в яких просили пояснити, як сталося, що письменник С. Поляков про безпартійну людину пише як про комуніста. Авторів листів запевнили, що В. С. Моргуненко був "членом Ленінської партії".

Значно пізніше про діяльність "Партизанської іскри" почав писати книгу спогадів І. Герасименко. В ній також червоною ниткою повинна була пройти ідея, що організація створювалася з ініціативи комуністів. Але 30 травня 1955 р. Миколаївський обком партії надіслав до ЦК компартії України довідку, в якій стверджувалося, що В. С. Моргуненко, як встановлено перевіркою, "був членом Первомайського районного комітету комсомолу, депутатом Кримської сільської Ради, членом або кандидатом партії він ніколи не був"⁴. Певно, що в ті далекі роки треба

було відверто сказати, що директор школи В. С. Моргуненко проводив активну громадсько-політичну роботу в селі, вірив у соціалістичні ідеї, але членом комуністичної партії не був. Як стало відомо з документів, члени "Партизанської іскри" по-різному говорили про його діяльність. О. Кучер під час допитів у румунській жандармерії розповів, що директор школи дав їм наказ створити підпільну організацію для проведення агітації серед населення⁵. І. Беличков назве у своїй заяві Моргуненка головним керівником, котрий давав комсомольцям-підпільникам інструкції, які він отримував з Одеси і Березівки⁶. Жодним словом не обмовився про директора школи керівник комсомольської організації П. Гречаний, а І. Герасименко на допиті сказав: "Під час відступу влітку 1941 р. один з офіцерів Червоної Армії запропонував нам, хлопцям, організувати підпільну організацію і боротися проти німців, що ми пізніше і зробили. Ми з підозрою ставилися до колишнього директора Моргуненка В. С., бо він при німцях став викладати в школі закон божий"⁷. Документи, розповіді очевидців свідчать, що немає підстав звинувачувати в чомусь В. С. Моргуненка. Він був чесною і справедливою людиною і таким залишився в пам'яті тих, хто його знав. Фашисти розстріляли його разом з юними підпільниками-іскрівцями.

Сьогодні, коли в архіві служби безпеки України по Миколаївській області зберігається чотирьохтомна справа румунської жандармерії про діяльність "Партизанської іскри", є можливість простежити шлях її боротьби проти фашистських загарбників. За час діяльності на окупованій території підпільники займалися збиранням зброї, в їх розпорядженні було два радіоприймачі та рація. Вони слухали повідомлення Інформбюро і своєчасно в листівках знайомили населення з їх змістом. З допомогою партизанів-гадпільників було організовано втечу з Андріївського табору військовополонених. Дехто з них приєднався до підпільників. Членами організації було виведено з ладу кілька сівалок, плугів, вилито з цистерн пальне, пошкоджено телефонну лінію.

Звичайно, такі дії в невеличкому селі не могли не викликати підозру у начальника жандармського поста — румунського офіцера К. Анушку. Тоді ж (на початку 1943 р.) від старости села — німця Фріца Калля, котрий був інформатором жандармерії, надійшов сигнал про те, що сільська молодь з числа колишніх комсомольців підозріло групується⁸. Але ще до того поліцай з Кам'яної Балки повідомляв про те, що бачив уночі у своєму селі юнаків з Кримки — Гречаного, Кучера, Герасименка і Попика. Про пізні нічні прогулянки цих юнаків доносив і таємний інформатор, дезертир з Радянської Армії Прокопенко, який жив у селі⁹.

Як свідчив на допитах у 1955 р. К. Анушку, на організацію він потрапив тільки внаслідок своїх спостережень¹⁰. Одного разу пізно вночі, під час патрулювання, Анушку зустрів О. Кучера, який ішов у Катеринку. Це викликало в нього підозру, що посилюлася, коли він зайшов до батька Кучера, котрий був старостою сільської общини, і побачив коробку з чорною тушшю та картон різних розмірів. Потім Анушку стало відомо, що до Кучера пізно вночі приходив Гречаний, хоча жив він на другому кінці села. Підозру викликало у румунського офіцера також те, що Д. Попик, батько якого був керівником колгоспу, працював на держфермі, а не в колективному господарстві. Все це давало підстави припускати, що ці хлопці займаються якоюсь підпільною справою, а можливо, й зв'язані з партизанами. Іншої інформації, за свідченням Анушку, у нього не було. Отже, вже в лютому 1943 р. начальник жандармського поста села Кримка К. Анушку мав дані про наявність у селі партизанської підпільної організації. 17 лютого 1943 р. були заарештовані П. Гречаний, І. Герасименко, О. Кучер і Д. Попик. На другий день Анушку почав допитувати затриманих. Першим він викликав Парфентія Гречаного. Анушку намагався знайти підхід до

хлопця і дав зрозуміти, що вже багато знає про підпілля в Кримці, що жандармерії відомо, де підпільники збираються і що у них є зброя, а тому Гречаний має лише підтвердити ці відомості. Але, не почувши від хлопця бажаного, його почали катувати: трошили пальці між затиснутими дверима, люто били головою об кам'яну стіну жандармерії... Не витерпівши звірячих тортур, Парфентій, або, як назве його в 1955 р. на процесі в Бухаресті обвинувачений Анушку, "хлопчик" Гречаний (це й справді були ще зовсім діти), попросив більше не бити його, бо він згоден розповісти все про діяльність у селі Кримка підпільної організації, очолюваної Олександром Кучером, Крім заарештованих разом з ним однодумців, він назвав як учасників організації Володимира Волошина, Юрія Ісаченка, Петра Гречаного, Семена Поліщука, Володимира Білоуса¹². Про це Парфентій власноручно написав у своїй заяві (названій декларацією), що збереглася в архіві румунської жандармерії й нині знаходиться в архіві СБУ по Миколаївській області Крім того, на пропозицію начальника жандармського поста Анушку Парфентій дав згоду бути таємним інформатором жандармерії, після чого з-під арешту його звільнили і дали завдання — виявити інших учасників організації¹³.

Далі на допит викликали О. Кучера, який не визнав себе членом підпільної організації навіть після тортур. Розлючений Анушку заявив хлопцеві: "Ну й дурень ти. Гречаний усе розповів і вільний, а тебе розстріляємо". Після цього показав йому заяву, написану Гречаним. Прочитавши її і пізнавши почерк Парфентія, Кучер зблід, а потім зізнався, що в селі діє підпільна організація, і назвав тих її членів, що й Гречаний. У своїх власноручно написаних свідченнях Кучер також повідомив, що підпільна організація була створена з учнів школи за вказівкою її директора В. С. Моргуненка. Керівниками організації він назвав Д. Попика і В. Білоруса, змовчавши про П. Гречаного. Після зізнання Кучера було випущено на волю і взято під таємний нагляд з метою виявлення інших учасників організації¹⁴. Свідчення Анушку підтверджуються знайденими у трофейних румунських архівах заявами П. Гречаного та О. Кучера¹⁵.

Після звільнення з жандармерії Гречаний і Кучер оповістили членів підпільної організації про провал і організували з своєї ініціативи групу з метою визволити з жандармерії І. Герасименка та Д. Попика, а також знищити свідчення, які вони дали під час допитів. До складу групи, озброєної гранатами, гвинтівками, пістолетами, увійшли П. Гречаний, О. Кучер, Ю. Ісаченко, В. Златоуст, М. Чернявський, Дем'ян Попик, Поліна Попик, М. Коляндра. П. Гречаний повідомив членів організації про те, що Анушку завербував його таємним інформатором і видав йому відповідне посвідчення. Тепер він зможе використати цей документ для безперешкодного входу в приміщення жандармерії та ліквідації Анушку. Напад на жандармерію було здійснено пізно вночі на 19 лютого. Проте П. Гречаному вбити Анушку не вдалося. Той через вікно втік у сусіднє село Катеринку і звідти по телефону попросив допомоги у жандармерії м. Первомайська. Відразу, як свідчив на допитах начальник жандармського легіону Первомайська Амбруш Ромулюс, у Кримку було послано посилений румунський каральний загін¹⁶.

В результаті перестрілки з жандармами кримського поста було вбито румунського сержанта Присакау. Частина учасників нападу на жандармерію розбіглася. На місці бою залишилися П. Гречаний і О. Кучер, які звільнили з-під варти Герасименка і Попика, але виконати завдання по захопленню документів не змогли. Гречаний звернувся до Кучера зі словами: "Ну, Кучер, через тебе гинуть наші товариші, то помирай і ти", — і вистрілив з пістолета впритул¹⁷.

Автор книги "Партизанська іскра", партизан-підпільник Іван Герасименко у своєму щоденнику так описав цю подію: "Раптом пісто-

лет Парфена вистрілив. Вистрілив прямо в груди Олександра Кучера. Той, схопившись руками за груди, хилився, зламуючись навпіл. Я заляк від страху, ні, це було схоже на страшний сон. І ось Шура вже хрипить, захлинаючись кров'ю, а ми ніяк не можемо осмислити, що це не сон, що наш товариш справді вмер і смерть йому заподіяно рукою друга, а не ворога. На наші запитання Парфен повторював одну фразу: "Сам винуватий". Іноді стискав голову руками і, дивлячись в землю, відповідав: "Я не хотів цього. Револьвер вистрілив випадково"¹⁷.

Тривалий час О. Кучер вважався зрадником, людиною, через яку загинули члени підпільної організації. І в меморіалах партійного архіву його прізвище фігурує як зрадника організації¹⁸. Зрадником вивів його на сторінках книги "Партизанська іскра" і С. Поляков під іменем Олександра Брижатого.

Лише на засіданні бюро Миколаївського обкому партії 18 серпня 1956 р. було прийняте рішення визнати підпільника Кучера Олександра Яковича загиблим у 1943 р. при виконанні бойового завдання в с. Кримка¹⁹. А ще пізніше підпільники І. Герасименко і Ю. Ісаченко, які залишилися живими, написали, що О. Кучер був убитий особисто П. Гречаним і шр вони не бачили ніяких мотивів для цього²⁰. Тим більше, що ініціатива нападу на жандармерію належала О. Кучеру, який разом з П. Гречаним активно діяв при нападі. Складається враження, що Гречаний застрелив О. Кучера, перебуваючи в стані сильного збудження через невдалу спробу захопити матеріали на жандармському посту, або він боявся, щоб Кучер не розповів про зміст його заяви, написаний під час допиту, і вирішив позбутися небажаного свідка. Інших причин не було.

У трофейних румунських документах є таємне донесення жандармського легіону Голти від 20.02.1943 р. за №2, в якому О. Кучера названо активним учасником нападу на пост жандармерії в с. Кримка²¹. Крім того, Анушку у своїх зізнаннях від 26 травня 1955 р. заявив, що він під час допиту О. Кучера в лютому 1943 р. викривав останнього показаннями П. Гречаного. Визнаючи вербування П. Гречаного на роль інформатора жандармерії, Анушку категорично заперечував це стосовно О. Кучера, оскільки вважав, що водночас вербувати двох було б нерозумним. Тому О. Кучеру ніяких завдань не давалося²².

Вранці 19 лютого 1943 р. на подвір'ї жандармерії румуни виявили труп О. Кучера. Тіло було показане його батьку для пізнання. Тут же Яків Кучер назвав жандармам тих, хто дружив з його сином²³. До вже відомих додалися прізвища Михайла Кравця і Михайла Клименкжа. їх заарештували. На подвір'ї жандармерії румуни виявили також сумку з матеріалами підпільної організації, які були використані при арешті інших підпільників — Чернявського, Волошина, Буратинського. Агентурним шляхом і слідством були доведеш їх зв'язки з "Партизанською іскрою".

В результаті обшуків румуни виявили прапор, статут підпільної організації, листівки, радіоприймач, штамп "Внески сплачено", кулемет та іншу зброю. Впродовж дня румунською жандармерією були заарештовані 73 чоловіки²⁴.

Перші допити було проведено в с. Кримка, після чого частину жителів було випущено з жандармерії, інших відвезли до Первомайської тюрми. Заарештований органами МДБ у 1945 р. С. О. Перфільєв, котрий був особистим шофером резидента голтянського центру румунської розвідки "СС-1" Маноле Ніколає, свідчив: "В Кримку для участі в арештах і допитах виїхали Маноле, полковник Думітреску, начальник голтянської уїздної префектури Ромулюс і з ними 200 жандармів. Під час допитів підпільникам зв'язували руки колючою проволокою, жорс-

токо били прикладами гвинтівок, вибивали зуби, били до втрати свідомості, рвали волосся, припалювали запаленою сигаретою тіло, ламали за допомогою дверей пальці, били ремнями по голому тілу, п'ятам, морили голодом" ^к. В результаті жорстоких тортур більшість арештованих визнали себе підпільниками, розповіли про інших учасників організації, про їх діяльність.

Ніхто сьогодні не має права звинувачувати підпільників у зраді. Адже це були діти, які не змогли винести звірячих тортур з боку ворогів і назвали на допиті: П. Попик — 7 чоловік, М. Чернявський — 12, М. Коляндра — 19, М. Клименюк — 17, Г. Попик — 21. Кожний називав відомих йому підпільників, розкривав склад підпільних груп, розповідав, хто яку роботу в них виконував. Були викриті всі члени підпільної організації в селах Катеринці, Кумарах, Зелених Кошарах, Степківці, Кам'яній Балці.

Певний час зрадниками вважалися Олександр Кучер, його батько Яків, батько Дмитра Попика — Никифор Попик (пізніше нібито за зраду підпільної організації був засуджений і відбув покарання у виправно-трудових таборах з 1944 по 1955 рр.), Іван Герасименко. Як зрадника, у 1949 р. заарештували Юхима Ющенка, і лише після процесів військового трибуналу його було виправдано.

У Кримці були таємні інформатори — І. Милоголовко, Ф. Калль, Прокопенко, Доценко, Ізбичук, Ветушняк та Орлова, які повідомляли жандармерію про підозрілих осіб. Та немає жодних даних, що свідчили б про участь у цій ганебній роботі того чи іншого підпільника-іскрівця.

Після допитів і катувань взимку 1943 р. підпільників напівроздягненими повели п'ятнадцятикілометровим маршем у Кримку. їх зв'язали однією вірвовкою, крім того, руки кожного були скручені колючим дротом. Хоч як К. Анушку наполягав на допиті в 1955 р. на тому, що підпільники були розстріляні при спробі втекти, інші обвинувачені — колишні румунські жандарми — у своїх свідченнях це спростували. Вони заявили, що при підході до с. Кримка Анушку наказав стріляти після того, як він дасть команду: "Бігом по лівому краю поля!". Знаючи добре російську мову, Анушку звернувся з цими словами до підпільників. І коли ті почали тікати, пролунали постріли. Зв'язані однією вірвовкою підпільники падали одне на одного. Тих, що подавали ознаки життя, жандарми добивали прикладами. Кілька днів трупи лежали на полі, а потім були поховані на скотомогильнику. Вже в 1944 р. після визволення Кримки радянськими частинами тіла загиблих були перенесені і поховані в селі. Більшість тіл були спотворені: у В. С. Моргуненка і М. Кравця розплющені черепи, у багатьох — переломані руки, ноги, ребра.

Після розстрілу на околиці села 32 підпільників у живих ще залишалося кілька чоловік, яким вдалося уникнути арешту. Румунська жандармерія влаштувала на них полювання. Вдалося перейти кордон і вступити до Радянської Армії Юрію Ісаченку, який нині проживає на території Миколаївщини. Намагалися перейти кордон П. Гречаний, І. Герасименко, Д. Попик, та спроба виявилася невдалою. Довелося повертатися в Кримку. Поранений Д. Попик переховувався у сараї своєї тітки Феодосії Довгої, проте був помічений нею, а її чоловік Фріц Калль — староста села — відразу ж повідомив жандармерію. Дмитра застрелили прямо на подвір'ї. П. Гречаний сховався на горищі кузні, але коваль його видав, і він був убитий жандармами. І. Герасименко знайшов притулок у сусідньому селі Катеринка, у своєї тітки. Поліцай Щербаченко під виглядом партизана зайшов до оселі, попросив їжі. Тітка йому повірила і розповіла, що в неї на горищі переховується також

партизан — її племінник. Щербаченко разом з поліцаєм Доценком заарештували Герасименку і передали його до жандармерії Анушку. На допиті 1 березня Герасименку вибили 7 зубів, розбили обличчя. Підводили до трупа П. Гречаного і примушували кричати "Ура". В цей час на підпільника накинута група циган, які били його доти, поки він не втратив свідомість²⁶. Після цього Івана відправили до Первомайської тюрми.

У Первомайську Николає Манолє (він же Мітулеску) запропонував Герасименку стати агентом румунської розвідки. Розуміючи, що це єдиний шлях вирватися на волю, той погодився. Через півтора місяця його послали в село Соколівку Первомайського району для виявлення підпілля. Прибувши до Соколівки, І. Герасименко попередив братів Кліщенків, за якими йому доручила стежити румунська розвідка. А сам написав листа Мітулеску: "Пане Мітулеску. Я не можу виконати отримане від Вас завдання. Я патріот. Я люблю свою Батьківщину. Дякую Вас за все, що ви для мене зробили, дали можливість мені втекти. Я поїхав. Герасименко"²⁷.

Останню групу учасників організації "Партизанська іскра", до якої входили Дата Дяченко, Дем'ян Попик, Юхим Ющенко, Михайло Скиба, Микола Остапенко, судили в Тираспільській в'язниці. Завдяки піднятому ув'язненими повстанню на волю вдалося вирватись Юхиму Ющенку, Михайлу Скибі, Миколі Остапенку. В живих сьогодні залишився лише Юхим Ющенко, який проживає в селі Кримка.

Таким чином, нові архівні матеріали допомогли окреслити об'єктивну картину діяльності молодіжної підпільної організації "Партизанська іскра", показати її героїчні й трагічні сторінки.

¹ Миколаївський обласний державний архів (МОДА), ф. 10, оп. 1, спр. 179, с. 10.

² Там же, ф. 7, оп. 1, спр. 422, с. 27–28.

³ Там же, ф. 10, оп. 1, спр. 83-а, с. 6.

⁴ Там же, спр. 179-а, с. 70.

⁵ Архів служби безпеки України по Миколаївській області (АСБУ), спр. 47, т. 2, с. 433.

⁶ Там же, с. 21.

⁷ Там же, спр. 3442-с, с. 141.

⁸ Там же, спр. 47, т. 1, с. 56.

⁹ Там же, т. 2, с. 70.

¹⁰ МОДА, Ф. 10, оп. 1, спр. 179, с. 145.

¹¹ АСБУ, спр. 47, т. 2, с. 70.

¹² Там же, т. 1, с. 105.

¹³ Там же, с. 107.

¹⁴ Там же, с. 107–108.

¹⁵ Там же, спр. 3442-с, с. 179.

¹⁶ Там же, спр. 47, т. 1, с. 107.

¹⁷ Герасименко І. Щоденник. Запис за 4 лютого 1974 р.

¹⁸ МОДА, ф. 10, оп. 1., спр. 179, с. 38.

¹⁹ Там же, с. 74.

²⁰ Там же, с. 141.

²¹ АСБУ, спр. 47, т. 2, с. 401.

²² Там же, с. 445.

²³ Там же, спр. 6830, т. 3, с. 896.

²⁴ Там же, спр. 47, т. 2, с. 166.

²⁵ Там же, с. 231.

²⁶ Там же, т. 3, с. 454.

²⁷ Там же, с. 123.

В. В. ГОРДІЄНКО (Київ)

Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні

Взаємовідносини між нацистським режимом і українським православ'ям, які склалися в період другої світової війни, визначалися рядом факторів. Серед них виділимо такі: по-перше, загарбницькі воєнно-політичні плани Гітлера та його кліки; по-друге, економічні інтереси фашистів в окупованій Україні; по-третє, ідеологічні засади "третього рейху". Складно визначити, який з цих факторів був головним. Але, переплітаючись і взаємодіючи, вони істотно впливали на відносини між окупаційним режимом та українською православною церквою.

Гітлер та його поплічники, розпочинаючи другу світову війну, насамперед розраховували на могутність своїх збройних сил. Водночас у боротьбі з противником вони не гребували й іншими засобами, подекуди намагаючись використовувати навіть церкву — такий, здавалося б, невоєвничий суспільний інститут. Зокрема, це мало місце в Україні, Білорусії та інших окупованих регіонах Радянського Союзу. Крім того, фашисти планували використати українське православ'я у власних політичних цілях на українських теренах окупованої Польщі.

Захопивши радянську Україну, вони дозволили відродити православну церкву, яка протягом 20 років правління комуністичного режиму зазнала надзвичайно тяжких втрат. Надаючи їй певні можливості для існування, загарбники вважали (і на перших порах небезпідставно), що це сприятиме зменшенню опозиційних настроїв українців щодо окупантів. Генерали вермахту були заінтересовані в тому, щоб їхній тил був спокійний, і для цього ладні були йти на деякі поступки місцевому населенню в сфері релігійного життя.

Україна, за планами нацистських провідників, мала стати "житницею третього рейху". Фашисти розраховували, що православна церква допоможе їм вивозити з України продовольство, культурні цінності та робочу силу. Вони сподівалися, що духовенство буде переконувати своїх вірних у правильності такої політики окупантів.

Поряд з іншими, істотними були також ідеологічні мотиви у ставленні гітлерівців до українського православ'я. Захопивши владу в Німеччині, фашисти за короткий час встановили тоталітарний політичний режим, характерною особливістю якого був всеохоплюючий контроль держави над суспільним життям. Фашисти виробили власну ідеологію, яка швидко при допомозі держави стала опановувати духовне життя німецького народу. Але перешкоджали цьому "...моральні засади німецького народу і церква"¹. Тому вже в перші роки свого правління фашисти розпочали обережний, але неухильний наступ на християнську релігію і церкву.

На Нюрнберзькому процесі зазначалося, що фашисти, плануючи побудувати "новий порядок", поставили за мету викоринити загальнолюдські цінності, християнську мораль з духовного життя німців. Християнство вони вирішили замінити "неоязичництвом". З допомогою останнього нацисти намагалися виховати "новітнього варвара", який відкидає християнську мораль і вступає в нову систему духовних координат — по той бік загальнолюдських понять Добра і Зла.

До 1939 р. фашисти мали справу в основному з католицькою та протестантською церквами в самій Німеччині. З початком другої світової війни нацистський режим стикається з християнськими церквами — католицькою та православною на загарбаних землях слов'янських народів. Ставлення нацистів до цих церков відрізнялося від ставлення до

християнства в Німеччині Вони вважали слов'ян-православних і католиків народами "другого сорту", майбутніми рабами "третього рейху". Цим народам, завдання яких полягає в тому, щоб цілковито покоритися завойовнику, властива, навіть потрібна християнська релігія — релігія смирення, добра, милосердя, любові до ближнього. Неоязичництво ж націонал-соціалізму, культ крові, войовничого духу відповідає лише внутрішньому світу істинних арійців — німців. Саме звідси й бере початки ідеологічна мотивація ставлення німецьких фашистів до українського православ'я.

Гітлер цинічно заявляв: "Польські священники отримуватимуть від нас їжу, за це вони будуть спрямовувати своїх овечок по божому для нас шляху. Коли ж знайдеться священник, який діятиме інакше, то розмова з ним буде короткою. Завдання священника полягає в тому, щоб тримати поляків спокійними, дурненькими, тупими..."² За вказівками фюрера управління расової політики "третього рейху" в 1940 р. підготувало документ "Про поводження з особами ненімецької національності на Сході", в якому містилася вимога розповсюджувати "вчення про те, що підкорення німцям, чесність, старанність і послух є божою заповіддю"³. Таким чином, фашисти не вважали за необхідне забороняти католицьку церкву в Польщі, згодом — православну в окупованій Україні.

Польські католики одразу ставилися до німців як до окупантів, ворогів. У ставленні ж української православної церкви до нацистського режиму простежуються два етапи: перший — етап надій і сподівань, другий — етап розчарування і опозиції. Українська меншина, яку тривалий час утискала Польська держава, спочатку прихильно поставилася до окупантів. У багатьох українців існували невизначні надії, вміло підтримувані нацистською пропагандою, на поліпшення своєї долі, культурні, релігійні та політичні (аж до створення незалежної держави) поступки з боку нового режиму. Такі ілюзії виникали внаслідок певних розбіжностей у поглядах на майбутнє окупованих східних територій, які існували серед вищого нацистського керівництва.

Перші контакти українського православ'я з нацистським режимом мали місце відразу після розгрому Польщі. Ставлення автокефальної православної церкви Польщі, 70 % вірних якої були українцями, до нових правителів значною мірою залежало від вищеозначених ілюзій. Крім того, напередодні другої світової війни польський уряд здійснив "полонізацію" автокефальної православної церкви, що набула досить брутальних форм і загрожувала ліквідацією її самобутності. Саме тому духовенство автокефальної церкви брало участь в урочистих зустрічах німецьких військ. Про нових завойовників тоді було ще мало відомо — далеко попереду були газові камери, табори смерті, геноцид євреїв тощо.

Своєрідною подякою "визволителям" виглядала акція, організована деякими ієрархами автокефальної церкви під впливом політиків з Українського Центрального Комітету, по збиранню металобрухту на потреби німецької армії. В українській пресі Польщі вказувалося, що на 29 липня 1940 р. для виконання завдання з сільських церков Лемківщини було знято 40 дзвонів. А 6 червня 1940 р. було знято навіть дзвін з православного собору з Холмі, щойно переданого українцям католиками⁴. Про реакцію рядових віруючих на цю акцію газети не повідомляли.

Фашисти мріяли використати українців у Польщі як противагу озлобленим полякам. Православну церкву, що мала великий вплив на українське населення, окупанти також розраховували використати у власних інтересах. Зокрема, одним із напрямів діяльності краківського відділення абверу, за свідченням колишнього його співробітника, було: "Використання в інтересах Німеччини української церкви"⁵. Ганс Франк—намісник окупованої Польщі, яка увійшла до складу так звано-

го генерал-губернаторства, з метою посилення контролю над українською церквою створив спеціальний відділ на чолі із співробітником гестапо. Крім того, контроль над українською церквою здійснював відповідний відділ СД в церковних справах, очолюваний Ппурмбанфюрером. Така прискіпливість свідчила про обережне ставлення фашистів до церкви українців.

Напад вермахту на Радянський Союз виявився несподіваним для сталінського режиму, і за короткий час фашисти захопили значну частину радянської України. Одразу після евакуації радянської адміністрації українське населення стало виявляти громадську та релігійну активність. Після нечуваного погрому православ'я в Україні у період правління комуністів тепер для віруючих українців з'явилися певні можливості реалізувати свої духовні потреби. "...Хоч ніхто з українців не думав, що новий завойовник несе Україні повну свободу, проте кожен мав надію, що з відходом московсько-советського гноблення настане можливе християнське життя на рідній землі і горнувся до церковно-національної праці тим більше, що тут були ширші можливості, бо національно-державної української діяльності німці не дозволяли, а в церковно-релігійну напочатку майже не втручалися"⁶, — писав очевидець і учасник тих подій.

В містах і селах окупованих теренів України почали створюватися ініціативні групи з числа віруючих. Вони виникали стихійно, бо загарбники забороняли проводити всілякі збори. Ініціативні групи шукали священника і молитовний дім для здійснення богослужінь.

У липні—серпні 1941 р. на Волині місцеві національно-активні українці організовували т. з. "свята державності" для відзначення проголошеного у Львові 30 червня 1941 р. Акту державної незалежності України. І хоч учасники тієї події були вже заарештовані гестапо, на Волині за браком інформації, а подекуди й свідомо продовжували святкувати неіснуючу незалежність України. Ці свята організовували допомогів комітети, створені з дозволу німецької влади. Такі комітети сприяли утворенню в обласних та повітових містах церковних рад, що безпосередньо зайнялися організацією релігійного життя.

Складовим елементом "свят державності" було проведення молебнів, панахид по замучених енкаведистами людях, насипання і освячення могил жертв комуністичної влади тощо. В цих акціях брали участь священники, які вижили в умовах комуністичного терору. Всі церковні ради вважалися тимчасовими — вони існували до проведення церковних з'їздів та скликання Всеукраїнського церковного собору.

Німецька розвідка уважно стежила за подіями на окупованих українських територіях. В одному із звітів шефа поліції служби безпеки в Україні зазначалося: "...Українці релігійні і бажають відновлення православних парафій з українськими проповідями"⁷. В іншому документі згаданого службовця читаємо: "...І. Огієнко готує 200 осіб для місійної праці і хоче влаштувати церковного адміністратора в Києві, який би вимагав незалежної української церкви"⁸. Духовенство автокефальної православної церкви підтримувало зв'язки з ОУН; і німецька розвідка знала про це. Тому в інструкціях "Основні вказівки про поведження з українським населенням" (вересень 1941 р.) зазначалося: "Українська автокефальна церква, так само як і конфесійні об'єднання, дозволяється з тим, що вони не займаються політикою. Однак слід завадити тому, щоб давніші місця релігійного культу стали місцями паломництва і, таким чином, центром руху за автономію"⁹.

Німецька військова адміністрація не забороняла проводити "свята державності" і в основному займала позицію спостерігача. Окупанти стежили за різноманітними релігійними ініціативами, вивчали їх, робили

відповідні висновки. Такий період доволі лояльного ставлення загарбників до відновлюваної православної церкви тривав до літа 1942 р. В радянському розвідзведенні цього періоду зазначалося: "...Бажаючи використати релігійні організації в своїх цілях, німці відкрили в тимчасово окупованих районах кілька тисяч церков"¹⁰.

Оскільки Волинь була включена до складу радянської України тільки в 1939 р., православна церква тут постраждала найменше порівняно з іншими областями республіки, в краї збереглося найбільше парафій, храмів, в яких проводило богослужіння значне число священиків. Управління церквою здійснювали п'ять ієрархів: архієпископи Олександр та Олексій, єпископи Антоній, Симон та Полікарп. Наскільки сильні позиції займала православна церква в Західній Україні, свідчать дані про чисельність єпископату всієї Руської православної церкви та кількість єпископів православної церкви в краї. В РПЦ на 1939 р. уціліло лише чотири ієрархи. Єпархії православної церкви в Західній Україні до 1939 р. знаходились в юрисдикції автокефальної православної церкви в Польщі. Московська патріархія вирішила скористатися приєднанням західноукраїнських земель до радянської України і наказала єпископам автокефальної церкви прибути до Москви, щоб прийняти юрисдикцію РПЦ. Звичайно, це було погоджено з радянськими властями, які прагнули мати певний політичний зиск. Архієпископ Олексій, єпископи Антоній та Симон швидко перейшли в юрисдикцію РПЦ. Архієпископ Олександр та єпископ Полікарп під різними приводами ухилилися від цього. Для керівництва православною церквою в Західній Україні Московська патріархія створила екзархат на чолі з архієпископом Миколаєм. За активну діяльність у справі переведення західноукраїнського православ'я в лоно РПЦ архієпископ Миколай невдовзі отримав сан митрополита. З числа ретельно підібраних кандидатів для посилення позицій РПЦ в Західній Україні Московською патріархією було висвячено трьох єпископів. За тиждень до нападу фашистів на СРСР митрополит Миколай виїхав з України, залишивши екзархат без керівництва.

В новій обстановці, яка створилася внаслідок окупації України, гостро постало питання про те, в юрисдикції якої церкви має перебувати українське православ'я. Вище духовенство Західної України коливалося, й ініціативу бере в свої руки церковно-громадський провід Волині. Спочатку він прийняв рішення, що "Закон про автокефалію української православної церкви", прийнятий урядом УНР 1 січня 1919 р., має стати державно-правовим актом, яким керується в нових умовах українське православ'я. Але невдовзі виявилось, що будь-які державницькі ініціативи українців загарбники забороняють, тому це рішення втратило сенс.

Тоді ініціативні діячі Волині звертаються з проханням до митрополита автокефальної православної церкви в Польщі Дионісія, щоб він розповсюдив юрисдикцію своєї церкви на територію Наддніпрянської України. 11 серпня 1941 р. Дионісій перебирає церковну владу в Україні на себе і утворює чотири нові єпархії автокефальної церкви — Поліську, Крем'янецьку, Луцьку, Житомирську. Про це він повідомив спеціальним листом єпископат православної церкви в Україні, більшість якого неповних два роки назад була в його юрисдикції. В цьому ж листі вказувалося, що єпископ Полікарп, активний учасник волинської ініціативної групи, возводиться в сан архієпископа. Основними принципами українського православ'я мають бути: 1) національний характер; 2) автокефальність; 3) соборний устрій, згідно з яким миряни мають право брати участь в управлінні церквою.

Коли стали відомими позиція окупантів щодо української державності і наміри варшавського митрополита та громадсько-церковного проводу Волині, група православних ієрархів Західної України на чолі з

архієпископом Олексієм розпочала боротьбу проти українізації церкви. Ці єпископи, більшість з яких були росіянами або здобули духовну освіту в російських навчальних закладах, виступали проти вживання української мови при богослужіннях. Архієпископ Олексій, незважаючи на те, що до 1939 р. був ревним поборником українського православ'я, на даний момент кардинально змінив свої погляди.

18 серпня 1941 р. в Почаївській Лаврі архієпископи Олексій та Симон, єпископи Пантелеймон та Веніамін провели "Обласний Собор єпископів православної церкви на Україні". Основною проблемою, яка розглядалася на ньому, було встановлення канонічного положення православної церкви в Україні в ситуації, що склалася. Єпископи дійшли висновку, що найкращим рішенням буде повернення до постанови Московського Собору 1917 р., на якому православна церква в Україні визнана автономною. Адже в 1940 р. єпископи автокефальної церкви в Західній Україні перейшли в юрисдикцію Московської патріархії.

Постанова Собору єпископів в Почаєві від 18 серпня 1941 р. містила такі пункти: 1. До помісного Собору православної церкви в Україні в складі ієрархів, духовенства, мирян вважати українську церкву і її ієрархію в канонічній залежності від церкви російської; 2. Повернути українській церкві права автономії та автономного управління; 3. Надати старшому із наявних ієрархів православної церкви на Україні архієпископу Олексію стосовно правила 34 апостолів права обласного митрополита; 4. Вважати екзархат в Західній Україні як такий, що припинив своє існування, а екзарха митрополита Николая, що покинув свій екзархат, єпархію Волинську і священноархімандритство в Почаївській Лаврі в час великої небезпеки, втративши свої уповноваження як по екзархаті, так і по єпархії та Лаврі".

Рішення Почаївського Собору підтримали єпископи Антоній та Дамаскин. Ієрархи не знали, що 15 липня 1941 р. місцеблюститель патріаршого престолу РПЦ митрополит Сергій призначив Николая митрополитом Київським та Галицьким і екзархом всієї України. Новопризначений екзарх весь період окупації перебував по той бік фронту.

Ініціатор скликання Собору архієпископ Олексій пояснював свої дії тим, що з падінням Польщі втрачено всі передумови існування автокефальної церкви. Хоча, очевидно, в прийнятті рішення провести Почаївський Собор певну роль відіграли і розрахунки архієпископа зайняти московський патріарший престол у тому разі, якщо б фашистська Німеччина остаточно розгромила Радянський Союз і ворожі війська вступили б у Москву. Деякою мірою це підтверджує і дещо поспішне надання сану митрополита Олексієві.

Неканонічним було рішення Собору про ліквідацію екзархату в Західній Україні, встановленого Московською патріархією. При цьому ставка робилася на підтримку віруючих. Але подальший розвиток подій показав, що дії автономістів схвалює в основному русифіковане населення міст. Більшість українців мріяли мати незалежну національну церкву. Слід зазначити, що ці події були важливими для православних віруючих саме Західної України. В Східній Україні церковно-релігійна ситуація розвивалася інакше.

Два ієрархи православної церкви в Західній Україні — архієпископи Полікарп та Олександр відмовилися прибути на Собор і не підтримали його рішення. Вони (особливо Полікарп) вважали, що український народ повинен мати свою автокефальну православну церкву, а юрисдикція автокефальної православної церкви в Польщі має поширюватися на всю Україну.

Таким чином, наприкінці літа 1941 р. в окупованій Україні відбувся розкол православної церкви. Формувалися дві церкви, ієрархи яких по-

різному оцінювали перспективи православ'я в Україні. Обидві церкви вважали себе канонічними, а супротивну — неканонічною. Між ними поступово розгорталася полеміка, що надалі набувала різних форм протистояння — захоплення храмів, перепідпорядкування парафій, священників, використання окупаційної влади для подолання супротивника тощо.

Тим часом в Україні відроджується релігійне життя. Майже в кожному селі громада пристосовувала для богослужінь уцілілі храми, які за радянської влади використовувались як колгоспні комори чи сільбуду. В тих селах, де храми були повністю зруйновані, з цією метою використовувалися громадські будівлі. В містах під церкви пристосовували кінотеатри, палаци піонерів, клуби, їдальні, школи. У таких приміщеннях надбудовували куполи, встановлювали іконостаси. "Не раз бувало, що побожні парафіяни як в містах, так і в селах, частіше жінки, приносили священникам збережені ними церковні на престольні хрести, священний посуд (чаші, дискоси й ін.), покрівці, воздушки, богослужбові книги, ікони, обруси, а іноді й антимиси'Д,¹² — згадує очевидець подій.

Комуністичні методи боротьби з релігією призвели до того, що у повітах залишалося лише по 3—4 храми, а в багатьох — їх не було зовсім. Внаслідок цього, наприклад, у с. Ольшани Харківської області, під церкву селяни пристосовували колишню стайню¹³. Уповноважені ініціативних комісій та парафіяльних рад стали збирати кошти населення на церковні потреби. Так, у Миргороді на ці кошти була відбудована Успенська соборна церква, в якій за радянської влади зруйновано іконостас і куполи, а приміщення використовували як склад. Парафія Сміли Київської області також на власні кошти відновила напівзруйновану церкву. У Вінниці в Покровській церкві (колишня Казанська), переобладнаній за радянської влади під кінотеатр, на кошти віруючих був відновлений іконостас. В с. Котельва (Харківщина), де до революції діяли шість церков, віруючі відбудовували "напівзруйнований храм Всіх Святих (інші п'ять Церков були знищені повністю). Так звані "кухольні збори" проводилися майже повсюди. В тому ж с. Ольшани "...старики з хрестами й спеціальними кухлями обходили жителів, збираючи пожертви на побудову церкви"¹⁴.

В с. Петриківка Дніпропетровської області селяни зібрали кошти, за які зробили проект нової церкви на місці зруйнованої радянським режимом. Парафіяльна рада цього села в грудні 1941 р. надіслала листа в єпархіальну раду, в якому, зокрема, зазначала: "Українська Православна Церква, віра Христова не є приватною справою кожного, як дехто думає, вона є справою громади, всього українського народу, то є наш спільний релігійно-національний ідеал"¹⁵. У відозві Немирівської церковної ради на Вшничині від 16 вересня 1941 р. до населення м. Немирова і околиць про пожертви на відбудову Свято-Покровського храму підкреслювалося: "Будуючи Українську Православну Церкву, нам не треба шукати зразків у чужих церквах, зокрема, в Московській, ми маємо багаті приклади і традиції в минулому нашої рідної Церкви і на них треба взоруватися"¹⁶.

Поступово, з налагодженням релігійно-церковного життя на місцях, формуються організаційні основи автокефальної церкви в окупованій Україні. Так, 29 вересня 1941 р. ініціативна група віруючих колишньої Української автокефальної православної церкви провела в Києві організаційні збори, на яких було ухвалено рішення про відновлення всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР). А вже 10 жовтня 1941 р. в Андріївській церкві вперше після багатьох років богослужіння проводилися українською мовою. При сприянні бургомистра Києва Багазія (він виділив автомобілі, пальне, надав перепустки) до Варшави вирушила депутація представників автокефальної церкви від ВПЦР. Там вона зустрілася з митрополитом автокефальної православної церкви в

Польщі Дионісієм і провела з ним переговори про майбутній устрій УАПЦ в Україні. Митрополит благословив діяльність ВПЦР. 17 жовтня 1941 р. всі церковно-православні течії, які виникли внаслідок організаційної невизначеності, на урочистих зборах ВПЦР в Києві об'єднались.

Незабаром були створені церковні ради у восьми обласних центрах, які встановили тісні контакти з ВПЦР у Києві. Незважаючи на значні транспортні труднощі, представники церковних рад взаємодіяли між собою. Наприклад, два члени Полтавської єпархіальної церковної ради ходили пішки до Кіровограда, а члени церковного проводу м. Охтирки — до Харкова¹⁷. Один із сучасних дослідників зауважував: "...Вище духовенство було виключене із спонтанного процесу відродження православ'я в Україні, за винятком Волинської і Поліської єпархій..."¹⁸.

Якщо процес організації церковно-релігійного життя в Західній та Правобережній Україні очолили церковні ієрархи та патріотично настроєні місцеві активісти, то на сході України, в Харкові, його стимулювала українська цивільна адміністрація.

В міській управі Харкова діяв релігійний відділ, у роботі якого брав активну участь досвідчений фахівець у справах церковно-православного будівництва В. Потієнко. Саме він очолював у 20-х роках ВПЦР УА Василя Липківського. Спочатку відділ видав розпорядження про реєстрацію всіх служителів культу. Крім перепису священників, релігійний відділ провів облік та обслідування храмів у Харкові та на його околицях для виявлення серед них придатних для богослужінь. Під впливом В. Потієнка його колеги дбали про відновлення автокефальної церкви, українізацію православ'я. Це знаходило вияв у зовнішньому оформленні відкритих церков і підтримці священників, які дотримувалися позицій автокефалізму українського православ'я.

Невдовзі до релігійного відділу прийшов митрополит Феофіл Булдовський, колишній лідер Всеукраїнського братства автокефальних церков, і запропонував свої послуги. Його зареєстрували як "митрополита всієї України"¹⁹. На пропозицію відділу Феофіл почав створювати єпархіальне управління в Харкові. Діяв він самостійно, незважаючи на певний тиск В. Потієнка та представника західноукраїнського православного духовенства. На першій богослужбі в Гольбергівській церкві він відмовився поминати В. Липківського як митрополита всієї України.

Феофіл представляв в українському православ'ї течію, яка прагнула створити канонічним шляхом незалежну українську православну церкву. Короткий термін існування Всеукраїнського братства автокефальних церков, потім великий терор завадили втіленню в життя цієї ідеї. Ставши до пастирської служби наприкінці 1941 р., митрополит продовжував дотримуватися попередніх переконань. Це стало причиною непорозумінь, які виникали між ним і православними активістами в Харкові, що були прибічниками неканонічної УАПЦ В. Липківського.

Ідею канонічної, незалежної від Москви української православної церкви в роки окупації з певними відхиленнями також реалізовували єпископ Полікарп та його прихильники. В одному із сучасних досліджень читаємо: "...Орієнтація УАПЦ періоду війни була ближчою до тієї програми, яку ще з 20-х років пропагував Феофіл Булдовський, ніж до програми Липківського, що й дало можливість об'єднати обидві церковні групи в 1942 р."²⁰.

Єпархіальне управління на чолі з митрополитом Феофілом почало працювати з січня 1942 р. Крім різносторонньої діяльності щодо становлення православної церкви на сході України, митрополит допомагав релігійній общині вірмен у Харкові. Він клопотався перед міською управою, щоб общині передали будівлю закритої радянським режимом вірменської церкви²¹.

Аналізуючи процес відродження українського православ'я в 1941—1944 рр., член Полтавського єпархіального управління протоієрей Бурко зазначав: "...Дуже конструктивним для відбудови Української Церкви в той час було те, що ця відбудова почалась, як і в 1917 р., знизу, від народу... По-друге, широка дійова участь народу у відбудові церковного життя мала своє значення в очах німців, і з цим вони змушені були рахуватися"²².

У вересні 1941 р. військову адміністрацію в Україні замінила цивільна на чолі з Еріхом Кохом, одним з найжорстокіших поплічників Гітлера. Кох був призначений рейхскомісаром щойно створеного рейхскомісаріату "Україна", який включав Волинь, Поділля, Правобережну Україну, частину Причорномор'я, Дніпропетровську та Полтавську області. Враження делегації УАПЦ, яка прибула на зустріч з намісником краю в його резиденцію в Рівному, були гнітючими. Невдовзі всі відчули "тверду" руку нового керівника. В листопаді 1941 р. поширилися чутки, що фашисти заарештували весь склад ВПЦР. Стало зрозумілим, що окупаційна влада вороже ставиться до православної церкви. В інструкції Коха про введення цензури для німецьких газет та журналів зазначалося: "...Про церковні та релігійні питання можна писати в діловій формі. Релігійні напрями і секти, також церковні сановники повинні критикуватися і стримуватися. При дозволеному релігійному житті на шпальтах українських газет не можна згадувати про те, що саме ось цей або інший напрям потрібний німецьким властям"²³.

Окупантів особливо непокоїв процес зростання і об'єднання українського православ'я. Під загрозою розпуску єпархіальні церковні ради на початку 1942 р. були реорганізовані в єпархіальні управління. Нацисти перешкоджали створенню загальноукраїнського єдиного православного церковного центру. В зв'язку з цим, а також тому, що не вдалося порозумітися з єпископами — автономістами, 24 грудня 1941 р. митрополит Дионісій призначає архієпископа Полікарпа адміністратором УАПЦ в Україні.

Таким чином, розкол в українському православ'ї на дві гілки — автономну православну церкву і українську автокефальну православну церкву ставав дедалі більш виразнішим. Для окупантів більш небезпечною видавалась УАПЦ. В директиві від 11 лютого 1942 р. керівництво СС застерігало управління СС і поліцейських команд в окупованій Україні: "1) Належить дозволити різним групам (громадам) Православної Церкви на релігійну діяльність в чисто церковних справах. Треба, однак, самим Церквам залишити довільний спосіб, як вони свої місцеві організації оформлять і фінансують. Заборонити вмішуватися в засяг церковної діяльності політичним угрупованням, громадським і сільським властям та політичним особистостям.

Не допустити, щоб далекойдучі політичні групи використовували церкву як заслону для своїх, ворожих державі устремлінь. Рівно ж творенню загальноукраїнської автокефальної Церкви під проводом митрополита як допоміжної організації належить всіма способами перешкоджати. За православним церковним розумінням автокефалія є завжди в самій суті пов'язана з самостійним державництвом. Також належить звернути увагу, щоб духовні за жодних умов не входили в склад будь-якого політичного проводу..."²⁴.

З іншого боку, окупанти безцеремонне намагалися пристосувати церковно-релігійне життя в Україні до потреб рейху. Вже в розпорядженні Коха від 8 грудня 1941 р. про церковні свята в Україні, опублікованому 11 липня 1942 р. для відома генерал- та гебіткомісарів, зазначалося: "Вражає те, що місцеве керівництво дозволило релігійні свята в будні дні. Така практика сьогодні неприпустима, оскільки вона перериває робочий процес.

Я забороняю проведення богослужб в будні дні, на які припадають православні свята, за винятком Різдвяних свят — 7, 8 січня, Нового року — 14 січня і Пасхи — два дні..."²⁵.

Ретельно вивчивши тенденції розвитку релігійного життя в загарбній Україні, відомство А. Розенберга розробило детальні інструкції для окупаційної адміністрації, які вказували шляхи впорядкування церковно-релігійних відносин. У цих інструкціях, датованих 13 травня 1942 р., знову підкреслювалося: "...Можна дозволити релігійним громадам існувати, але під умовою, що вони не займатимуться політикою і не становитимуть небезпеки для окупаційної адміністрації"²⁶.

Розпорядження Коха від 1 червня 1942 р. "Про правні відношення релігійних організацій" також було спрямоване проти активної національної позиції церкви. Серед пунктів, які визначали правове поле церковних громад, були такі: "...§ 3(1) Щодо складу правління кожної релігійної організації, то він залежить від того, чи генерал-комісар не має ніяких застережень загальнополітичного характеру до осіб...

§ 4 Релігійні товариства і їхні підмісцеві та місцеві органи і функціонери повинні обмежити свою діяльність тільки до виконання релігійних завдань. § 5(1) У випадках недотримання цих приписів, а особливо за вихід поза межі кола діяльності релігійних товариств, їх органів чи функціонерів, генерал-комісар має право наложити грошові карі.

(2) Рейхскомісар може розігнати релігійне товариство, якщо його діяльність не обмежується до виконання релігійних завдань або загрожує публічному порядку і безпеці..."²⁷.

Але в розвідданих шефа поліції та служби безпеки читаємо дещо інше. В звіті від 4 лютого 1942 р. підкреслюється: "...Ще один інструмент національної політики — це Українська Автокефальна Церква. Голова цієї церкви єп. Іларіон з Холму, який більше схожий на політика, ніж на князя Церкви"²⁸. В іншому звіті говориться: "...З боку українських націоналістів професор Академії наук і історик Гаєвський, який був державним секретарем при Петлюрі, являється центром тих кіл, котрі хочуть як автокефальну церкву, так і науку перетворити в кристалізаційний пункт своїх політичних устремлінь. Особливо при цьому кидається в очі та обставина, що Гаєвський недавно був висвячений в сан єпископа автокефальної церкви..."²⁹.

В інших німецьких документах за цей же рік також вказується, що УАПЦ прямо або опосередковано реалізує українську національну політику, яка, звичайно, суперечила загальній стратегії окупаційного режиму на українських землях: "...Націоналісти прагнуть до протестантсько-православної (автокефальної. —*Авт.*) церкви і намагаються через неї приблизити виконання своєї мрії про "самостійну Україну"³⁰.

Для посилення контролю за православною церквою в Україні Кох спеціальним розпорядженням від 1 березня 1942 р. розмежовує функції відповідних служб: "...7. Церква (розмежування у відношенні головного відділу її по тих же принципах, як в рейху у відношенні державного міністерства, тобто матеріальні церковні справи здійснюються головним відділом її, виконавчі заходи проти церковних інстанцій і осіб, що відносяться до церкви, здійснюються поліцією безпеки)"³¹.

Але цього виявилось замало, і тому у вищезгаданих інструкціях Розенберга було намічено зосередити всю адміністративну владу церков в руках генерал-комісарів. Крім того, з відомства Розенберга до Рівного надходили рекомендації підтримувати розкол в українському православ'ї на УАПЦ та АПЦ, що й ретельно здійснювали відповідні чиновники адміністрації Коха. Наприклад, на конференції з церковних справ, що відбулася в Рівному 4 травня 1942 р., окупанти офіційно визнали наявність двох течій в українському православ'ї і наказали припинити полеміку між ними. Таке позірно справедливе рішення в дійсності було спрямова-

не проти автокефальної церкви, що мала значно більший вплив на віруючих в Україні порівняно з автономною, а також видавала друкований орган, який за цим рішенням було закрито.

До того ж митрополит автокефальної православної церкви в Польщі Дионісій 15 липня 1942 р. надіслав "Меморандум" німецьким властям, в якому, спираючись на історичний та богословський матеріал, доводив правомірність розповсюдження юрисдикції автокефальної церкви, яку він очолює, на всю Україну. Окупанти заборонили це робити, що, звичайно, поглиблювало розкол між автокефальною та автономною церквами. Генерал-комісари також докладали всіх зусиль, щоб ослабити позиції церкви. Так, в одному з німецьких документів цього періоду зазначалося: "...В той час, як у київських газетах кореспонденція церковного характеру заборонена, в газетах інших областей ці церковні справи широко обговорюються..."³².

За короткий час на теренах окупованої України з'явилося чимало парафій автокефальної православної церкви. Наприклад, на Київщині на 1 вересня 1942 р. вже функціонувало 513 парафій, у Полтавській єпархії в 1943 р. — близько 150, Лубенській — майже 100, в Дніпропетровській на день евакуації в 1943 р. — приблизно 150³³. Було чимало парафій і автономної церкви. Функціонували т. з. "дикі" православні парафії, які не визнавали юрисдикції жодної церкви, а підкорялися безпосередньо цивільній або військовій німецькій адміністрації. Очевидно, саме тому дослідник Ф. Уолтере зазначав: "...Після нацистського вторгнення близько семисот храмів було відкрито в Київській єпархії, а в дореволюційний час їх тут було 1410. За німецькою статистикою, в жовтні 1941 р. 95 % українців були віруючими"³⁴. За радянськими документами, за роки війни лише в Чернігівській області було відкрито 418 православних церков, з них в період окупації області — 395. Вже до кінця 1941 р. в містах і селах Чернігівщини діяли 142 церкви, а в 1942 р. — 192³⁵. Найбільше православних храмів у роки війни було відкрито у Вінницькій області — 836³⁶. У цей період на теренах України функціонувало 47 монастирів³⁷. Все це свідчило про високий рівень релігійності українців, яку не знищили навіть жорстокі гоніння радянського режиму.

В зв'язку із значним зростанням кількості парафій у перші місяці окупації адміністрація автокефальної церкви визначає нові єпархії і таємно від окупантів організовує висвячення єпископів. Хіротонії відбулись у лютому, травні та червні 1942 р., а вже у вересні того ж року фашисти заборонили висвячувати єпископів.

Фашисти всіляко підтримували тих ієрархів православної церкви, які співробітничали з гестапо чи СД, писали доноси на своїх колег, священників, віруючих. Щоправда, їх були одиниці. Особливо яскраво підхід окупантів виявився в справі єпископа Фотія Тимошука. Ще в 30-х роках він з'явився в Польщі як священник-утікач з СРСР, але невдовзі з'ясувалося, що це агент НКВС. Його позбавили сану і ув'язнили. Після 1939 р. Фотій знову добивається священницького сану, а в 1942 р. навіть був висвячений в єпископи автокефальної церкви. Коли ж ієрархи УАПЦ остаточно викрили його в 1943 р. і шляхом анкетування позбавили сану, генерал-комісар Житомира ще довго тримав розстригу на посаді "головного єпископа" своєї округи, а його наступника, посланого адміністратором Полікарпом, — у в'язниці. Згодом розстрига зник у невідомому напрямі. Писав доноси на своїх колег і єпископ автономної церкви Мануїл, який отримав єпископський сан в автокефальній церкві, а згодом перейшов до автономістів. Його схопили і покарали в 1943 р. українські партизани.

Втручання окупантів у внутрішнє життя української православної церкви посилювалося в 1942 р. Наприклад, заступник генерал-комісара Києва в листі до єпископа автокефальної церкви Ніканора писав: "Пан

генерал-комісар доручає повідомити Вам, що він не погоджується з тим, що Ви титулуєте себе адміністратором всієї східноукраїнської території... Ваша діяльність має обмежуватись до району міста Київ і його околиць: [нанкова, Чабного і Василькова..."³⁸. Ієрархів православної церкви, які викликали підозру, окупанти всіляко утискали. Зокрема, митрополита автономної церкви Олексія неодноразово затримувало київське гестапо, в оселі адміністратора автокефальної церкви Полікарпа загарбники вночі здійснили обшук. Занадто активному, з точки зору окупантів, єпископу УАПЦ Мстиславу надійшло розпорядження заступника генерал-комісара Києва: "З політичних причин забороняю Вам перебувати будь-де в Україні на захід від Дніпра і в частині генеральної округи Київ, розташований на схід від ріки..."³⁹.

Ієрархи УАПЦ протягом усіх окупаційних років не втрачали надій на об'єднання українського православ'я. В доповіді відділу політики рейхскомісаріату (1942 р.) зазначалося: "...Найважливіша духовна персона в Києві — це посвячений в травні цього року в єпископи православної Церкви політикан Мстислав. Він має намір серйозніше старатися про об'єднання незалежної православної з автокефальною православною церквою. При цьому він забороняє будь-яку дію, котра б сприяла погіршенню зв'язків з православним єпископом Пантелеймоном (автономістом. — *Авт.*). Він навіть наміряється прохати Пантелеймона про примирні переговори..."⁴⁰.

Загарбники були дуже роздратовані спробою об'єднання автокефальної церкви з автономною, що мала місце 8 жовтня 1942 р. Акт об'єднання церков в Українську автокефальну православну церкву, який підписали митрополит автономної церкви Олексій та представники автокефальної церкви єпископи Мстислав та Ніканор, вони заборонили публікувати і розповсюджувати. Це спонукало єпископів-москвофілів з автономної церкви не визнати його і змусити відректися від нього митрополита Олексія.

Заступник Коха Даргель вказував єпископу Мстиславу, що остаточного питання про структуру та устрій української православної церкви після закінчення війни визначать німці, але ті ієрархи, які підписали Акт об'єднання, не будуть допущені до керівництва церквою. Після цього Даргель затвердив інструкції, за якими "...відтепер треба дотримуватися рівноваги позицій обох Церков. З цієї причини треба у відповідний спосіб спротивлятися будь-якому об'єднанню"⁴¹. Об'єднана могутня православна церква в Україні була непотрібна окупантам, які небезпідставно побоювалися, що вона може спрямувати помисли українців у небажаному для них напрямі. Існування автономної церкви було необхідно загарбникам як протидія Українській автокефальній православній церкві, підтримуваній оунівським підпіллям і більшою частиною віруючих.

Зрештою, 11 січня 1943 р. Полікарпа, а 12 січня — Олексія викликали в рейхскомісаріат у Рівне і повідомили, що вони вже не першоієрархи своїх церков в Україні, а рядові єпископи. Відповідно до травневих 1942 р. інструкцій Розенберга та декрету заступника Коха Даргеля від 9 червня 1942 р. структура автокефальної та автономної церков обмежується територією кожного з п'яти генерал-комісаріатів. Синод обох церков розпускається, пересування єпископам дозволяється тільки в межах відповідного генерал-комісаріату. Осіб, гідних висвячення в сан єпископа чи архієпископа, визначає генерал-комісар. Він затверджував навіть парафіяльних священників. Будь-яка листівка релігійного змісту ретельно перевіряється німецькою адміністрацією. Так нацистська державна машина контролювала щойно відроджене українське православ'я.

Обурення православних ієрархів брутальним втручанням окупантів у внутрішнє життя церкви знайшло відображення в документі без підпису

під назвою "Сучасне положення Православної Церкви в Україні в церковно-адміністративному відношенні". В ньому, зокрема, зазначалося, що розпорядження про нове правове становище українського православ'я "...являється порушенням прав Православної Церкви, яка у внутрішньому своєму житті управляється в Україні від часу прийняття християнства при кн. Володимирі (988 р.), згідно кодексу канонічних правил, прийнятому в цілому православному світі...

Таке вмішування в життя Православної Церкви рівнозначне тому, коли б державна світська влада в стосунку до Римо-католицької Церкви розпорядилась католицьким єпископам на даній державній території бути незалежними від Риму і римського папи... Розпорядження... на практиці мусіло повести і повело тільки до ослаблення авторитету Православної Церкви в Україні, позбавленої свого митрополичого і соборного центру в Управлінні, авторитету, так потрібного при відродженні тої Церкви посеред збільшуваних мас населення"⁴².

Фашисти намагалися використати авторитет українського православ'я для зміцнення своїх позицій на окупованих територіях. Від імені вищих ієрархів автокефальної та автономної церков до віруючих надходили послання, в яких були заклики до покори властям, працьовитості, старанності. Прикладом може послужити послання адміністратора автокефальної церкви Полікарпа від 25 березня 1943 р. до своєї пастви. "...Війна, а ще така великанська, як нинішня, має свої суворі закони, — зазначалося в ньому, — вимагає від усіх жертв в тій чи іншій формі, відсуває на майбутнє ряд хоч би й важливих в житті народу питань. Таке положення серед людей, що не задивляючись далеко вперед, особливо ж серед гарячої молоді, викликає часто настрій незадоволення, нестриманості...

Кличу вас, юнаки, не давайте голосу часом подразненого серця оволодіти вами, керуючись голосом вашого розуму..."⁴³ Вдумливий читач, однак, міг би в цих підцензурних рядках відчуті глухе невдоволення церковних діячів окупаційним режимом. Серед послань першоієрархів до своєї пастви були й такі, де вказувалося на необхідність молитися за "німецьку армію-визволительку" та її "вождя — Адольфа Гітлера". Таким чином першоієрархи української православної церкви платили фашистському тоталітарному режимові за можливість існування церкви. Але ж церква — це не лише ієрархи, церква — це все духовенство разом з масою своїх вірних. Тому справжнє ставлення українського православ'я до фашистського режиму виявилось в іншому. Коли в 1943 р. на Волині УПА розпочинає бойові дії проти окупантів, в Рівному єпископ УАПЦ Платон, очевидно, не без погодження з адміністратором УАПЦ Полікарпом організовує нелегальні курси військових священиків, які після їх закінчення мали перебувати в загонах українських партизанів. Про ставлення українського православ'я до окупаційного режиму свідчила і кількість жертв серед священиків у роки війни. 43 священики УАПЦ були розстріляні гестапівцями, деякі спалені живцем разом із жителями сіл, де вони проповідували слово боже⁴⁴.

Отже, в умовах жорстокого окупаційного режиму українська православна церква залишалася разом з своїм народом, поділяючи його трагедію і горе, надії і тривоги. Вона була гідна високого призначення, яке завжди виконувала в лихі години українського народу.

¹ Желев Желю. Фашизм. Тоталитарное государство. — М., 1991. — С. 50.

² Нюрнбергский процесс. В 7-ми т. — М., 1963. — Т. 2. — С. 240.

³ СС в действии. Документы о преступлениях СС. — М., 1960. — С. 264.

⁴ Дмитрук Клим. Свастика на сутанах. — Львів, 1973. — С. 74.

⁵ Замляисысній В. О. Тавровані презирством народу. — К., 1974. — С. 49.

⁶ Прот. Бурко Д. Відродження Української Церкви в 1941–43 роках // Рідна Церква. — Торонто, 1963. — Ч. 56. — С. 4.

- ⁷ К о с н к Володимир. Україна під час Другої світової війни 1939—1945. — Киш; Париж; Нью-Йорк; Торонто, 1992. — С. 615.
- ⁸ Там же.
- ⁹ Там же. — С. 602.
- ¹⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 23, спр. 1642, арк. 15.
- ¹¹ В л а с о в с ь к и й І в а н. Нарис історії Української Православної Церкви. В 4-х т. — Торонто, 1976—1980. — Т. 4. — Ч. 2. — С. 204.
- ¹² Прот. Бурко Д. Назв, праця. — С. 5.
- ¹³ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 124, арк. 79.
- ¹⁴ Там же.
- ¹⁵ Прот. Бурко Д. Назв, праця. — С. 6.
- ¹⁶ Там же.
- ¹⁷ Прот. Б у р к о Д. Відродження Української Церкви в 1941—43 роках // Рідна Церква. — 1964. — Ч. 57. — С. 5.
- ¹⁸ B o s i u r k i v B o h d a n R. The Ukrainian Autocephalous Orthodox Church. Eastern Christianity and politics in the twentieth century ed. by P. Ramet — Durham; Lnd: Duke UP Vol. I. Christianity under stress. — P. 317.
- ¹⁹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 90, арк. 11.
- ²⁰ Bohdan R. B o s i u r k i w. Ukrainization Movements within the Russian Orthodox Church and the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church // Harward Ukrainian studies. Volume m/TV. 1979—1980 part 1, p. 109.
- ²¹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 689, арк. 14.
- ²² Прот. Бурко Д. Назв, праця. — С. 5.
- ²³ ЦДАГОУ, ф. 57, оп. 4, спр. 112, арк. 6.
- ²⁴ Мартирологія українських церков. В 4-х т. — Торонто, 1987. — Т. 1. — С. 745.
- ²⁵ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВОВУ), ф. 3206, оп. 1, спр. 46, арк. 105.
- ²⁶ К о с и к Володимир. Назв, праця. — С. 602.
- ²⁷ Мартирологія українських церков. — Т. 1. — С. 748.
- ²⁸ К о с и к Володимир. Назв, праця. — С. 619.
- ²⁹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 22, спр. 77, арк. 15.
- ³⁰ Там же, ф. 57, оп. 4, спр. 106, арк. 15.
- ³¹ ЦДАВОВУ, ф. 3206, оп. 1, спр. 13, арк. 20—21.
- ³² ЦДАГОУ, ф. 57, оп. 4, спр. 132, арк. 66.
- ³³ В л а с о в с ь к и й І в а н. Назв, праця. — Т. 4. — Ч. 2. — С. 235.
- ³⁴ P h i l i p W a l l e r s. The Russian Orthodox Church / Eostetn Christianity and Politics in the Gwentieth Century. — P. 76.
- ³⁵ ЦДАВОВУ, ф. 4648, оп. 1, спр. 15, арк. 54—61.
- ³⁶ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 1640, арк. 67.
- ³⁷ ЦДАВОВУ, ф. 4648, оп. 1, спр. 1, арк. 13.
- ³⁸ Мартирологія українських церков. — Т. 1. — С. 749.
- ³⁹ Там же. — С. 750.
- ⁴⁰ ЦДАГОУ, ф. 57, оп. 4, спр. 106, арк. 7.
- ⁴¹ К о с и к Володимир. Назв, праця. — С. 331.
- ⁴² Мартирологія українських церков. — Т. 1. — С. 753—754.
- ⁴³ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 90, арк. 40.
- ⁴⁴ В л а с о в с ь к и й І в а н. Назв, праця. — Т. 4. — Ч. 2. — С. 69.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ (Київ)

Спроби реформ (1956—1964) *

Зміна пріоритетів в економічній політиці. У першому повоєнному десятиріччі компартійно-радянське керівництво найбільше піклувалося про розвиток базових галузей важкої індустрії, основним споживачем яких був воєнно-промисловий комплекс. Ці галузі дістали особливо широкого розвитку в Україні. У свою чергу, всередині воєнно-промислового комплексу головна увага приділялася створенню підприємств, які забезпечували конструкторську розробку і серійне виготовлення ядерної зброї та засобів її доставки.

Гонка озброєнь спричинила істотне прискорення розвитку воєнно-промислового комплексу і в країнах Заходу. Ще з останніх років війни у США і Великій Британії стали розгортатися нові галузі хімії, кольорової металургії, приладо- і машинобудування. Поява їх засвідчила початок науково-технічної революції. В міру поширення її на інші країни світове господарство стало набувати іншого вигляду. Рівень видобутку вугілля і виплавки сталі перестав бути основним показником економічної сили держав. Індустріальне суспільство стало перетворюватися на постіндустріальне.

У сталінські часи не надавалося великого значення новим тенденціям у розвитку світової економіки. Вирішивши проблеми, пов'язані з поділом влади, нове компартійно-радянське керівництво у 1954 р. звернуло на них увагу і поставило перед вченими завдання визначити місце, яке займав Радянський Союз за основними напрямками науково-технічної революції. Вчені проаналізували півтора десятка основних напрямів і виявили, що в усіх, за винятком одного-двох, СРСР відстає від країн-лідерів.

Проблема науково-технічної революції була поставлена, як політична, на розгляд пленуму Центрального комітету КПРС. В липні 1955 р. пленум ЦК заявив: "Ми стоїмо на порозі нової науково-технічної і промислової революції, яка далеко випереджає за своїм значенням промислові революції, пов'язані з появою пари і електрики".

Вираз "стоїмо на порозі" стосувався, звичайно ж, тільки Радянського Союзу. У високорозвинутих країнах Заходу науково-технічна революція вже ціле десятиріччя була реальністю.

Радянська командна економіка не мала внутрішніх стимулів для підвищення технічного рівня, але відзначалася величезними мобілізаційними властивостями. Для тих, хто нею керував, не існувало жодних утруднень у перерозподілі капіталовкладень на галузі, які вважалися пріоритетними. Трудність полягала в іншому: суспільство сподівалося, що держава, нарешті, зверне увагу на підвищення частки фонду споживання у національному доході. Після довгих десятиріч матеріальних нестатків люди бажали жити краще. У державної партії не залишалося аргументів, які б виправдовували наявність "тимчасових труднощів". Кошти на прискорений розвиток наукових досліджень і

Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн. — 1998. — № 2.

нових галузей промисловості треба було знаходити тільки шляхом перерозподілу фонду нагромадження.

Розв'язуючи проблему прискорення науково-технічного прогресу, М. Хрущов прийняв кілька принципових рішень, які визначили характер розвитку економіки на весь подальший період існування радянської влади.

По-перше, було скорочено фонд нагромадження, щоб забезпечити фінансовими ресурсами активну соціальну політику. По-друге, змінилися акценти в розвиткові оборонного потенціалу. Скорочення чисельного складу армії (на початку 60-х рр. офіцерський корпус зменшився на 200 тис. чоловік) дозволило спрямувати більше ресурсів на ракетно-ядерну зброю і пов'язану з нею космічну програму. По-третє, щоб не починати створення нових галузей "від нуля", було вирішено закуповувати новітню техніку за рубіжем.

Зміщення акцентів на ракетно-ядерну зброю і космічну програму перевело гонку озброєнь переважно в цю площину. Наявність атомних і водневих бомб стала остаточним аргументом в поточній політиці. Тому зростає загроза загибелі людства в страхотливій війні. Запуском першого супутника у 1957 р. Радянський Союз показав, що він раніше від СІЛА завершив роботи по створенню міжконтинентальних ракет, здатних доставити ядерну зброю в будь-яку точку земної кулі.

Радянська воєнна промисловість розвивалася переважно в глибинних регіонах Росії. Лише окремі підприємства розміщувалися безпосередньо в Україні. Зокрема, у Дніпропетровську швидко розбудовувався найбільший в світі ракетобудівний комплекс з десятками тисяч науковців, інженерів, робітників.

Імпорт сучасного устаткування і технологій дав можливість Радянському Союзу подолати відставання від розвинутих держав у перспективних галузях промисловості. Разом з тим імпортна залежність від країн НАТО прив'язала СРСР до свого противника. Керівники НАТО ретельно стежили, щоб технічний рівень воєнно-промислового комплексу СРСР не зростає за рахунок імпортової техніки і технології. Здебільшого це вдавалося. Але в добу М. Хрущова імпортна залежність ще не впадала у вічі. США поки що відставали у космічній програмі — "лакмусовому папірці" для визначення результативності ракетно-ядерної гонки. Навесні 1961 р. саме радянська ракета доставила на орбіту першого космонавта.

Децентралізація управління **промисловістю**. Найбільш резонансною реформою М. Хрущова в галузі економіки була радикальна децентралізація управління промисловістю. Намагаючись підвищити ефективність виробництва, він вирішив відмовитися від "прив'язки" майже кожного більш-менш великого підприємства до Москви, де розміщувалися галузеві центри управління — міністерства. Технічна неможливість врахувати з одного центру всі нюанси виробничого процесу була цілком очевидною.

У лютому 1957 р. пленум ЦК КПРС визнав необхідним ліквідувати більшість галузевих міністерств і організувати замість них територіальні ради народного господарства — раднаргоспи. Незабаром після цього Верховна Рада СРСР прийняла закон про ліквідацію 10 загальносоюзних і 15 союзно-республіканських міністерств. Замість них було створено 103 раднаргоспи, у тому числі в Україні — 11. У відання українських раднаргоспів перейшло 2,8 тис. підприємств, які виробляли абсолютну більшість промислової продукції республіки.

Найбільшими в Україні були Київський (5 областей, 8,5 млн. чол. населення), Харківський (3 області, 5,6 млн. чол.) і Львівський (4 області, 4,1 млн. чол.) раднаргоспи. Місцева політична еліта вперше дістала можливість контролювати економічний потенціал, за що була вдячна

ініціатору реформ. Різко підвищився престиж секретарів обкомів в областях, де розміщувалися ради народного господарства. Партійні бонзи інших областей почали закидати М. Хрущову прохання утворити у них окремі раднаргоспи. У травні 1960 р. президія Верховної Ради УРСР утворила ще три раднаргоспи — Кримський, Полтавський і Черкаський (у складі останнього — дві області: Черкаська і Кіровоградська).

Реформатори були переконані, що неефективність промисловості, її несприйнятливості до науково-технічного прогресу відійдуть у минуле, якщо централізоване керівництво замінити територіальним. Ситуація, однак, виявилася близькою до сюжету криловської байки "Квартет". Побудова управління промисловістю по горизонталі аніскільки не змінювала господарського механізму, який залишався неринковим. Як і раніше, підприємства не могли працювати самостійно, тому що ринку засобів виробництва не існувало. Кожний етап технологічного процесу був розписаний у виробничих планах, виконання яких контролювалося чиновниками. Різниця полягала тільки в тому, що вони розосередилися по всій країні, а не сиділи в одному центрі

Хрущов прорахував доцільність такої реформи як політик. Вона послаблювала позиції московської бюрократії, яка підтримувала суперників першого секретаря у президії ЦК КПРС. Відповідно їй посилювала позиції місцевих господарників, тісно пов'язаних з партійним апаратом, який перебував у жорсткій залежності від Хрущова.

Консерватори виступили проти реформи не тому, що вона не обіцяла реальних результатів. Вони відчули, що з їх рук вислизає економічна влада. Не випадково спроба державного перевороту сталася через місяць після прийняття Верховною Радою СРСР закону про децентралізацію управління промисловістю.

Суть директивного управління не змінилася з появою раднаргоспів, але якість його погіршилася. Планова економіка неминуче ставала більш хаотичною, коли одержувала командні імпульси не з одного, а з багатьох центрів. Тому через кілька років розпочався повзучий процес відновлення структур централізованого управління в іншій формі. Цей процес підтримувався Хрущовим, який вже встиг перетворитися на вождя. У своїй новій якості М. Хрущов не був зацікавлений у послабленні економічної влади цілком лояльних йому чиновників центральних відомств.

У 1960 р. в трьох найбільших республіках — Росії, Україні і Казахстані були утворені центральні раднаргоспи. Українська рада народного господарства керувала місцевими раднаргоспами, кількість яких на той час зросла до 14. Черговий етап концентрації управління відбувся наприкінці 1962 р. Число економічних районів у віданні Уккраднаргоспу скоротилося до семи. Було утворено Раду народного господарства СРСР, яка мала контролювати виконання планів розвитку промисловості раднаргоспами всіх республік. Нарешті, в 1963 р. була утворена Вища рада народного господарства СРСР, покликана керувати усіма органами управління народним господарством: Раднаргоспом СРСР, Держпланом СРСР, Держбудом СРСР, комітетами, створеними замість ліквідованих міністерств. Система управління стала ще більш розгалуженою і забюрократизованою, ніж була до реформи.

Розвиток промисловості України. На тлі нескінченних організаційних перетрушувань результати розвитку української промисловості виглядали в добу Хрущова цілком добре. Україна вважалася пріоритетним регіоном для капітального будівництва. Темпи розвитку її промисловості перевищували середні по СРСР.

Кожна галузь промисловості за десятиріччя збагатилася новими потужностями. Зокрема, було здійснено будівництво ряду великих теплових електростанцій — Ворошиловградської, Миронівської, Придніпровської, Сімферопольської, Слов'янської, Старобешівської та ін. Дали

струм гідроелектростанції Дніпровського каскаду — Дніпродзержинська, Каховська і Кременчуцька.

Інтенсивно споруджувалися шахти в Донбасі. Були освоєні нові вугільні басейни — Львівсько-Волинський і Дніпровський буровугільний. Увійшли в експлуатацію потужні газові родовища — Радченківське в Полтавській і Шебелинське — в Харківській області. Після цього центр ваги у газовидобутку перемістився від західноукраїнських до східноукраїнських промислів. Швидко розгорталася мережа магістральних газопроводів.

Прискорено розбудовувався Криворізький залізрудний басейн. На розрізах металургійна сировина видобувалася найбільш економічним способом — відкритим. У 1955 р. став до ладу найбільший в Європі Південний гірничозбагачувальний комбінат.

За рівнем виробництва металургійної продукції на душу населення Україна випереджала високорозвинуті країни світу, хоч за якісними показниками виплавленого металу істотно поступалася їм. У республіці були збудовані унікальні за розмірами доменні печі і мартени. Капітальне будівництво відбувалося в цій галузі з урахуванням новітніх технологій. Коли виявилось, що конверторна сталь внаслідок докорінних удосконалень технологічного процесу почала переважати мартенівську за якісними показниками, спорудження мартенів у республіці припинилося (з 1962 р.). Натомість були закладені потужні киснево-конверторні цехи на "Криворіжсталі" та інших заводах.

Хімічна промисловість СРСР завжди була малорозвинутою. Б умовах науково-технічної революції це відставання стало особливо помітним і позначалося передусім на воєнно-промисловому комплексі. У травні 1958 р. на пленумі ЦК КПРС М. Хрущов поставив питання про прискорену хімізацію країни і добився виділення на створення "великої хімії" додаткових асигнувань.

На капітальне будівництво в хімічній промисловості України за 1959—1963 рр. було спрямовано в 1,5 раза більше коштів, ніж за попередні 40 років. Це дало можливість побудувати 35 нових заводів і понад 250 великих хімічних виробництв. Цілком оновився за технічним рівнем найбільший в СРСР Лисичанський хімкомбінат, який виробляв мінеральні добрива і напівпродукти для багатьох підприємств галузі. Швидко розвивався Рубіжанський хімкомбінат — найбільше підприємство країни по виробництву барвників для текстильної промисловості, отрутохімікатів та гербіцидів. На Горлівському азотнотуковому заводі став до ладу комплекс цехів полістиролів різноманітного призначення.

Були збудовані і введені в дію чотири гіганти "великої хімії" — Роздольський гірничохімічний комбінат, Черкаський і Чернігівський заводи хімічних волокон, Дніпропетровський шинний завод. У середині 60-х рр. вони дали п'яту частину всієї валової продукції галузі.

Не менш динамічно зростала машинобудівна промисловість України. Було заново створено автомобілебудування, радіоелектроніку, виробництво обчислювальної техніки, виготовлення інструментів із застосуванням синтетичних алмазів. У Краматорську і Донецьку виникло виробництво досконалих надпотужних машин для гірничорудної промисловості. Створювані велетні давали змогу налагодити економічно вигідний видобуток корисних копалин відкритим способом на родовищах з глибиною залягання до 200—250 м. У Києві, Сумах, Мелітополі та інших центрах машинобудівної промисловості було налагоджено виробництво різноманітних агрегатів і машин для хімічної індустрії.

Традиційно розвинуте в республіці транспортне машинобудування розвивалося досить стабільно. З 1956 р. у Ворошиловграді і Харкові було налагоджено серійний випуск тепловозів. Наступного року випуск паровозів припинився, і незабаром питома вага паровозної тяги у за-

лізничних перевезеннях почала швидко скорочуватися. Завдяки застосуванню тепловозної і електровозної тяги залізниці щорічно економили десятки мільйонів тонн вугілля.

На Харківському авіазаводі було налагоджено серійний випуск першого в світі швидкісного турбореактивного пасажирського лайнера Ту-104. З 1960 р. завод розпочав випуск більш досконалого літака Ту-124, який використовувався на внутрішніх і міжнародних повітряних трасах. Київський авіазавод випускав турбогвинтовий літак Ан-24, який став найбільш поширеною машиною свого класу у пасажирських перевезеннях в СРСР.

Харчова і особливо легка промисловість у довоєнні часи була у республіці слаборозвинутою. Під час повоєнної відбудови збереглися в основному довоєнні структурні пропорції. З другої половини 50-х рр. капітальне будівництво в цих галузях прискорилося. Нове будівництво і реконструктивні роботи відбувалися частково з використанням імпортного устаткування, переважно з країн РЕВ. Важка індустрія, яка завжди обслуговувала воєнно-промисловий комплекс і власні потреби, почала більшою мірою використовувати свої потужності для виробництва техніки, необхідної легкій і харчовій промисловості. Крім того, на підприємствах важкої індустрії вперше у широких масштабах стали вироблятися товари народного споживання. З цією метою на заводах, особливо в найбільш динамічній хімічній індустрії, споруджувалися спеціальні цехи.

Вплив аграрної політики М. Хрущова на сільське господарство України. У 20-х рр. четверо селян годували в Україні одного жителя міст, ще й хліб вивозився в Росію і за кордон. В наступні три десятиліття урбанізаційні процеси істотно скоротили чисельність селян. У середині 50-х рр. міське населення за чисельністю майже зрівнялося з сільським. Тобто кожний колгоспник мав годувати одного жителя міст.

Здавалося, що колгоспи могли б розв'язати продовольчу проблему, оскільки разом з ними в село прийшла машинна техніка. Однак вони залишалися найслабшою ланкою командної економіки. В міру того, як збільшувалася кількість міських споживачів сільськогосподарської продукції, вона ставала все більш дефіцитною.

Нарощувати продовольство можна було двома принципово різними шляхами: інтенсифікацією виробництва або розширенням посівних площ. Мабуть, М. Хрущов не покладав особливих надій на перший шлях, тобто на колгоспи. Він надав перевагу іншому — використанню капіталовкладень, запланованих для розширення виробництва сільськогосподарської продукції, насамперед освоєнню цілинних і перелогових земель Північного Казахстану, Сибіру, Алтаю і Південного Уралу.

Завдання освоєння мільйонів гектарів ніколи не ораної землі покладалося на існуючі регіони розвинутого землеробства. Вони повинні були дати людей і техніку. Найбільше ресурсів поглинув Казахстан. За 1954—1956 рр. сюди приїхали на постійну роботу понад 360 тис. механізаторів і спеціалістів, у тому числі з України — до 80 тис. Українські переселенці організували 54 радгоспи. Найбільший врожай на цілині було одержано у 1956 р. Тоді освоєні регіони дали половину заготовленого державою хліба.

Під час візиту в СІНА М. Хрущов побачив, як широко американські фермери використовують кукурудзу, особливо для згодовування худобі. Негайно після повернення він почав тиснути на партапарат, вимагаючи від нього розширення посівів кукурудзи навіть у регіонах, зовсім непридатних для цієї культури за кліматичними умовами. Наполегливість першого секретаря ЦК КПРС дала йому прізвисько "Микита-кукурудзник" і дезорганізувала зерновий баланс.

В Україні, однак, друга спроба привичаїти селян до кукурудзи (першу спробу зробив Х. Раковський в 1922—1923 рр.) увінчалася помірним успіхом. У 1961 р. колгоспи і радгоспи республіки виділили

3 млн. га кращих земель для "цариці полів". Оскільки хімічна промисловість стала виробляти в цей час істотно більше мінеральних добрив, було одержано непоганий урожай. Однак під час неврожаю (наприклад, у 1963 р.) збільшена питома вага кукурудзи у посівах оберталася тим, що худобу, як завжди, переводили на солому, а людей почали привчати до специфічного смаку хліба з великою домішкою кукурудзяного борошна.

"Кукурудзяна епопея" з усією переконливістю показувала, що аграрна політика компартійно-радянського керівництва залишалася суто волюнтаристською. Хрущов любив сільське господарство, щиро вважав, що він на ньому розуміється, і в його оточенні не знайшлося нікого, хто міг би його переконати у протилежному. Не покладаючись на свої знання, він звертався до вчених, але слухав лише тих, хто обіцяв йому негайний ефект. Пройдисвіт Т. Лисенко, з яким він познайомився у довоєнні роки в Україні, мав на нього величезний вплив.

Піднесення виробництва у сільському господарстві тривало п'ять років, доки держава вкладала в цю галузь великі кошти. Валовий збір зерна в Україні зріс за 1954–1958 рр. майже на 20 %, цукрових буряків — удвічі, виробництво м'яса — більш ніж у два рази, молока — втричі. Однак після 1958 р. сільське господарство пішло під ухил.

По-перше, честолобні проекти прискореного розвитку промисловості, особливо хімічної, вимагали істотного перерозподілу капіталовкладень на шкоду сільському господарству. Держава-монополіст розв'язувала нелегкі проблеми бюджетної рівноваги випробуванням шляхом: підвищенням цін на запчастини, мінеральні добрива, комбікорм при заморожуванні цін на сільськогосподарську продукцію.

По-друге, Хрущов вирішив у травні 1958 р. продати колгоспам техніку МТС. Замість машинно-тракторних станцій утворювалися ремонтно-технічні станції (РТС), на які покладалися не лише ремонтні, а й постачальницькі функції. Колгоспи повинні були купувати у них нафтопродукти, хімікати, добрива, сільськогосподарську техніку. До кінця 1958 р. колгоспи України купили 108 тис. тракторів, 43 тис. зернових комбайнів, багато іншої техніки. Незважаючи на пільгові умови, викуп техніки та її експлуатація колосальним тягарем лягли на слабку економіку колгоспів.

По-третє, наприкінці 50-х рр. було здійснене нове укрупнення колгоспів. У 1960 р. в УРСР налічувалося 9634 колгоспи (проти 19295 в 1950 р.). Тепер найчастіше один колгосп охоплював кілька населених пунктів. Виникла проблема зміцнення центральних садиб колгоспів і ліквідації "неперспективних сіл". Відповідні заходи здійснювалися під контролем райкомів партії під демагогічними гаслами про зближення міста і села, ліквідацію істотних відмінностей між ними. Фактично ж вони вкрай несприятливо позначилися на економіці колгоспів і побуті селян. Крім окремих "маяків", яким штучно створювалися найсприятливіші умови, у колгоспів не було коштів для будівництва багатоквартирних житлових будинків, тим більше — спорудження водопроводу, каналізації, театрів, палаців культури тощо.

В аграрній політиці М. Хрущова завжди співіснували ідеологічна і прагматична тенденції. Найчастіше перемагала перша з них. Керуючись комуністичною доктриною, перший секретар ЦК КПРС прагнув відштовхнути колгоспників від присадибної ділянки, щоб вона не "заважала" їм працювати в громадському господарстві. Ще в 1955 р. розміри присадибних ділянок були скорочені удвоє.

Виступаючи у 1957 р. на пленумі ЦК Компартії України, Хрущов гостро поставив питання про добровільний продаж колгоспниками своїх корів та іншої худоби колгоспним тваринницьким фермам. Мовляв, навіщо мати клопіт з худобою, коли можна одержувати молоко на трудові! Але не знайшлося таких колгоспниць, які побажали б добровільно

відмовитися від своєї корови і повірити, що колгоспна контора кожного дня випикуватиме їм наряди на молоко. Кампанія по вилученню корів, поки тривала, здійснювалася тільки засобами адміністративного тиску, як і в сталінські часи. Кількість корів у підсобних господарствах колгоспників України скоротилася за 1954–1964 рр. на 9 %, свиней — на 20 %, овець і кіз — на 53 %. Неколгоспникам взагалі заборонили тримати худобу ще в 1959 р. В результаті обсяг продукції, що надходила в базарну торгівлю, зменшився, а ціни — зросли. Від цього постраждали як міські споживачі, так і самі колгоспники.

У середині 1963 р. сільське господарство знову перетворилося на найслабшу ланку хронічно хворої радянської економіки. Посуха 1963 р. показала всю гостроту продовольчого становища: починалися труднощі з постачанням хліба населенню. Знову, як у 1946–1947 рр., за хлібом вирости довжелезні черги. На Україну були покладені високі зобов'язання щодо постачання зерна, які вона повністю не змогла виконати.

Монокультурна експлуатація цілинних земель призвела до великої ерозії ґрунтів, внаслідок чого врожаї впали порівняно з першими роками освоєння на дві третини. Отже, цілина не виручила. Щоб запобігти голоду, радянський уряд змушений був закупити в США і Канаді більше 12 млн. тонн зерна вартістю в мільярд доларів. Країна потрапила у залежність від імпорту хліба, з якої вже не змогла вирватися.

Соціальна політика. Безсумнісним досягненням М. Хрущова була сильна соціальна політика, яка торкалася практично всіх сторін суспільного життя. Соціальні завоювання хрущовської доби не менш важливі, ніж ліквідація ГУЛАГу. Ці два напрямки в політиці реформ виявилися незворотними, тобто справді історичними за своїм значенням.

Заходи, пов'язані з піднесенням матеріального добробуту трудящих, набули глибини і системності тільки після XX з'їзду КПРС. З'їзд підтвердив легітимність повноважень першого секретаря ЦК КПРС і дав йому додаткові важелі впливу на партійно-урядовий апарат. Цілком зрозуміло, що Хрущов "проштовхував" популярні соціальні заходи, щоб здобути підтримку населення. Це було важливо у боротьбі з політичними суперниками.

У березні 1956 р. радянський уряд скоротив на дві години тривалість робочого дня у передвихідні і передсвяткові дні. Було збільшено тривалість відпусток, пов'язаних з вагітністю і родами (з 77 до 112 календарних днів). У квітні скасовано закон 1940 р., що прив'язував робітників до підприємств, на яких вони працювали. Тепер працюючі мали право змінювати місце роботи, якщо за два тижні попереджали адміністрацію про свій намір. Для селян, однак, зберігалася попередня ситуація: не маючи паспортів, вони не могли залишити свій колгосп або радгосп. У травні було встановлено шестигодинний робочий день для підлітків від 16 до 18 років. Скасовувалася плата за навчання у старших класах середніх шкіл та вищих навчальних закладах.

Ці заходи ліквідували найбільш одіозні ознаки сталінської поліцейської держави. Не обтяжуючи бюджет надто великими фінансовими витратами, М. Хрущов одразу здобув прихильність мільйонів громадян.

Практично без перерви радянський уряд почав запроваджувати в життя й більш істотні заходи, які вимагали серйозних змін у пропорціях між фондами споживання і нагромадження, успадкованих від сталінської доби.

У липні 1956 р. було прийнято закон про державні пенсії, за яким значно збільшено розміри нижчих розрядів і обмежено розміри високих пенсій. Пенсійний вік знижувався до 60 років для чоловіків і 55 років для жінок. Середній розмір пенсій збільшився майже в два рази.

"Пенсійна революція" значно обтяжила бюджет, хоч торкнулася тільки робітників і службовців. Державна система соціального забезпечення колгоспників почала діяти тільки з липня 1964 р. і була менш

радикальною. Право на пенсію одержали колгоспники: чоловіки — від 65 років (якщо мали стаж роботи не менше 25 років), і жінки — від 60 років (стаж роботи від 20 років). Мінімальні розміри пенсії для колгоспників встановлювалися зовсім мізерні. І все-таки це був істотний крок вперед порівняно з становищем, що існувало. Стара система підтримки непрацездатних селян здійснювалася за кошти колгоспів і не регламентувалася державою.

З 1956 р. розпочався поступовий (по галузях) перехід з восьмигодинного на семигодинний робочий день. На підземних та інших роботах з шкідливими умовами праці робочий день скорочувався до шести годин. Внаслідок цього робочий тиждень у робітників і службовців України зменшився з 48 годин у 1956 р. до 41 — в 1960 р., а на підземних роботах — з 48 до 36 годин.

Середня тривалість робочого тижня після завершення переходу на семигодинний робочий день у народному господарстві України становила 39,1 години для дорослих працівників, а у промисловості — 39,5 години. З вересня 1959 р. підприємства, установи і організації УРСР почали перехід на п'ятиденний робочий тиждень з двома вихідними днями при восьмигодинному робочому дні.

У вересні 1956 р. уряд видав постанову про підвищення в середньому на третину зарплати низькооплачуваним робітникам і службовцям. Підвищувався неоподатковуваний мінімум зарплати.

Від часів колективізації склалася практика оплати праці колгоспників за "залишковим принципом": основна частина заробленого видавалася після закінчення господарського року. Така практика згубно позначилася на рівні продуктивності праці і на матеріальному рівні життя колгоспників. Нерідко траплялося, що у колгоспів в кінці року не залишалося ресурсів для розподілу за трудовими днями.

Грошове і натуральне авансування колгоспників почало запроваджуватися ще до ХХ з'їзду, але воно було нерегулярним і поширювалося в основному на тих, хто займався вирощуванням технічних культур. У березні 1956 р. була прийнята партійно-урядова постанова про щомісячне авансування колгоспників і додаткову оплату праці в колгоспах. Колгоспам рекомендувалося виділяти на щомісячне авансування не менше чверті їх грошових доходів. Уже в другій половині 1956 р. 61 % українських колгоспів здійснював регулярне авансування. У 1958 р. грошові фонди для авансування мали більше 80 % колгоспів республіки. Понад 500 господарств (4 % від їх загальної кількості) запровадили гарантовану оплату трудових днів. Фонди для гарантованої, тобто незалежної від підсумків господарського року, оплати праці створювалися, якщо це було потрібно, за допомогою держави. Держбанк СРСР дозволив колгоспам відкривати особливий поточний рахунок, гроші з якого могли витрачатися винятково на виплату авансів і для розподілу за трудовими днями.

На реальні доходи трудящих істотно впливала практика щорічного випуску державних внутрішніх позик. Останні були розраховані на напівдобровільне-напівпримусове вилучення грошової суми, яка відповідала 3—4-тижневому заробітку. Кожного року відбувалися тиражі виграшів по державних зобов'язаннях — облігаціях. Кошти на виграші і погашення облігацій старих позик сплачувалися за рахунок випуску нових.

Поступово на руках у Заселення нагромадилася така кількість облігацій, що витрати на обслуговування державного боргу почали наблизитися до розмірів виручки з реалізації нових позик. Варто було відмовлятися від джерела бюджетних доходів, яке ставало дедалі сумнівішим. В одній з своїх промов М. Хрущов закинув таку ідею і одночасно натякнув, що радянський народ мав би дозволити урядові оголосити 20-річну відстрочку у справі погашення державного боргу. Компартійно-радянський апарат організував "всесоюзний одобрямс", після чого були

прийняті відповідні урядові постанови. В результаті постраждали інтереси людей старшого віку, яких держава змушувала протягом десятків років віддавати істотну частку здебільшого мізерної заробітної плати. Тепер вони мали на руках державні облігації, які на 20 років стали купою безвартісного паперу.

У липні 1957 р. ЦК КПРС і Рада міністрів СРСР прийняли постанову "Про розвиток житлового будівництва в СРСР". У ній ставилося завдання забезпечити кожній сім'ї окрему квартиру. Для будівництва нових житлових масивів передбачалося створення в кожному великому місті високопродуктивних домобудівних комбінатів і розвинутої промисловості будівельних матеріалів. Понад 3 млн. квартир, споруджених у містах і робітничих селищах України за десятків років, істотно пом'якшили житлову проблему. Хоч збудовані в часи Хрущова п'ятиповерхові панельні будинки з невеликою житловою площею пізніше презирливо назвали "хрущобами", вони були для жителів міст кращим варіантом порівняно з бараками або перенаселеними комуналками.

Економічна дискусія першої половини 60-х рр. У жовтні 1961 р. XXII з'їзд КПРС прийняв третю партійну програму. Вона обіцяла радянським людям комунізм через 20 років. Це слово вживалося в тому облудному значенні, яке внаслідок праці кількох поколінь компартійних пропагандистів міцно увійшло у народну свідомість: суспільств? загального благоденства.

Для більшої переконливості текст програми перенасичувався величезною кількістю цифр з показниками зростання виробництва на 1970 і 1980 рр. Це зробило основний компартійний документ дуже вразливим. Задовго до 1970 р. виявилось, що реальні показники виробництва далекі від запланованих, і програму КПРС вилучили з пропагандистського обігу.

Хибність програмних прогнозів була не випадковою. Прогнози спиралися на той господарський механізм, який склався в ході сталінських соціально-економічних перетворень 30-х рр. і розглядався в часи М. Хрущова як історичний здобуток КПРС. Пропозиції відмовитися від директивного планування суперечили офіційній ідеології. У передз'їздовському обговоренні проекту програми в Україні взяли участь 790 тис. чоловік, а до засобів масової інформації надійшло близько 48 тис. письмових зауважень і доповнень. Жодний з опублікованих відгуків не мав пропозицій про реформу виробничих відносин і, зокрема, побудованого на директивному плануванні господарського механізму.

Незабаром, однак, харківський професор О. Ліберман звернувся до М. Хрущова з листом, в якому запропонував відмовитися від доктринальних настанов і спробувати поєднати директивне планування з об'єктивними закономірностями вільного ринку, як це було в добу ленінського непу. Слід віддати належне Хрущову не поділяючи поглядів автора, він дозволив опублікувати лист у головній газеті КПРС. У вересні 1962 р. в "Правде" з'явилася стаття О. Лібермана "План, прибуток і премія". Вона започаткувала гоїдну дискусію, в ході якої відпрацьовувалися положення реформи планування і економічного стимулювання виробництва.

О. Ліберман не мав чіткої моделі економічних перетворень. Його ідея про поєднання ринку з директивним плануванням була неспроможною в самій основі (як і неп, на досвід якого вчений часто посилався). Проте реформування моноліту радянської економіки вимагало поступового підходу, крок за кроком. Під таким кутом зору пропозиції Лібермана були практичними і здобули підтримку багатьох вчених та господарників.

Наприкінці 1964 р. Інститут економіки АН УРСР провів засідання, присвячене питанням економічної реформи. У ньому взяли участь вчені і представники раднаргоспів, виробничих об'єднань та підприємств

України, Москви, Ленінграда, Мінська, Риги, Кишинєва. Вчена рада обговорила доповідь О. Лібермана про економічні важелі підвищення ефективності виробництва. На основі її рекомендацій у промисловості були проведені економічні експерименти. Найбільший з них охопив підприємства багатьох галузей промисловості Львівського раднаргоспу. У 1965 р. на 85 підприємствах СРСР була випробувана розроблена вченими АН УРСР система преміювання інженерно-технічних працівників. На 90 підприємствах апробувалися рекомендації щодо вдосконалення системи преміювання робітників. Ряд об'єднань швейної промисловості України перейшли на роботу за прямими зв'язками з магазинами. Вони самі собі складали плани роботи і добивалися найбільш ефективного використання ресурсів й відповідного поліпшення якісних показників. Досвід швейних об'єднань було вирішено перенести на інші галузі легкої промисловості країни, а потім — на пов'язані з ними галузі виробництва засобів виробництва.

Висновки

В середині 50-х рр. компартійно-радянське керівництво СРСР перейшло до нового курсу економічної і соціальної політики. Йшлося передусім про пристосування країни до науково-технічної революції, яка почалася на Заході. Специфіка радянської системи господарства полягала в тому, що досягнення науково-технічного прогресу треба було силою впроваджувати у виробництво. Без імпульсів ззовні командна економіка залишалася позірною мертвою, байдужою до будь-яких нововведень.

Керівники радянської наддержави прагнули посилити ракетно-ядерний потенціал і воєнно-промисловий комплекс взагалі. Одночасно новий курс мав позбавити СРСР рис поліцейської держави і забезпечити його населенню бодай мінімальне підвищення рівня і якості життя.

Здійснена у 1957 р. децентралізація управління промисловістю не поліпшила економічних показників виробництва. Діставши від реформи певні політичні дивіденди, М. Хрущов непомітно згорнув її власними руками. Однак ініційована харківським професором О. Ліберманом економічна дискусія повернула проблему реформування народного господарства у напрямок, пов'язаний не з удосконаленням управління, а з використанням для оптимізації економічних показників товарно-грошових відносин. Явище, яке на Заході дістало назву "ліберманізації радянської економіки", підготувало тло для запровадження в другій половині 60-х рр. нової системи планування і економічного стимулювання.

Новий курс в економічній і соціальній політиці позитивно позначився на Україні і її народі. Кардинальна зміна політичного становища республіки у складі радянської наддержави вплинула й на її економічний розвиток. Доба М. Хрущова ознаменувалася високими темпами капітального будівництва як в галузях, що були традиційними в Україні, так і в нових, покликаних до життя науково-технічною революцією.

На розвиткові сільського господарства республіки сильно позначився суперечливий характер аграрної політики М. Хрущова. Якщо в другій половині 50-х рр. сільське господарство під впливом державних капіталовкладень швидко зростало, то в першій половині 60-х рр. колгоспи пішли під ухил. Посуха 1963 р. започаткувала появу якісно нової риси в економічному становищі країни — імпоротної залежності по зерну.

Справді історичним досягненням цієї доби була результативна соціальна політика тоталітарної держави. Високі мобілізаційні властивості радянської економіки М. Хрущов вперше використав для поліпшення в короткі строки практично всіх сторін суспільного життя.

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

Полковники Війська Запорозького

А. О. ГУРБИК (Київ)

Київський полковник Антон Ждановим

В загальному контексті розвитку історичних досліджень важливе місце належить вивченню проблем, пов'язаних із формуванням та діяльністю національної еліти. Особливо сприятливий матеріал для цього дає середина XVII ст., коли швидке становлення козацького стану та творення Української козацької держави покликали до життя нову державну еліту, в переважній своїй більшості рекрутовану з козацької старшини. Проте і сьогодні ще не ведеться планомірне і широке дослідження діяльності українських політиків, дипломатів і полководців середини XVII ст., і вчені змушені констатувати, що одним із "найменш досліджених аспектів продовжує залишатись становлення національної державної еліти та її ментальності" ¹.

Важливим напрямком наукового розв'язання вказаної проблематики може бути висвітлення процесу становлення української еліти, її структуризації (створення відмінних за поглядами на зовнішню і внутрішню політику України угруповань — партій) та різноманітних аспектів політичної активності через вивчення конкретно-історичної діяльності відомих державних діячів України.

Звичайно, зіркою першої величини на політичному небосхилі України першого періоду Визвольної війни (1648—1657 рр.) був гетьман Б. Хмельницький. Тож правомірно, що його особа не була обійдена увагою дослідників. Великому гетьману присвячено чимало наукових праць, у тому числі й узагальнюючих. В останніх тією чи іншою мірою висвітлювалась і діяльність сподвижників Хмельницького. Хоча це робилося швидше не системно, а побіжно. Тому досить разючим є сьогодні розрив між детально дослідженою діяльністю Б. Хмельницького, життя якого вивчене практично по днях ², та станом наукової розробки інших персоналій середини XVII ст., що в свою чергу теж значною мірою актуалізує дослідження проблем, пов'язаних із державною діяльністю політичного оточення Б. Хмельницького.

З-посеред плеяди сподвижників Богдана Хмельницького помітне місце належить відомому державному діячу Антону Микитовичу Ждановичу*. апогей політичної діяльності якого припадає на кінець 40-х — початок 60-х років XVII ст. З перших років Визвольної війни українського народу спостерігається його стрімкий злет до вершин державної влади України. В 1649 р. А. Жданович — сотник реєстрового Чигиринського полку був призначений Київським полковником ³. Протягом 1656 р. джерела засвідчили його перебування на посаді генерального судді (останню він обійняв, ймовірно, десь у кінці 1654 або ж у 1655 р.), а в кінці 1656 р. А. Жданович, вже як наказний гетьман, вирушає в походи на чолі козацьких військ. Будучи сподвижником Б. Хмельницького, Жданович проявив себе не лише як розсудливий політик, а й як талановитий дипломат, оскільки неодноразово очолював важливі місії Української держави до Туреччини, Польщі та Московії, і

як неабиякий полководець під час буремних подій Визвольної війни середини XVII ст.³ І хоча джерела не однаковою мірою зафіксували всі сторони життя і діяльності А. Ждановича, все ж основні штрихи до політичного портрета полковника відтворити можна, оскільки ще не всі наявні дослідницькі можливості були використані істориками.

Одразу ж після призначення А. Ждановича київським полковником Хмельницький намагався, перш за все, використовувати його військовий досвід. Так, уже взимку 1649–1650 рр. гетьман планував послати Ждановича на допомогу кримському ханові. Проте зовнішньополітичні обставини тоді не дозволили здійснити цей намір. Але навесні 1650 р. ситуація змінилася. Та й кримський хан уже прохав Хмельницького надіслати йому "кілька тисяч товариства, по 300 чоловік з полку і по двоє коней на чоловіка, одного сотника старшим, з доброю вогнепальною зброєю, щоб було достатню пороху, і один віз з харчами на десять чоловік"⁴. Тому 24 травня 1650 р. гетьман у своєму листі з Чигирини наказував А. Ждановичу з військом: "Не чекаючи другого нашого універсалу, дня 26 травня з'явитися до Полтави, звідки і вирушати в цю дорогу, тобто на призначену допомогу кримському цареві, який має намір йти на черкас (черкесів. — А. Г.) на визначене місце, без подальшої відмови, не чинячи інакше під нашою військовою ласкою"⁵. Влітку поблизу Полтави вже було зібрано близько 6 тис. козаків під командуванням Д. Лисовця та сина Б. Хмельницького Тимоша⁶. Проте гетьман, який у першій половині липня відвідав Полтаву, вирішив відправити в похід з кримським ханом лише близько 3 тис. козаків, а решту відіслати у полки⁷. А. Жданович не брав участі в поході. А представники київського полку, якщо й були задіяні, то ходили під керівництвом когось із сотників.

Головні ж зусилля київського полковника в даний період були спрямовані на активізацію дипломатичних відносин між гетьманом України Б. Хмельницьким та турецьким султаном, потепління в стосунках між якими спостерігалось влітку 1650 р. Свідченням останнього було те, що Хмельницький з-посеред польських і турецьких посланців, які одночасно очікували на аудієнцію, першими 20 липня прийняв турецького і татарського послів. А. Кисіль з цього приводу з прикрістю сповіщав королю Яну Казимиру, що козаки "послу його королівської милості не виявляли ніяких почестей, належних послам, а взявши турецького посла, поїхали з ним в Суботів, торжествували і стріляли з гармат"⁸. Під час зазначених переговорів Осман-ага (старший покойовий султана) передав гетьману листи султана Магомета IV та інших сановників Порти — Бекташ-аги і Мурат-паші, а також подарував Хмельницькому білого скакуна та інші цінні подарунки. Головним же успіхом переговорів було те, що в обмін на заборону козацьких морських походів султан обіцяв військову допомогу Україні у війні з Річчю Посполитою⁹.

У листі-відповіді султану від 24 липня 1650 р. Хмельницький підтверджував взяті на себе зобов'язання і сповіщав, що вже "казаком заказали, чтобы в панства вашей цесарской милости не втаргнули и всегда того остерегать будем, чтобы ни один неприятел не пришол и зла в панствах не чинил. Тераз в згоде застоять с татарами, один за один вмісте добиватца, дай боже так і на веки в приятстве хотіть"¹⁰. Цим же листом повідомлялося, що відповідний візит української сторони до Стамбула відбудеться невдовзі, а також гетьман прохав забезпечити вільне просування української місії: "...послов наших до вашей цесарской милости з верним поклоном посылаем от всего Войска Запорожского., просим, жеби послове без забави от вашей цесарской милости отпраовани были"¹¹.

На чолі українського посольства, яке в кінці липня 1650 р. відправлялося в Порту, стояв Антон Жданович, який був добре обізнаний із

станом українсько-турецьких відносин, а можливо, і брав участь у переговорах з Осман-агою в Суботові. Серед посланців також згадувалися сотник П. Коланченко та якийсь грек з Білої Церкви. На переговорах козацькі посланці сповістили, що гетьманський уряд бере на себе зобов'язання підтримувати дружні стосунки з Туреччиною і Кримом, а також буде запобігати морським походам козаків та іншим ворожим щодо Османської імперії акціям. Натомість від турецької сторони А. Жданович домагався отримати запевнення, що Туреччина надасть Україні військову допомогу у випадку наступу на останню армії Польщі. Українська сторона також добивалася зміни молдавського правителя В. Лупу Мойсеєм Могилою. Загалом дії посольства на чолі з А. Ждановичем, яке перебувало у Стамбулі більше трьох місяців, були успішними і свідчили про значні досягнення української дипломатії. Козацькі посланці, яких приймали з найвищими почестями, 6 листопада в супроводі Осман-аги та з дарами повернулися в Україну, привізши з собою зобов'язання султана подати військову допомогу Хмельницькому у випадку відновлення військових дій з боку Польщі. Гетьману дозволялося залишати при султанському дворі постійного резидента, а кримським, молдавським та валаським військам було наказано бути готовими у будь-який час вирушити на допомогу українському гетьману¹². Навіть київський воєвода А. Кисіль у листі до польського короля сповіщав, що "это посольство" (Ждановича. — А. Г.) было принято более чем благодарно", а султан "послал гетьману в Чигирин через Чауса с этим же киевским полковником несколько турецких коней с упряжью"¹³. Крім прямих досягнень посольства Ждановича, важливими були й побічні чинники, зокрема інформація про дипломатичне життя Криму та підступні дії польських послів у Бахчисараї. Про секретні наміри останніх київському полковнику теж вдалося дізнатися, що викликало здивування і роздратування польської сторони. А. Кисіль писав Яну Казимиру (листопад 1650 р.): "Я не понимаю, каким образом мог это разболтать очаковский бей, который киевскому полковнику (все це. — А. Г.) рассказал"¹⁴.

В цілому результатом активної українсько-турецької дипломатії другої половини 1650 р., як зазначали дослідники, стало оформлення на кінець року Турецького протекторату над Україною, а султан твердо наказував (грудень 1650 р.) хану, щоб той активно допомагав Б. Хмельницькому — "славе владетелей христианского мира, высокому избраннику нации, Мессии, гетьману казаков"¹⁵.

У кінці 1650 р. кримський хан уже відмовлявся поставити Хмельницькому необхідну кількість військ, мотивуючи відмову важким молдавським походом, і обіцяв лише 12 тис. воїнів. Така позиція Криму та загальне похолодання у відносинах із Портою робили необхідним направлення Хмельницьким у грудні 1650 р. до Стамбула нового посольства на чолі з київським полковником А. Ждановичем, головною метою якого було збереження та зміцнення дружніх відносин з Туреччиною. Потепління відносин між Портою та Україною, чому значною мірою сприяли і місії Антона Ждановича до Царгорода, далось взнаки. Вже в березні 1651 р. великий візир Мелек-Ахмет-паша наказував кримському хану прийти з військом в Україну для підтримки Хмельницького¹⁶. Проте хан, хоча й прибув до гетьмана, але все ж не виявляв готовності активно воювати на боці останнього, а фактична зрада татар у битві під Берестечком (червень 1651 р.) була чи не головною причиною поразки козацьких військ.

Навесні 1651 р. склалося загрозливе становище на північних кордонах України. Запобігаючи можливому вторгненню на українські землі військ Я. Радзівілла, Хмельницький наказав київському, ніжинському, переяславському та чернігівському полковникам організувати захист пів-

нічних рубежів України. На початку травня 1651 р., за свідченням козака Г. Задяця, основні сили київського полковника зосереджувалися в Києві, де "остался гарнизоном немалый полк с Антоном"¹⁷. Але вже на середину травня, як оповіщали козаки, "двум полкам — киевскому, которым командует полковник Антон Жданович, и черниговскому, которым командует Гладкий, приказали идти к Чернобылю"¹⁸. Загалом у травні Жданович з полком розташувався поблизу Чорнобиля, загони С. Пободайла — під Лоевом на Дніпрі, війська М. Небаби — на р. Сож¹⁹. Під кінець травня в район Чорнобиля на з'єднання з "киевским полковником Антоном" направився і "полк Гаркуши, который шел го Овруча". Щоправда, на останній напав польсько-литовський загін, який козаків "немало положил, а больше всего под местечком Любанем в трех милях от Чернобыля"²⁰.

Загалом активні дії українських військ на півночі певний час перешкоджали литовській армії вторгнутися в Україну. Значну роль у цьому протистоянні відігравав і Жданович. Це відзначав 9 червня 1651 р. і сам Я. Радзівілл у листі до короля Яна Казимира. "Киевский полковник Антон укрепился с несколькими тысячами в четырех милях от Бабич и стремится согнать наших людей с нашей единственной переправы через Припять"²¹.

Проте, зібравши на кінець червня на українському кордоні значні сили, Радзівілл розпочинає більш рішучі дії. Литовські війська під командуванням Г. Мирського, зім'явши козацьку сторожу на Дніпрі під Лоевом, разом із загонами Я. Радзівілла зробили спробу захопити Чернігів, але змушені були повернути на північ і зупинитись поблизу Любеча. Одночасно В. К. Гонсевський розпочав наступ на Овруччині. В боях козаки зазнали чималих втрат. Загинули Небаба, Півторакожух, Капуста та інші представники старшини²².

Прикро вражений поразками козацьких військ, Б. Хмельницький сам у десятих числах липня 1651 р. побував у Києві і наказав А. Ждановичу якнайкраще подбати про оборону міста. Проте рішучими діями литовської війська забезпечили свій подальший успіх. Корпус В. К. Гонсевського розбив козацькі підрозділи Натальчиця, Сасименка, Лашівця, Сагайдачного і після розгрому загонів Гаркуші на Ірпені наблизився до Києва²³. Тут у бої вступив полк А. Ждановича. Він зустрівся з військами В. К. Гонсевського за 15 верст від Києва. Ось як про цю битву писав 7 серпня 1651 р. російський посол Г. Богданов: "Киевский полковник Антон с казаками, не допуская польских людей до Киева, встретил за 15 верст, и польские люди с казаками учинили бой и бились во весь день. И казаки польских людей побили и до Киева их не допустили..., и с ляхами бой у него (Ждановича. — А. Г.) был неодинова, и до Киева польских воинских людей не допускал"²⁴. Проте сили для тривалої оборони Києва у Ждановича були недостатні, саме місто для цього теж було мало придатним, бо, як писав той же Богданов: "В Кiefe городе и крепостей никаких нет, и в осаде сидеть от воинских людей негде"²⁵. Та й чекати відчутної підмоги від основних сил гетьмана через бої під Берестечком теж не доводилося. Тому, реально оцінивши ситуацію, київський полковник прислухався до увішувань митрополита Сильвестра та печорського архімандрита Йосипа Тризни без бою здати місто, щоб зберегти його від руйнувань²⁶, а згодом, зібравши сили, вигнати литовські війська з Києва.

З важким тягарем на серці залишало козацьке військо давню руську столицю. Вниз по Дніпру з міста відпливали всі, хто не бажав залишатися на милість завойовникам. А митрополит та архіандрит надсилали загарбникам, які 25 липня 1651 р. вступили в Київ, листа з проханням помилувати місто та людей²⁷.

Богдан Хмельницький, дізнавшись про відступ А. Ждановича та задуку Києва, дуже сильно розгнівався на київського полковника "потому, что он то учинил недобро: самой стольной город и церкви божий, и святые мощи, откудава православная христианская вера зачалася и возсияла яко солнце, выдал в лядские и еретические руки на поруганье"²⁸. І навіть пригрозив Ждановичу, що полковник буде "каран войсковым каранем" за те, що "он Киев покинул без его гетманского росказания"²⁹. Митрополиту Хмельницький теж послав гнівного листа.

А. Жданович, розуміючи стан гетьмана і незважаючи на його погрози, продовжував підготовку до звільнення Києва від литовських військ, які після періоду спокійного перебування в місті перейшли до грабунків, насильств, плондрювання церков та монастирів. Практично з усіх церков було знято дзвони і Дніпром на човнах відправлено до Литви, спалено п'ять дерев'яних церков (Миколи Доброго, Миколи Набережного, Святого Василя, Святого Пророка Іллі, Святого Богоявлення), одну кам'яну (Пресвятої Богородиці), а також сотні будинків.

Хмельницький також розумів становище Ждановича і надіслав йому козаків білоцерківського і уманського полків³¹.

За планом Ждановича, Мозирі з корсунськими козаками наказувалося нечутко підпливти до литовських байдаків, що стояли на Дніпрі, і спалити їх. Водночас Гаркуша та Жданович повинні були атакувати Київ з двох боків. Велися також переговори з міщанами, щоб ті під часу штурму запалили будинки і створили в місті паніку. До участі в битві були залучені і татари.

Проте неузгодженість дій козаків, кмітливість литовських полководців та пасивність татар провалили всю військову операцію, яка проводилася на початку серпня 1651 р. Мозира із загоном замість того, щоб таємно плисти по Дніпру, вирішив іти правим берегом позаду корпусу Гаркуші, який намагався атакувати місто з південного заходу. Пересування військ помітили литовці і, незважаючи на великий пожар та переполюх, піднятий у Києві городянами, атакували козаків ще на околицях міста. Радзівілл послав проти Гаркуші великий загін на чолі з Нольдом. Бій розгорнувся за Золотими Воротами, на березі Либеді. Спочатку козаки тіснили литовський корпус, але нерішучість татар, які так і не перейшли Либідь, залишаючись на протилежному березі, не дала можливості закріпити успіх і підійти до міських стін. Одночасно литовська флотилія напала на шеститисячний загін А. Ждановича, який плів проти течії, щоб висадитись і штурмувати місто. Натиск був настільки сильним і несподіваним (на той час Мозира, за планом, уже мав спалити литовські байдаки), що змусив Ждановича із загоном відступити³². Проте литовці вже не могли спокійно почуватися в місті, що значною мірою було спалене. А активні дії військ А. Ждановича та інших козацьких загонів проти загарбників не давали можливості останнім просуватися вглиб козацької України, де Б. Хмельницький продовжував збирати нове військо для боротьби. Згодом литовські війська відступили від Києва і 3 вересня 1651 р. з'єдналися поблизу Германівки з польською армією, яка підійшла з-під Василькова³³.

Протягом 1652–1653 рр. становище Української держави, незважаючи на блискучу військову перемогу під Батогом, дедалі погіршувалося. Напруження внутрішніх сил досягало максимуму, погіршилися відносини з Кримом і Портою, а прорахунки в оцінці геополітичної ситуації призвели до створення антиукраїнської коаліції (середина 1653 р.). Все це у поєднанні з безпосередньою військовою загрозою від великої польської армії, яка під командуванням короля Яна Казимира рушила на Україну, робило ситуацію критичною. Тому єдиним виходом було створення тісного союзу з однією із двох великих сусідніх держав — Росією чи Туреччиною.

Для гетьманського уряду за тих умов протекторат Росії все ж був більш бажаним, аніж підданство Порті.

Основним засобом досягнення Україною зазначеної мети в даний період стає дипломатія. Відправлене у квітні 1653 р. до Москви українське посольство порушило питання про прийняття України під протекторат Росії. Проте відповідь російського уряду була негативною³⁴.

На початку червня 1653 р. український уряд знову звернувся до представників Росії з тим же проханням³⁵. Як слушно зазначили В. А. Смолій і В. С. Степанков, "уперше в ході Визвольної війни Хмельницький без дипломатичних недомовок і натяків заявив представникам російського уряду: якщо в даній політичній ситуації Українська держава не матиме протекції Росії, гетьман вимушений буде визнати протекторат Туреччини"³⁶.

Така позиція гетьмана і старшини не була дипломатичним кроком, оскільки в той час Туреччина дійсно вела реальні переговори з ними і обіцяла якнайширшу автономію Україні у складі Османської імперії³⁷, що в умовах пасивності Росії спонукало значну кількість козацької старшини обстоювати протурецьку позицію. Це проявилось на одній із старшинських рад, про яку генеральний писар І. Виговський так розповідав послам Росії А. Матвееву та І. Фоміну на початку червня 1653 р.: "...была рада у гетмана со всеми полковники, чтобы поддатца к турскому султану, и все полковники приговорили на то, что поддатца (підкреслено нами. —А. Г.), oprичь киевского полковника Онтонa Ждановича"³⁸. Хоча згодом, як повідомляв І. Виговський, Хмельницький, нібито під його впливом, відклав остаточне вирішення даного питання, а знову спробував домогтися дипломатичним шляхом від Польщі збереження умов зборівських статей і "киевского полковника Онтонa Ждановича послал до короля и панов рады"³⁹. Більш близькою й реальною метою місії Ждановича було призупинити наступ польської армії і виграти час.

Зазначені відомості І. Виговського про старшинську раду, достовірність яких дехто з дослідників ставить під сумнів, все ж, думається, у своїй більшості мають під собою реальний ґрунт. Твердження ж про те, що вказана рада вирішила відмовити султану і висловилася за протекторат Росії, видаються маловірогідними, хоч аргументом взято висловлювання козака Івашка Баскраєва⁴⁰. Справа тут не лише в кількості свідчень: одне твердження Баскраєва не може слугувати доказом неправдивості свідчень І. Виговського. Більш вагомим аргументом може бути аналіз загальної ситуації, яка саме під час переговорів з Росією була такою, що навряд чи можна говорити про перевагу проросійських настроїв серед більшості старшини, у всякому разі до двадцятих чисел червня 1653 р. Адже на пряму пропозицію України Росія відмовила у встановленні свого протекторату (про це було відомо старшині). В умовах же реального наступу великої польської армії негайно потрібен був міцний союзник, якого в той час більшість старшини бачила саме в особі султана та хана.

Політична далекоглядність Хмельницького в той критичний момент виявилась у тому, що він вирішив не форсувати події підписанням необхідного, але все ж не бажаного підданства Порті, а взяв курс на те, щоб виграти час через переговори з Польщею. Ідею про останні вповні могли висловити на тій же раді політичні однодумці І. Виговський та А. Жданович, чия особлива позиція на раді полягала не в тому, що вони не бажали турецького протекторату, а в тому, що запропонували кардинально нове рішення: добиватися поставленої мети дипломатичним шляхом. Тим паче, що Ждановичу Хмельницький і доручив виконання цього нелегкого плану. Посольство А. Ждановича, яке було відправлене до короля близько 13 червня 1653 р., мало запропонувати польській стороні, "чтобы оне были в згоде против договору под Збором (Зборо-

вом. — А. Г.). А будет згоды такой не будет, и оне Украину всю покинут и пойдут в города к великому государю"⁴¹.

Враховуючи значний дипломатичний досвід А. Ждановича, Хмельницький, крім письмового послання королю, дав київському полковнику таємне доручення вести переговори нібито від імені більшості козаків, незадоволених в одних випадках протурецькою, а інших — про-російською політикою гетьмана. Проте дипломатична місія Ждановича цього разу не дала бажаних результатів. Посольство, яке під керівництвом київського полковника 26 червня з'явилося до обозу польського війська під Глиняни, не було прийняте королем Яном Казимиром. Зустрівся ж з козацькими посланцями вороже настроєний гетьман С. Потоцький, якому було зачитано лист Б. Хмельницького. В останньому писалось: "Просим покорно, чтобы на будущее время его величество король благоволил сохранить Зборовский договор, данный Запорожскому Войску, чтобы наши русские церкви и монастыри, согласно с правами их, оставались неприкосновенными с своими именами, а уния была бы уничтожена, как в Польском Королевстве, так и Великом княжестве Литовском. Если же король и Речь Посполитая не будут к нам милостивы, то мы, не желая более кровопролития, иными способами будем промышлять о своей безопасности"⁴². Неприхована ультимативність листа, як і сподівалась делегація, викликала негативне враження. І тоді Жданович перейшов до реалізації таємної частини місії. Полковник сповістив Потоцькому, що козаки в більшості своїй незадоволені Хмельницьким через його політику зближення з Портою і бажали б залишатися під владою польської корони, але при умові дотримання Зборівських статей та ліквідації унії: "Наше сумління здригається й обурюється, оскільки Хмельницький пообіцяв туркам не лише побрататися з ними в дивані турецькому, але й побусурманитися, для чого вже прислано від Порти царедворця, щоб вислухати присягу Хмельницького"⁴³.

Проте польська сторона, маючи надію на успіх своїх подальших військових операцій, і слухати не хотіла про ліквідацію унії та відновлення Зборівських статей ні під яким приводом. А гетьман С. Потоцький, "скикавши рицарське коло й вислухавши подану супліку, вчинив послові (Ждановичу. — А. Г.) таку відповідь: що не для Хмельницького, а для Запорозького Війська проситиме короля відновити його ласку, та й то тоді, коли військо приїде до рук королю самого Хмельницького, а царедворця, якого прислано від Порти вислухати присягу Хмельницького, хай Військо затримає при собі. Коли військо те зробить, то може виглядати собі й комісарів, щоб учинити для себе зносніші трактати. А посол козацький хай залишиться в закладі королівському війську й виправить від себе з такою гетьманською відповіддю до козацького війська когось простішого"⁴⁴. На що А. Жданович відповів, "Мене прислано до королівської величності не для закладу, а в посольстві, і не через кого іншого, а через мене повинна дійти до Війська, що мене послало, відповідь його королівської величності й твоєї вельможності"⁴⁵. Проте, незважаючи на доводи, що військо може розгніватися з приводу ув'язнення посольства, Ждановича та інших козацьких посланців затримали, і лише кілька чоловік було відпущено з різким листом-відповіддю до Хмельницького. Ось як про це сповіщав російський посол А. Уривков: "...й король де полковника Онтон велел засадить, а казаков четырех человек отпустил к гетману. И те де казаки пришли при нем в Чигирин. А засадили де того полковника у короля для того, что король хочет с черкасцы битца, а миру с ними не хочет"⁴⁶. Інший посол Росії І. Фомін на початку серпня 1653 р. так описував приїзд відпущених козаків: "...тому же де ныне две недели пришли из города Львова два чело- века казаков — Роман Летеженка да Савка Скобиенка, которые посыла-

ны были от гетмана с посланником киевским полковником с Антоном Ждановичем, а сказали, что король их отпустил из Львова к гетману с вестью, что гетманский посланник Антон отдан за крепкую варту"⁴⁷. Таким чином, як слушно вважають сучасні дослідники **, Польща остаточно відкинула можливість політико-дипломатичного порозуміння з державою Богдана Хмельницького, взявши курс на виключно військове розв'язання "української проблеми".

Дізнавшись у середині липня 1653 р. гіро невдачу українського посольства, Б. Хмельницький зразу почав вживати заходи до визволення Ждановича та його товаришів. Уже в кінці липня гетьман посилав до С. Потоцького священика з листом, в якому прохає відпустити київського полковника⁴⁹. В кінці 1653 — на початку 1654 рр. Хмельницький намагався визволити посольство через посередництво кримсько-турецької сторони, яка на одній із зустрічей з поляками звернула увагу на вказане питання. Ось як про це писав посол В. Бугурлін: "...просил де Сефарказы-ага у ляхов на том съезде киевского полковника Онтон, который послан наперед сего от гетмана к королю в послех, и его задержали"⁵⁰. А. Ждановича з посольством утримували в різних місцях, а після повернення короля Яна Казимира з походу перевели до Варшави. Весною 1654 р. на одному із сеймів Я. Радзівілл зумів переконати короля передати йому українських послів, щоб через посередництво київського полковника вплинути на Б. Хмельницького і схилити його до розриву з Москвою. Це підтверджує запис у щоденнику свояка Я. Радзівілла Альбрехта Радзівілла від 2 квітня 1654 р.: "Воевода віденський (Януш) випросив собі козака-бранця Антона на ім'я, щоб через нього досягнути дещо — розірвати союз з Москвою"⁵¹. Маючи перед польською стороною досить серйозну офіційну версію переговорів, литовський гетьман спокійно розпочав налагоджувати через Ждановича, який уже перебував у Борисові, контакти з Б. Хмельницьким. Крім зазначеної мети, Я. Радзівілл, перш за все, прагнув звільнити полонену козацьким військом литовському шляхту через обмін на українських послів, а також, за слушним висловом М. С. Грушевського, "місія Ждановича могла мати ще більш інтимні завдання: порозуміння гетьмана з Радзівіллом і литовсько-польською фрондою"⁵².

Кур'єром між Я. Радзівіллом і Б. Хмельницьким обрали члена ув'язненого українського посольства київського полкового писаря Івана Якимовича. Останнього Радзівілл направляв з посланнями у Чигирин щонайменше тричі (4 травня, 23 червня та 24 серпня). Суть цих листів зводилася до того, щоб відвернути Б. Хмельницького від Москви. Я. Радзівілл умовляв гетьмана не готувати військо до війни, "щоб уже більше не проливалась християнська кров, котрої вже повно напилась земля наша", і прохав: "...вернись давнішої служби Речі Посполитій — матери своїй, від котрої і життя своє взяв"⁵³. Литовська сторона також прохала надіслати повноважне посольство для ведення переговорів з цих проблем та визначення умов обміну полоненими.

Проте фальшивість намірів Я. Радзівілла була для Б. Хмельницького очевидною, бо навіть було потрібне нове посольство, якщо старе (на чолі з А. Ждановичем) ще перебувало у таборі Я. Радзівілла і могло бути використане для переговорів. Про це український гетьман і сповістив литовській стороні, вказуючи на компетентність та досвід у цих проблемах самого А. Ждановича. Я. Радзівілл не зміг⁴ дати ясної відповіді і відзначив лише те, що київський полковник з послами в його таборі мають набагато кращі умови, ніж у поляків: "Це правда, що ні з ким краще, як з п. Антоном, не можна цього зробити (вести переговори. — А Г.), але б поки він приїхав (з Борисова. — А Г.), пройшло б багато часу, доки могло б щось зробитися. Я його не для того на свої руки взяв, щоб, увільнивши з одного ув'язнення, мав би його давати до другого, знаючи

цю непристойну справу, яка його спіткала проти всіх прав і звичаїв усіх народів, оборонь боже, аби його щось таке спіткало. На те я його у короля й. м. випросив, аби, як невинного і не зброєю взятого, а в посольстві затриманого, цілого додому відіслати і через нього з вашою милістю списатися. Тому і досі він у мене знаходиться не в ув'язненні, а на волі, в добрім пробутку, і я готовий його звільнити негайно"⁵⁴. Неправдивість зазначених обіцянок теж була очевидною, тому Б. Хмельницький залишив без відповіді два листи Я. Радзівілла.

В подальшому справи з обміном просувалися досить повільно, а фактичне визволення українського посольства відбулося аж восени 1654 р. Як писав до російського царя Хмельницький з табору під Крилівцями 28 вересня 1654 р., "по розгроме Радивилове отпущен до нас от Радивши Антон Жданович, полковник киевский, который немало там был задержан. Тогда до нас 23 сентября вместе ис посланцем Радивиловым з Григорьем Куниским, подчасшим стародубским пришел"⁵⁵.

¹ Степанков В. С. Формування української державної еліти та особливості її менталітету у середині XVII ст. (1648–1657) Постановка проблеми // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — Київ — Черкаси, 1993 — С. 28.

² Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. — К., 1994. — 260 с.

³ Точні дати народження і смерті А. Ждановича в джерелах виявити не вдалося

⁴ За Реєстром 1649 р., до складу Київського полку входило 17 сотень та 1792 козаки

⁵ Гурбик А. Сподвижник Богдана Хмельницького Антон Жданович // 36 наук праць. Доба Богдана Хмельницького. — К., 1995. — С. 109–120

⁶ Документи Богдана Хмельницького (далі — ДБХ). — К., 1961. — № 100. — С. 169–170.

⁷ ДБХ. — № 100. — С. 169–170

⁸ Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського НАН України (далі — ЦНБ ім. В. І. Вернадського). — Інститут рукописів ЦНБ ім. Вернадського (далі — ІР), ф. 11, оп. 13698, арк. 3.

⁹ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах (далі — ВУР). — Т. 2. — № 63. — С. 375

¹⁰ ВУР. — Т. 2. — № 70. — С. 388.

¹¹ ЦНБ ім. В. І. Вернадського. — ІР, ф. 1, оп. 13698, арк. 8, 9; ВУР — Т. 2. — № 70. — С. 388; № 181. — С. 436–437; Grabowski F Ojczyste spominki — Krakow, 1845. — Т. 2. — № 5. — С. 107.

¹² ДБХ. — № 107. — С. 177.

¹³ Там же. — С. 178.

¹⁴ ЦНБ ім. В. І. Вернадського — ІР, ф. 11, оп. 13698, арк. 10; ВУР — Т. 2. — № 70. — С. 383.

¹⁵ Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. (далі — Документы). — К, 1965. — № 37. — С. 358–359

¹⁶ Документы. — № 37. — С. 358.

¹⁷ Петровський М. Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654). — К., 1940 — С. 139; Історія України в документах і матеріалах. — Т. III. — К., 1941. — № 155. — С. 200; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. — К., 1995. — С. 288; Глобупкнй В. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648–1654. — К., 1962. — С. 254

¹⁸ Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования. — Кн. 4 — Т. 9. — СПб., 1904. — С. 362, 380, 385; Документы — № 42. — С. 380; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Хроніка... — С. 122.

¹⁹ Документы. — № 56. — С. 406

²⁰ Документы. — № 65. — С. 423.

²¹ Архів Інституту історії України НАНУ, оп. 3, спр. 19, арк. 52, 54; ВУР. — Т. 3. — № 9. — С. 58.

²² Документы. — № 167; Архів головний актів давніх у Варшаві (далі — АГАД). —

Архів Радзівілів, IV від., тека 16, к. 188, арк. 276.

²³ Документы. — № 180.

²⁴ Архів Інституту історії України НАНУ, оп. 3, спр. 19, арк. 28; ЦНБ ім. В. І. Вернадського. — ІР, ф. 11, оп. 13699, арк. 11, 12; Там же, ф. 5, спр.

²⁵ Осолінських, № 225/11, арк. 414; Kotlubaj E. Ćycie Janusza Radziwiłła. — Wino, Witebsk, 1859 — С. 168–169, 170, 344

²⁶ ЦДІА України в Києві, ф. 1230, оп. 1, спр. 33, арк. 88–89, 126; ЦНБ ім. В. І. Вернадського. — ІР, ф. 11, оп. 13699, арк. 12–13.

²⁷ ВУР — Т. 3 — С. 115

- ²⁵ Там же.
- ²⁶ Там же. — С. 114.
- ²⁷ Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 61.
- ²⁸ ВУР. — Т. 3. — С. 114.
- ²⁹ Там же.
- ³⁰ Там же. — С. 114—115.
- ³¹ Там же. — С. 114, 130; Історія Києва. — К., 1986. — Т. 1. — С. 336; Grabowski A. Starożytność historyczne Polskie. — Kraków, 1840. — Т. 1. — С. 339; Latopisies albo kroniczka Joachima Jędrlicza — Warszawa, 1853. — Т. 1. — С. 125.
- ³² ЦДІА України в Києві, ф. 1230, оп. 1, спр. 33, арк. 135—136; ВУР. — Т. 3. — С. 141; Костомаров Н. И. Указ. соч. — С. 454; Grabowski A. Starożytność ... — Т. 1. — С. 340—341; К о л л у б а j Е. Op. cit. — С. 172.
- ³³ ЦДІА України в Києві, ф. 1230, оп. 1, спр. 36, арк. 9—10; К о r z о n Т. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. Epoka przedrozbiorowa. — Kraków, 1912. — Т. 2. — С. 345.
- ³⁴ ВУР. — Т. 3. — С. 263—264, 267.
- ³⁵ Там же. — С. 321.
- ³⁶ С м о л і й В. А., С т е п а н к о в В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. — С. 404.
- ³⁷ ВУР. — Т. 3. — С. 290, 303.
- ³⁸ Там же. — С. 307.
- ³⁹ Там же.
- ⁴⁰ Там же. — С. 324.
- ⁴¹ Там же. — С. 307.
- ⁴² Памятники, изданные Киевскою комиссией для разбора древних актов. — К., 1852. — Т. III. — С. 3, 54—56.
- ⁴³ Самійло Величко. Літопис. — Т. 1. — К., 1991. — С. 115. «Там же. — С. 115—116. ⁴⁴ Там же. — С. 116. ⁴⁵ ВУР. — Т. 3. — С. 349.
- ⁴⁷ ВУР. — Т. 3. — С. 352; Т о м а ш і в с ь к и й С. До історії перелому Хмельниччини: Листи королівського секретаря Паоло Доні до римського нунція Шегро Відові з 1653 р. // Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Баталія. — К., 1927. — С. 537.
- ⁴⁸ С м о л і й В. А., С т е п а н к о в В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. — С. 410.
- ⁴⁹ Томашівський С. До історії перелому... — С. 545.
- ⁵⁰ ВУР. — Т. 3. — С. 453.
- ⁵¹ Цит. за: Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 885.
- ⁵² Там же. — С. 886.
- ⁵³ Акты ЮЗР. — Т. X. — С. 679; Т. XIV. — С. 42—43; ЦНБ ім. В. І. Вернадського, УР, АІ 11. °п. 15564—15570, арк. 14.
- ⁵⁴ Там же.
- ⁵⁵ ДБХ. — N» 280. — С. 384.

(Далі буде)

СПОГАДИ

В. І. ЯРЕМЕНКО (Хмельницький)

Історик Михайло Антонович у спогадах в'язнів сталінських таборів

Українські січові стрільці вкотре і, можливо, найбільш наочно спростували відомий вислів: "Коли говорять гармати, музи мовчать". Не мовчали вони і в сталінських катівнях. Наприклад, Лесь Курбас на Соловках продовжував свою режисерську роботу, а Микола Зеров — перекладацьку. Відомо про безприкладний героїзм академіка Матвія Яворського, який наважився на пряму критику табірної соціалізму і відкритий протест проти політики національного гноблення¹. Академік Михайло Слабченко з тюремної камери в 1930 р. листовне звернувся до Дмитра Яворницького з проханням надіслати матеріали, потрібні для завершення монографій "Січова пушкарня" та "Запорозька культура", і той, наражаючись на небезпеку, виконав це прохання².

Однією з найяскравіших постатей в царині історичної науки був Михайло Дмитрович Антонович — онук славетного українського історика Володимира Антоновича, син блискучого історика мистецтва та театру Дмитра Антоновича, брат одного з фундаторів часопису "Український історик" Марка Антоновича. Така наукова династія, здається, не має аналогів у світі.

Про наукове подвижництво Михайла Антоновича під час перебування у сталінських таборах дізнаємося з низки спогадів колишніх в'язнів ГУЛАГу, що недавно вийшли друком в Україні³. Вони допомагають докладніше простежити життєвий та науковий шлях цього історика, спонукають до роздумів про природу історичного дослідження.

В спогадах зустрічаються деякі неминучі суперечності стосовно до табірної періоду життя М. Антоновича. У !. Гнатюка читаємо, що вчений народився 1910 р. у Флоренції (с. 153). М. Барбон повідомляє, що, з розповідей самого Михайла Дмитровича, той побачив світ 1910 р. в Києві, у будинку на розі вулиць колишньої Кузнечної та Жилинської, а в Італії опинився вже у восьмирічному віці (с. 135). В "Енциклопедії Українознавства" ("ЕУ"), яка нині перевидається у Львові, вказується, що він народився в 1909 р.⁴ Можливо, що розповіді вченого про колегію Павла Ґалаґана дали підставу М. Барбону твердити, що М. Антонович починав своє навчання "в стінах цього пільгового пансіону" (с. 135), однак програма цього закладу була розрахована на старші класи тодішньої класичної гімназії, і туди приймали з шістнадцятирічного віку⁵. За "ЕУ", М. Антонович у 1936—1941 рр. займав посаду наукового співробітника Українського наукового інституту в Берліні (УНІ—Б). Відомо, що перед цим він навчався в цьому інституті, який був заснований гетьманом П. Скоропадським⁶. У спогадах М. Барбона розповідається, що до початку другої світової війни М. Антонович викладав у Берлінському університеті, закінчивши його географічний та історичний факультети. Ця розбіжність, очевидно, пояснюється тим, що УНІ—Б з листопада 1926 р. функціонував як філіал Берлінського університету Фрідріха Вільгельма і управлявся спільною німецько-українською кураторією, а в 1931 р. трансформувався в німецьку наукову установу. В стінах УНІ—Б М. Антонович досліджував часи козаччини XVI—XVII ст., читав

лекцію "М. Грушевський як історик культури"⁷. М. Барбон пише, що вже 1940 р. історика, який одружився з німкенюю і мав німецьке громадянство, мобілізували до вермахту. Зауважимо, що написані ним в 1941—1944 рр. томи "Історії України" і праця "Переяславська кампанія 1630 р." свідчать про вимушений і пасивний характер воєнної служби історика. І тут Клію заступала гуркіт гармат. Усі мемуаристи свідчать, що М. Антонович потрапив до радянських таборів у результаті післявоєнного викрадення радянськими спецорганами, але в М. Пилипчука місцем злочинської акції називається Берлін, у Г. Чмелика — Мюнхен, а в М. Барбона — Париж.

У спогадах простежується страшна табірна одіссея М. Антоновича. Спочатку його (очевидно, після московської в'язниці) було заслано до Норильського концтабору суворого режиму. Там він працював на важких вугледобувних роботах. Близько 1954 р. він опинився в одному з таборів особливого режиму для політв'язнів на Колімі. Хоча за рішенням військового трибуналу і був засуджений на 25 років ув'язнення та 5 років заслання (М. Барбон, с. 135), але після смерті Сталіна, як підлікали і, можливо, за спогадами М. Барбона, схилили до співробітництва з КДБ (с. 136). М. Антоновича посадили в ізолятор, де над ним проводили якісь медичні експерименти, а потім запроторили до карних злочинців. Григорій Чмелик свідчить, що Михайло Антонович помер в одній з тюремних камер Магадана восени 1955 р. (с. 88).

Свідомий український патріот, надзвичайно мудра і сердечна, проста ("от такий, як і всі") людина, яка не намагалася виділитися своєю вченістю, надзвичайна особистість — так характеризують М. Антоновича всі мемуаристи. М. Барбон називає його найкомпетентнішою і найавторитетнішою людиною серед інтелігенції Норильського концтабору (с. 135). "Згодом доводилося мені зустрічатися з такими відомими людьми, як митрополит Йосип Сліпий, адвокат Володимир Горбовий, інженер і політичний діяч Михайло Сорока, редактор і теж політичний діяч Петро Дужий, але такого незабутнього враження, як М. Антонович, ніхто більше на мене не справив. Він віддавав себе нам до краплинки...", — відзначав Г. Чмелик, який знав історика по Колімі (с. 86).

Автори мемуарів засвідчують, що історик був "ходячою енциклопедією" в галузі гуманітарних знань. У Норильських та Колимських таборах М. Антонович не припиняв своєї науково-просвітньої діяльності. Колишнім в'язням добре запам'яталися його майстерні лекції-бесіди з історії античного світу і слов'янства, зокрема Росії і України. Він володів надзвичайним даром художньо-образного відтворення щонайменших історичних деталей. М. Барбон розповідає, що М. Антонович ретельно готувався до цих лекцій, пошепки відпрацьовуючи під час виснажливої роботи на вугільному конвеєрі їхній зміст. Учений багато писав, і "тематика його праць стосувалася історії України та її мови" (М. Барбон, с. 136). Не маючи необхідної джерельної бази, М. Антонович переважно розробляв курси історії України. "Він декілька разів писав у концтаборах історію України, давав нам її читати й, коли траплялося, що вона опинилася в руках наглядців та оперуповноважених, складав новий рукописний підручник і був радий, якщо хтось із в'язнів переписував його для себе", — пише І. Гнатюк (с. 152).

Наука становила для М. Антоновича основний зміст життя. Мабуть, цим пояснюється те, що, за твердженням Г. Чмелика, він не почував себе в'язнем у жахливих табірних умовах. Звичайно, у творчому доробку вченого значне місце займають популяризаторські праці. Однак його найбільші наукові здобутки, можливо, знаходяться в царині історіософії та порівняльної історії, які є "ахіллесовою п'ятою" сучасної української історичної науки.

Вважаємо, що назріла потреба дослідити біографію Михайла Антоновича, зібрати та видати хоча б основні його праці, щоб визначити місце вченого в українській історіографії. А цей невеличкий огляд хай буде своєрідним вступом до спогадів, які зможуть допомогти дослідникам наукової спадщини Михайла Антоновича, їх автор — колишній політв'язень Тимошук Володимир Терентійович, який нині мешкає в м. Хмельницькому.

¹ Див.: Шаповал Ю. І. Людина і система (Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні). — К., 1994. — С. 42-43.

² Листи М. Є. Слабченка до Д. І. Яворницького // Наука і суспільство. — 1991. — № 11. — С. 58—69.

³ Див.: Чмелик Г. Особо опасный // Дзвін. — 1993. — № 8. — С. 86—88; Пилипчук М. Короткий спогад // В обіймах Карпат. — Львів. — 1994; 5 арбон М. Б. У Норильському концтаборі // Укр. крт. журн. — 1995. — № 5. — С. 134—136; Гнатюк І. Стежки — дороги // Сучасність. — 1996. — №. — С. 152—153.

⁴ Енциклопедія Українознавства: Репринтне відтворення видання 1975—1984 років. — Л., 1993. — Т. 1. — С. 51.

^{*} Див.: Петровський М. Учень Колегії Ґалаґана // Вітчизна. — 1990. — № 5. — С. 171.

⁶ Див.: Ульяновська С., Ульяновський В. Дмитро Антонович // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. — К., 1993. — Додатки. — С. 512.

⁷ Див.: Потульницький В. А. Нариси з української політології (1918—1991): Навч. посібник. — К., 1994. — С. 58, 62—65.

⁸ Див.: Ульяновська С., Ульяновський В. Назв. праця. — С. 512.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

В. Т. ТИМОЩУК (Хмельницький)

Спогади про Михайла Антоновича

Кажуть, що життя прожити — не поле перейти. Нині мені 73 роки, і я дедалі частіше згадую гіркі та мудрі слова Анрі Барбюса, повторені нашою художницею Оксаною Павленко: "Промовте — життя моє — і стримайте сльози". Моя молодість пройшла далеко від рідної Волині — переважно в страшних Норильських концтаборах суворого режиму. Туди я потрапив за участь під час війни в русі Опору на боці ОУН—УПА.

Безжалісними були не лише табірні порядки та умови утримання. Суворою була сама природа заполярного краю. Сніги випадали тут на початку вересня і лежали до середини травня. Стовпчик термометра під час довгої полярної ночі опускався до -50° . Сніговії іноді бушували такі, що за два метри не можна було нічого розгледіти. В таких кліматичних умовах політв'язням часто доводилося працювати по 10 годин просто неба за 400 г хліба та баланду. Якщо не виконував норму, позбавляли ста грамів хліба і другої страви — чорної вівсяної каші. Добре пам'ятаю, як після нашого етапу прибув 1948 року етап з Прибалтійських країн. Протягом неповних двох літ новоприбулі загинули, не витримавши важких умов існування.

В Норильських концтаборах, за моїми приблизними підрахунками, знаходилося близько 120 тисяч політв'язнів. Ця маса людей була кинута сюди для дармової праці. Водночас система реалізувала злочинні плани знищення мас як "ворогів народу". Нашими руками Москва побудувала велике місто Норильськ, шахти, заводи, величезні рудні кар'єри і Норильський комбінат кольорових металів. Важко навіть уявити, скільки молодого цвіту залишилося лежати у вічній мерзлоті під горою Шмітихою. Інакше, як геноцидом, це не назвеш.

Мені доводилося зустрічатися в таборах з патріотами багатьох народів, але основна маса була з України, особливо з П західного регіону. Коли прийшло "хрущовське потепління", то всіх, крім українців, латишів, литовців та естонців, відпустили на волю. Навіть німецьких фашистів віддали Німеччині, але нас, українців, тримали до кінця.

27 серпня 1952 року мене відправили з четвертого спецтабору в інший — "Каеркан", того самого управління. "Каеркан" перекладається з ненецької як "долина смерті". Ця назва відповідала призначенню табору. В ньому утримувалося близько 2500 політв'язнів. Було 15 житлових бараків, в кожному — дві секції, в секціях — по дві бригади, в яких налічувалося по 15 в'язнів. Після 21-ої години бараки знадвору зачинялися. Спали на двоповерхових нарах. Світло горіло цілу ніч. Стояв страшенний сморід від "параш", що розміщувалися прямо в бараці. Табір був оточений високою огорожею з колючого дроту. Через 50 метрів — сторожові вишки з озброєними охоронцями. Існувала "мертва зона", яка прострілювалася без попередження. "Каеркан" розташовувався поряд із залізницею, що з'єднувала Норильськ з портом Дудинкою, куди вивозили вироблену за зиму продукцію. Частина політв'язнів працювала у вже загазованій шахті №16, інша — на будівництві нової шахти №18. На цьому робочому майданчику побудували невеликий бетонний завод, де я працював у конторі будівельним лаборантом: робив проби щебеню, піску, гравію, що надходили на завод, а також виготовленого там бетону.

В технічному відділі нормувальником працював житомирянин Михайло Пилипчук, котрий мав вищу освіту і був свідомим українцем. Ми з ним жили в одному бараці. Через вільнонайманих робітників, які працювали на будові, він, наражаючись на небезпеку, діставав книги, які частенько давав і мені. Одного разу, зайшовши до моєї лабораторії, він повідомив, що поміж новоприбулих є визначна для України особа — історик Михайло Дмитрович Антонович. Сказав, що професора направили до штрафної бригади №3. При цьому у формулярі Антоновича була особлива відмітка: "использовать только на тяжелых физических работах". Всі розуміли, що ця вказівка покладе вченого в домовину. Проте знайшлися люди, які йому допомогли. У своїх спогадах Микола Барбон (деякий час він працював моїм помічником у лабораторії), вже розповів, що це було зроблено через бригадира на грохотах (стрічка для сортування вугілля) шахти №18 Михайла Войченка. Як художник-аматор Войченко вряди-годи щось малював для адміністрації, і тому деякі його прохання виконувалися. Саме він добився переведення Михайла Антоновича з штрафної бригади у свою, де щедро ділився з ним останнім шматком хліба.

Одного разу Пилипчук привів Михайла Антоновича і до мене. Познайомив нас. На вигляд це була людина трохи вища середнього зросту та міцної будови. Привертали увагу велика голова з глибокими залисинами, розумні сірі очі. Мав русяве волосся із сивиною та короткі вуса. Коли Антонович назвався і стиснув мою руку, в мене промайнула думка, що це видатна людина. Голос його лунав виразно і рівномірно.

Після роботи ми інколи конспіративно заходили до того бараку, де жив учений. Запам'яталися його розповіді-бесіди про київських князів та культурний вплив України на Московську державу. Він багато розмірковував над тодішнім становищем України, її політичними перспективами. Я помітив, що Антонович володів методом швидкісного читання: книгу в 500—600 сторінок міг прочитати за один вечір і докладно розповісти її зміст. Був обдарований унікальною пам'яттю. Це була ходяча енциклопедія! Не було запитань, на які б він не знаходив відповіді. Одного разу в'язні склали радіоприймач і під час роботи слухали радіостанції "Голос Америки" і "Бі-бі-сі", оскільки передачі російською та українською мовами глушилися. Антонович вільно перекладав їх зміст.

Одного дня Пилипчук і Барбон сказали мені, що Михайло Антонович пише українську історію, і запропонували ховати рукописи в моїй лабораторії. Я дав згоду. Підготував схованку під підлогою. Через Пилипчука передавали написане: приблизно по 5—6 аркушів через 3—4 дні протягом шести місяців. Писав Антонович, звичайно, не в зоні і не на своїй основній роботі, а в теплушці, куди іноді потрапляв днювальним завдяки допомозі друзів. Папір і чорнило йому, очевидно, діставав через вільнонайманих Пилипчук. Аркуші були списані з обох боків дрібним, але розбірливим почерком, їх я складав у теку з чорною твердою обкладинкою, що не боялася вологи. Згодом їх вже стало дві, а в них — не менше 300 аркушів звичайного формату.

Через "стукачів", які були в кожній бригаді, чекісти дізналися, що в групі українців зберігається якийсь рукопис. Але і ми не дрімали. Коли оперативна група зі спеціальними собаками готувалася до великого "шмону" на нашому об'єкті, до мене забіг Пилипчук і попередив про це. Хлопці спалили рукописи, що були в них. Вмістом моєї схованки я розпорядився по-іншому. Дістав одну теку і пішов туди, де бригада мала заливати бетоном колони, що споруджувалися під грохоти шахти №8, і вкинув її в арматурну опалубку однієї з колон. Бригада бетонщиків незабаром залила її бетоном. Другу теку я заховав в іншому місці: під плитами на підлозі. Пізніше її знайшли робітники, і що з нею сталося, не знаю. Можливо, знищили. "Шмон" закінчився безрезультатно, але Антоновича від нас ізолювали: перевели до Норильська. Більше я з ним не зустрічався.

Таким чином, не лише наші кості, а й наша історія лягала в мури сталінських будов соціалізму. Наскільки це ненадійний фундамент, переконливо показав час. Можливо, що і забетоновані рукописи історика Михайла Антоновича колись повернуться до людей, в Україну. Вони знаходяться, якщо рахувати знизу в напрямку до бункера, в нижній частині другої або третьої правої колони, що підпирає вугільний нахил шахти №8 в Каеркані Норильського гірничозбагачувального комбінату, по стрічці якого і донині пливе вугілля.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

В. Ф. Солдатенко

УКРАЇНЬСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ:
КОНЦЕПЦІЯ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

К.; Пошуково-видавниче агентство

"Книга Пам'яті України", 1997. — 416 с.; іл.

Рецензованій праці притаманно багато позитивних рис. *По-перше*, за змістом, авторською позицією щодо постановки проблем та визначенням шляхів їх розв'язання її можна назвати *сміливою*, як і будь-яку революцію, в тому числі ту, про яку йдеться, — українську революцію початку ХХ ст. Щоправда, автор не досить чітко визначає завершальні межі останньої: на с. 187 декларує згоду з своїми авторитетними попередниками в українській історіографії, а раніше (с. 37, 39) характеризує добу Центральної Ради (3—4 березня 1917 р. — 29 квітня 1918 р.) лише як перший етап української революції. Саме в цих хронологічних рамках автор висвітлює її в книзі, подає читачам власний варіант "приблизної інтегральної періодизації історичного досвіду (? — В.С.) досліджуваного періоду", який фактично закінчує "усуненням Центральної Ради з політичної арени" (с. 198—199).

Адже цим самим, мовляв, "контрреволюційний переворот і встановлення маріонеткового врядування гетьмана П. Скоропадського затримали прогресивний поступ українського суспільства" (с. 376), "було перервано процес розвитку української революції" (с. 199).

Цілком логічно у світлі такої однозначної негативної оцінки періоду "гетьманщини" вважати його чужорідним українській революції, але подібна оцінка є спірною, зважаючи на багато фактів того періоду (особливо у галузі культурно-освітнього будівництва), які свідчать на користь висновку про те, що революційний процес в Україні періоду національно-визвольних змагань 1917—1920 рр. не переривався, а лише набирив різних форм і спрямувань.

Не розвиватимемо далі цього сюжету, оскільки на відміну від авторського переконання, що "проблема періодизації належить до найважливіших і найскладніших елементів історіографічних досліджень" (с. 186), вважаємо її не такою значною, оскільки вона є не об'єктивною реальністю історичного процесу, а суб'єктивним витвором дослідника, з допомогою якого він структурує фактичний матеріал для найповнішого розуміння його суті та систематизації. Тому періодизація може бути різною, що, зокрема, наочно видно з історіографічного аналізу, здійсненого автором рецензованої монографії.

По-друге, вихід у світ книги є *своєчасним*. Видана до 80-річного ювілею української революції, вона вносить ясність у дилетантські суперечки сучасних політиків, частина яких намагається видати себе за єдиних спадкоємців революції, фактичної історії якої — суперечливої, багатобарвної, складної, як правило, не знають; інші ж взагалі заперечують її існування. На віковічне запитання "А чи був хлопчик?" книга дає переконливу і аргументовану відповідь: "Так, був!" Шкода лише, що політики здебільшого історичних досліджень не читають і тим більше не беруть їх до уваги. Тим часом скільки повчального для розв'язання сучасних проблем державо- і суспільствотворення вони могли б знайти у

висловлюваннях лідерів української революції (вони ж її історіографи), які наводяться у рецензованій книзі!

По-третє, книга максимально *об'єктивна* в контексті авторського аналізу історіографічної спадщини історії української революції 1917—1920 рр., які (як спадщина, так і революція) представлені тут найавторитетнішими іменами корифеїв — М. С. Грушевського, В. К. Винниченка, П. О. Христюка, Д. І. Дорошенка, М. Ю. Шаповала. Можна погодитися з таким відбором імен, бо йдеться про авторів фундаментальних праць з історії української революції, в яких опубліковано повністю або частково тексти документів, а також їх мемуари як очевидців та водночас активних діячів тодішнього історичного процесу. Нині ці розвідки значною мірою стали важливими історичними першоджерелами, не втративши і першорядного значення як джерел історіографічних. Внаслідок такої подвійності об'єктивне у них поєднується з суб'єктивним.

Отже, бачення й тлумачення історичних подій названими авторами не тотожні між собою. Як слушно зауважує дослідник, "кожна з непересічних особистостей мала власний погляд на ситуацію, на перспективи її розвитку, пропонувала власні шляхи, засоби руху вперед" (с. 28).

Вже на перших сторінках монографії (с. 7—9) В. Ф. Солдатенко чітко обгрунтовує свій вибір чи точніше відбір, виявляючи водночас досить скептичне ставлення до праць інших видатних осіб, а інколи й сподвижників названих корифеїв, які також були активними учасниками національно-визвольних змагань, але дотримувалися дещо відмінних позицій щодо української революції. В книзі деякі з цих діячів (П. Скоропадський, В. Липинський, С. Петлюра, Д. Донцов, Є. Коновалець) лише згадуються на с. 9. На нашу думку, ставлення до їх публікацій як до другорядних, що не заслуговують серйозного історіографічного аналізу, збіднює його, бо вони містять докладну інформацію про певні події.

По-четверте, книга написана в *пolemичному* ракурсі як щодо праць основоположників історіографії української революції, так і розвідок їх наступників з різними світоглядними позиціями. Історіографічний аналіз, зроблений автором, характеризується цілком обгрунтованою критичністю, яка певною мірою контрастує з дещо іконописними їх історіографічними портретами, що подані у першому розділі монографії. Оскільки В. Ф. Солдатенко прагне до всебічного історіографічного розгляду, який становить зміст двох наступних розділів, критика позицій корифеїв зроблена без відбору, хоч їхні оцінки і тлумачення подій далеко не завжди відповідають сучасним поглядам, коли певні діячі розглядають історичну науку як слухняну прислужницю поточної політики, а деякі історики дотримуються лише певних уявлень і не сприймають інших. Рецензована книга своєю максимально об'єктивною критичністю обеззброює як перших, так і других.

По-п'яте, праця написана досвідченим дослідником проблематики, пов'язаної з історією української революції 1917—1920 рр., знання конкретного фактичного матеріалу якої він накопичував протягом багатьох років творчо-наукової роботи, в тому числі у радянський період, коли обнародувати ці знання можна було лише в урізаному, а то й спотвореному вигляді в рамках концепції "історії Великої Жовтневої соціалістичної революції". У творчому доробку В. Ф. Солдатенка є чимало таких розвідок. Найгрунтовніші з цих праць називаються у книзі, і автор відверто заявляє, що хоч і ставиться до них критично (шкода, що не конкретизує рівень своєї критичності), але не зрікається їх, бо вважає, "що всією попередньою науковою роботою він крок за кроком йшов до реалізації обраної теми дослідження і має моральне право на створення складної і відповідальної праці" (с. 26). Відверта, з належною гідністю проголошена на сторінках книги сповідь В. Ф. Солдатенка, безперечно, викликає повагу до нього, посилює його реноме перед читачами.

По-шосте, книга *оригінальна* за структурою і *новаторська* за змістом. Три її розділи за формою відрізняються один від одного: перший — персональний, другий — теоретичний і третій — суто історіографічний (хоча всі вони історіографічні, як і книга в цілому). Цілком вмотивованою є наявність у монографії інформаційно-довідкового розділу про корифеїв історіографії української революції 1917—1920 рр. Адже в двох наступних розділах подано історіографічний аналіз їх праць за проблемним і хронологічним принципами.

Авторська методика такого аналізу позначена високим фаховим рівнем аж до проникнення у думки істориків шляхом читання... "між рядками написаного" (с. 296). Однак кредо дослідника про обов'язкову "загальноновизнану, загальноприйнятну методологію" як систему світогляду історика нам видається надто ортодоксальним, тим більше, що підкріплюється воно набором широко відомих засад (чи принципів), які, хоч донедавна вважалися методологічними, насправді, на нашу думку, стосуються методики праці історика (історизм, комплексність, системність; з цієї низки виключаємо "наукову об'єктивність", яку вважаємо моральною категорією).

Не погоджуємось і з надто категоричною й безапеляційною критикою визначного історіософа світового рівня О. Бердяєва, зведеною зрештою до категоричної формули войовничого атеїзму: "Чи сумісні зі справжньою наукою теологічні підходи і оцінки до історичних явищ і процесів?" (с. 20).

Натомість цілком підтримуємо критику дослідником сучасних "схематичних, примітивно-дилетантських творів", автори яких "на перше місце беззастережно висувають свої ідеологічні орієнтації і відповідно "відбирають" матеріали (факти, аргументи) з історії", уникають наводити тексти оригіналів документальних, мемуарних, історіографічних джерел "під різними приводами (засудження цигатшштства, вихід на "узагальнюючі" підходи, посилання на, здається, відомі всім факти і документи, що насправді зовсім не так, прагнення до економії паперу і популярності видання)" (с. 9, 21). В рецензованій книзі, як і має бути в історіографічній праці, великі цитати з джерел наводяться часто, що посилює її наукову цінність. Адже це не набір цитат, а їх системний критично-науковий виклад. До того ж автор використовує не лише міркування та глибоко продумані висновки корифеїв історіографії української революції, а й їх зауваження і навіть "репліки", як він висловлюється на с. 260.

Отже, з "цеглинок", розкиданих в аналізованій ним спадщині, В. Ф. Солдатенко будує власну споруду, малює свою картину революції: спочатку на основі виробленої ним самим соціологічної схеми, за пунктами якої аналізує різноманітні тлумачення й оцінки (нерідко — протилежні) явищ української революції, а згодом розглядає у тому ж історіографічному аспекті процес її розвитку за традиційною і найбільш результативною дослідницькою схемою — хронологічною.

Така "зміна віх" уявляється нам цілком логічною. Адже соціологічна схема за своєю сутністю є переважно абстрагованою від реалій історичного процесу. Тому заслуговує підтримки авторська спроба оживити соціологічні абстракції шляхом підпорядкування їх єдиному стрижню — найголовнішій в історіографічних дослідженнях науковій категорії — концепції. Щоправда, інтерпретація останньої у рецензованій монографії відмінна від загальноприйнятого тлумачення, згідно з яким вона є (від лат. *conceptio* — сприймання) системою ідей, способом взаємозв'язаного розуміння історичного процесу. В. Ф. Солдатенко ж отожднює назване поняття з фахового інструментарію історичної науки з поняттями поточної політики ("платформа", "програма") або із загальнофілософського змісту поняттям "теорія", що стосується будь-якої наукової галузі і розуміється як її окреме вчення про належні їй об'єкти пізнання (с. 5, 27,

107, 108 та ін.). Він навіть намагається обґрунтувати це своєрідне розуміння введенням до наукового обігу поняття "концепції української революції у вузькому значенні слова", пропонуючи їх тлумачити "як перспективні політичні плани дій, загальні настанови, народжені, обґрунтовані лідерами українського руху у 1917 та наступних роках" (с. 28), хоча сам же, як нам здається, зменшує обґрунтованість своєї пропозиції такою заявою: "говорити про концепцію української революції як щось цілісне, викінчене, незмінне було б неправомірно" або звинуваченням лідерів української революції за "брак у них чіткої і ясної платформи" (с. 6, 275).

До речі, саме ці критичні зауваження вважаємо небезпідставними, підтвердженими історіографічним аналізом, який переконливо довів, що концептуальне бачення і тлумачення історичних подій в Україні 1917–1920 рр. корифеями історіографії української революції було далеко неоднотайним і неоднозначним. Інакше й не могло бути, оскільки на протилежних світоглядно-політичних флангах стояли, з одного боку, М. С. Грушевський і В. К. Вюшиченко, з другого — Д. І. Дорошенко, між ними перебували П. О. Христюк і М. Ю. Шаповал. Звідси й відзначені автором різні підходи названих діячів до оцінки перипетій взаємин Центральної Ради з Тимчасовим урядом, Радою Народних Комісарів, німецькими окупаційними властями тощо (с. 242–243, 298–299, 352, 363–364).

Маючи ґрунтовні знання з історії української революції 1917–1920 рр., багатий дослідницький досвід, щиро прагнучи вийти за межі суб'єктивістських симпатій і антипатій, В. Ф. Солдатенко далеко не в усьому погоджується з оцінками корифеями позицій Центральної Ради, більшовиків щодо Тимчасового уряду, історії встановлення радянської влади в Україні, дипломатичних кроків зовнішньополітичного відомства Української Народної Республіки, підписання її представниками мирного договору у Бресті (с. 250, 278, 298, 304, 307, 331–333).

Всебічний аналіз конкретного фактичного матеріалу дав змогу автору зробити суттєвий внесок у розуміння подій і явищ української революції, суті розбіжностей у позиціях "лівих" і "правих" діячів Центральної Ради, її політики державотворення, військового будівництва, соціального питання, успіхів більшовизму в Україні 1917 р., оцінки І з'їзду Рад України, бою під Кругами, вторгнення німців 1918 р. та ін. (с. 164, 258–259, 266–267, 286–288, 312–314, 316–317, 346, 357).

Не обійшов В. Ф. Солдатенко увагою і висловив низку хоч і побіжних, але важливих міркувань щодо досить "слизької" теми про роль масонства в українській революції (с. 74, 76, 79, 254–255, 324) — теми, наукова розробка якої лише розпочинається і яка є дуже перспективною для поглиблення розуміння подій 1917–1920 рр. в Україні.

Не байдужий автор і до сучасного історіографічного процесу. Більше того, він прагне аргументовано показати розвиток негативних тенденцій, зокрема спроби "поліпшення історії", насадження ультрапатріотичної державницької концепції, негативного показу лідерів Центральної Ради за їх самокритичність щодо недооцінки необхідності розвитку не тільки демократичної, а й соціальної сторони української революції (це вкрай актуально і для нашого часу!), за їх "соціалістичність" (тобто належність до партій соціалістичного спрямування і проведення ними відповідної політики) аж до беззастережного твердження, "що соціалізм — взагалі тупиковий, шкідливий шлях розвитку суспільства" (с. 283, 288).

Авторський коментар до таких негативних тенденцій у сучасній історіографії недвозначний: "Отже, як невірно було б гіпертрофувати одну сторону (національно-державну) в концепції української революції, так же невірно було б не враховувати і якісної характеристики її соціального устремління. А воно (це устремління), безперечно, не вміщалося в рамки буржуазного демократизму і мало явно соціалістичну орієнтацію" (с. 131).

Постановка і розв'язання В. Ф. Солдатенком багатьох проблем історіографії української революції 1917—1920 рр., які трактуються не з наукових, а з ідеологічних, заполітизованих позицій і нерідко набувають далеких від історичної правди форм, свідчать про високий рівень ерудиції цього фахівця-історіографа. Рецензована книга — ґрунтовний посібник для тих, хто прагне розібратися в сутності складних і суперечливих процесів історії української революції 1917—1920 рр., й тих, хто хоче оволодіти методикою історіографічного аналізу.

А. Г. САРБЕЙ (Київ)

ЧОРНІ ЖНИВА.

**ГОЛОД 1932—1933 РОКІВ У ВАЛКІВСЬКОМУ ТА
КОЛОМАЦЬКОМУ РАЙОНАХ ХАРКІВЩИНИ.**

ДОКУМЕНТИ, СПОГАДИ, СПИСКИ ПОМЕРЛИХ

Упорядник Т. В. Поліщук.

*Відповідальна за випуск О. М. Веселова **

*Вид-во М. П. Коць. — Київ — Харків — Нью-Йорк —
Філадельфія, 1997. — 368 с.*

Проблема голодомору в Україні на початку 30-х років досліджується вже майже десять років. За цей час видано чимало документів і матеріалів, аналітичних статей, брошур, статистичних розвідок, спогадів та свідчень людей, які пережили трагедію голоду. Проте інтерес до теми не вщухає, як пам'ять та біль в умах і душах громадян кількох поколінь. Тому не випадково науковці, публіцисти, загалом широка громадськість щораз звертаються до витоків, причинно-наслідкових зв'язків цього лихоліття, прагнучи всебічно висвітлити врешті-решт історичну правду нашої минувшини. Як справедливо зазначав один із подвижників дослідження голодомору письменник В. А. Маняк, "народу повертається історія, а історії — правда" ¹. Точніше не скажеш.

Хоч і вважається, що "великий терор" панував у другій половині 30-х років (і це так), але не меншим за своєю масштабністю та жорстокістю був терор голодом на початку 30-х. Сотні тисяч людей гинули не в таборах, в'язницях чи на засланні, а у своїх оселях, на полі, попід чужим тином, на шляхах — дорогах, а то й просто кинуті напівживими у спільні могили. Це доведено як узагальнюючими дослідженнями по Україні, так і регіональними.

Серед останніх — збірка, яка рецензується, її характерною рисою є те, що вона, по-перше, на місцевому матеріалі відтворює загальні процеси, по-друге, подає читачеві конкретну інформацію у територіальному аспекті, по-третє, дає уявлення про репресивну сутність режиму, як такого, взагалі і як антиселянську політику, зокрема. Комплексне поєднання загального і часткового у збірці є віддзеркаленням доби сталінізму, як діяння системи. Отже, актуальність публікації безперечна і цілком відповідає концептуальним засадам проблематики.

Хоча у збірнику висвітлюється голодомор лише у двох районах Харківщини — Банківському та Коломацькому, поданий матеріал доказово розкриває репресивну політику і практику можновладців у центрі та на місцях. Наведеш документи по сілрадах, артілях, окремих селянських госпо-

Книгу підготували: Асоціація дослідників голоду-геноциду 1932—1933 років в Україні; Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського; Інститут східноєвропейських досліджень Національної Академії наук України; Банківський краєзнавчий музей.

дарствах розширюють і поглиблюють зміст усієї книги. Адже саме через первісну ланку сільськогосподарського виробництва, як у краплині води, відбивається негативний результат "великого перелому" в аграрному секторі.

Однак щодо назви збірки є деякі зауваження. У 1931 р. Валківський і Коломацький р-ни були злиті в один (Валківський) і існували так до 1934 р. (с. 12), тому подання матеріалу 1932–1933 рр. у назві за сучасним адміністративно-територіальним поділом є неправомірним.

Структурно праця побудована досить вдало, навіть, на наш погляд, оригінальне, нестандартно. В ній є коротке слово "Від видавництва" (автор — М. П. Коць, с. 5–6), своєрідний вступ "Переднє слово" (с. 7–10), а також велика передмова під публіцистичною назвою "Живі не встигали ховати мертвих" (с. 11–46), яку написала упорядник збірника Т. В. Поліщук — директор Валківського краєзнавчого музею, а також член Спілки журналістів України. Глибоке знання автором проблеми, джерел, а також володіння пером значною мірою визначили високий науковий рівень видання.

У змістовній передмові висвітлено як загальну соціально-економічну та суспільно-політичну обстановку в країні, так і становище в Україні, зокрема в українському селі. Особливу увагу приділено ходу примусової колективізації, кампаніям хлібозаготівель, заходам податкової політики, штрафних санкцій, реквізицій, розпродажу селянської власності і т. д.

Конкретизацією цих та інших складових аспектів "аграрної реформи" автор доводить згубність директивно-репресивної політики Центру, що призвела до руйнації галузі, розселяннювання і врешті-решт до загального голодомору. Т. В. Поліщук подає відомості про голодоморську скруту та смертність людей не тільки по Харківщині, а й по інших областях України та СРСР (с. 11). Це надзвичайно важливо для доведення того, що негативний наслідок антиселянської політики режиму був скрізь однозначним. Люди вмирали від голоду незалежно від національності та місця проживання. На підтвердження своїх висновків автор наводить відсоткові дані, статистичні відомості, порівняльні таблиці (с. 11, 12, 13, 14, 16 та ін.).

Слід зазначити і те, що виклад історичного матеріалу автор передмови поєднує з вміщеними документами, дотримуючись принципової вимоги до такого типу видань, а саме: характеристики історичного відрізку часу та джерел, що його відтворюють. Безумовно, авторська передмова загалом заслуговує на позитивну оцінку.

Однак, на наш погляд, зовсім необов'язковим є включення у передмову сюжетів про політичні процеси над СВУ, Промпартією, Всеукраїнським есерівським Центром, Трудовою селянською партією і т. д. Цілковито зрозуміло прагнення автора показати всеосяжний терор сталінізму, але ж безпосередньо теми названі сюжети не торкаються.

Склад і зміст 215 документів і матеріалів є стрижневою частиною видання, бо саме вони розкривають тематичні аспекти дослідження. Вони розміщені за хронологічним принципом, що дає можливість читачеві простежити послідовно у часі процеси, що відбувалися в українському селі. Значною мірою цьому сприяє комплексний підхід джерелознавчого характеру. Поряд з урядово-партійними документами найвищого керівного рівня СРСР та УСРР у збірнику вміщено матеріали місцевих партійних та радянських органів — від обласних до сільських.

Особливої уваги заслуговують листи, заяви, скарги селян-одноосібників та артільників, колгоспних керівників, інших категорій сільського населення, зокрема робітників, службовців, учителів, сімей червоноармійців. Усі верстви українського села однаково потерпали від наслідків "генеральної лінії" і ставали жертвами голодомору.

Вражаючою частиною збірника за емоційно-моральним впливом на читача є 37 свідчень наших сучасників, які пам'ятають ті жахливі часи (док. №63—199). Вони зібрані упорядником збірника з різних джерел протягом 1989—1996 рр., у тому числі шляхом власного опитування осіб, записів їх розповідей, спогадів, визнань.

Характерно те, що всі свідчення громадян у 90-і роки сюжетно перегукуються з документами 30-х років. І це є чи не найважливішим доказом вірогідності документів і матеріалів, вміщених у збірці. Нашадки розповідають про пережите майже з документальною точністю, чесно й неупереджено. А їх предки у далеких 30-х з такою ж точністю описували свої поневіряння — це було їх життя, відтворене зараз у документах збірки.

Наприкінці книги вміщено 16 документів під назвою: "Поминальний список жертв голоду 1932—1933 рр." (док. №200—215). У ньому названо 2181 прізвище померлих по 16 сільрадах, 32 селах, селищах і хуторах Валківщини. Значна заслуга автора публікації в тому, що вона зуміла поєднати історичність подій, пам'ять і сьогодення в часі.

Що ж до джерельної бази, то її в основному складають архівні матеріали. При всій їх значимості спостерігається, однак, деяка непослідовність. Майже третина союзних та республіканських урядово-партійних документів запозичена з уже опублікованих видань (док. №, 11, 13, 17, 23, 26, 27, 29, 30, 31, 33, 35, 37, 38, 42, 43, 44, 54, 60, 68, 73, 75, 79, 83, 88, 90, 93, 104, 115, 118, 132, 138, 146). У практиці публікаторської роботи це допускається. Але при цьому обов'язковим має бути посилання на друковане першоджерело в легендах, або ж, коли документ вміщено чимало, як у даному випадку, — загальне застереження у передмові. В рецензованій збірці цього, на жаль, не зроблено.

Побіжно зазначимо, що це потягло за собою й іншу недосконалість — у легендах запозичених документів не вказана їх оригінальність, бо її немає і в раніше опублікованому виданні ("Голод 1932—1933 років на Україні. Очіма істориків, мовою документів." — К., 1990). Правда, справедливості ради відзначимо, що свого часу упорядником збірника були вивчені матеріали колишнього партійного архіву при ЦК КПУ. Про це свідчать як текстуальна примітка (с. 61), так і деякі уточнення дат, ступені утаємничення окремих позначок, підписів, інших елементів джерелознавчого аналізу (док. №9, 38, 42, 54, 60, 88, 115 та ін.). Більшість же документів виявлена у Державному архіві Харківської області.

Археографічне опрацювання документів виконано на достатньому науковому рівні в усіх його складових елементах. Автор дбайливо підійшов до передачі тексту, максимально зберігаючи всі особливості першоджерела, а при необхідності даючи пояснення в текстуальних примітках. Окремо відзначимо ретельне ставлення до листів селян, які іноді висловлювалися досить оригінально, не дуже грамотно, зате по суті правильно. Тут позиція автора визначена чітко — неприпустимість редагування селянських документів (с. 10).

Що ж до висвітлення змісту в заголовках, то тут деталізовано розкрито сюжети як окремого документа, так і збірки в цілому. Водночас авторська позиція щодо оціночного характеру джерел не завжди послідовна. Справа у тому, що у багатьох документах йдеться про шкідництво, розкрадання колгоспного майна, злісних нездавачів та розбазарювачів хліба, зрив та саботаж хлібозаготівель і т. д. (док. №10, 21, 41, 58, 61, 68, 82, 88, 98 та ін.). У деяких документах статус окремих верств селянства визначено як куркульський (док. №, 14, 65, 66, 70, 89, 101, 106 та ін.). Всі оті тлумачення та формулювання апаратників того часу при владі перекочували, на жаль, у редакційні заголовки без належної критичності. Інші елементи археографічного опрацювання подані в межах існуючих правил публікації документів.

Науково-довідкова частина збірки, крім уже згаданої передмови, представлена також примітками по змісту, іменним та географічним покажчиками, списками використаних джерел, скорочень та Ілюстрацій, переліком документів.

Рецензована праця є вагомим внеском у розробку важливої проблематики 30-х років, справляє добре враження і заслуговує позитивної оцінки в цілому.

Значною мірою сприяла підготовці видання О. М. Веселова — досвідчений фахівець-історик та археограф, автор низки праць з голодоморської тематики.

Вдалося здійснити задумане також завдяки участі та фінансовій допомозі вітчизняних і зарубіжних установ, організацій, окремих осіб. Фінансували видання М. П. Коць — член Ради Асоціації дослідників голоду-геноциду 1932–1933 рр. в Україні, представник Ради Асоціації у США (діаспорі) — та зарубіжні наукові інститути². Отже, налагоджуються світові зв'язки, а українські науковці-краєзнавці вже вийшли, таким чином, на міжнародну арену, що можна тільки вітати і сподіватися на розширення співробітництва.

¹ 33-й: голод. Народна книга-меморіал. — К., 1991. — С. 7.

² Фундація ім. Марії і Олександра Смененків (радник — М. П. Коць) при Східноєвропейському дослідному інституті ім. В. К. Липинського у Філадельфії (США) призначена на праці з новітньої історії України, зокрема голоду-геноциду 1932–1933 років; Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського у Філадельфії (США).

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Я. М. Руденко, А. В. Русак

*АРМІЯ ФАШИСТСЬКОГО АГРЕСОРА ВІД
ПЕРЕМОГ ДО ПОРАЗОК. 1941–1945.
(МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ).*

К.: Інститут історії України НАН України, 1997. — 344 с.

Найскладнішими питаннями для істориків-дослідників є ті, що пов'язані з психологічним станом окремих груп народних мас, особливо в роки революційних та воєнних потрясінь. Автори рецензованої монографії це цілком усвідомлювали. У вступі до книги вони пишуть: "Якщо розташування військ у ході воєнних дій, їхня чисельність і озброєння можуть бути відтворені досить точно цифрами, відповідними схемами, картами, то стан морального духу військ воюючих армій неможливо передати за допомогою такого роду наочних засобів, тому що оцінка морально-політичного (це, мабуть, друкарська помилка, треба — "морально-психологічного". — / . К.) стану особового складу будь-якої армії завжди є надзвичайно важким завданням, яке ще більше ускладнюється, коли йдеться про визначення морального стану військовослужбовців ворога" (с.5).

Та попри всі складності, авторам вдалося, на нашу думку, досить успішно впоратися з цим завданням. Що ж їм допомогло в цьому? Це надзвичайно широка джерельна база — архівні матеріали з фондів Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації в м. Подольську (листи німецьких солдатів і офіцерів, їх щоденники, накази та інструкції військового і політичного керівництва третього рейху та його союзників і т. ін.); колекції мікрофільмів фашистської окупаційної адмі-

нісграції і командування вермахту, що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України; мемуари радянських та нацистських воєначальників і відомих зарубіжних політичних діячів; преса воєнного часу тощо. Маючи високу наукову кваліфікацію, автори вміло використали цей багатий документальний матеріал.

Матеріали, які наводяться у першому розділі монографії, переконливо свідчать, що вся ця багатомільйонна армада варварів XX ст., вихована в расистському дусі і ненависті до інших народів, була знаряддям експансіонізму, агресії і розбою, а кожний її індивід виховувався нацистськими **ідеологами** в атмосфері зневаги до моральних і правових норм. Наприклад, у зересні 1941 р., коли фашистські війська вступали у Київ, Гтглер назвав українців нацією кроликів, яка підлягає винищенню.

Автори досить докладно спиняються не лише на таких питаннях, як чисельність і озброєння вермахту та його союзних військ, а й на національному і соціальному складі армій, на взаємовідносинах німців та їхніх сателітів і різного роду колаборантів

Після закінчення війни биті нацистські фельдмаршали і генерали порізно пояснювали поразку своїх армій в Радянському Союзі. Бони писали мемуари, детально аналізували окремі воєнні операції і ... брехали. На початку війни Герінг нахвалявся: "Тільки чудо може врятувати Москву від поразки". А в кінці 1944 р. він змушений був виправдовуватися: "Наша перемога проходить через відступ". Вбивці ставали фальсифікаторами. Для кожної поразки вони знаходили брехливі пояснення: танковий генерал Гудеріан посилався на російську грязюку, Мантейфель — на нечувані морози, Ліст — на російські безмежні простори, Мільх — на впертість росіян, а Манштейн — на їхню нетолерантність.

Автори рецензованої монографії в трьох наступних розділах викривають брехливі вигадки як фашистських генералів, так і сучасних фальсифікаторів на кшталт Суворова (Різуна) і деяких російських та українських горе-істориків, які, щоб заробити дивіденди в нових умовах, безсоромно брешуть, відмовляючись від своїх же попередніх правдивих оцінок. В той час, коли зарубіжні й вітчизняні "різуни" пишуть фальсифікаторські праці, сучасні німецькі історики засуджують німецький фашизм, чесно визнаючи, що війна мала расистський, завоюницький характер, що це був кривавий злочин проти людства.

Як відомо, фашистська стратегія "блискавичного удару" зазнала невдачі. Патріотичний дух радянських людей виявився сильнішим за найдосконалішу зброю. Особистий героїзм червоноармійців брав верх над "тотальною переможністю". Фашисти оволодівали окремими українськими селами повільніше, ніж цілою Францією чи Грецією.

Перша тріщина в тому моноліті, який становив вермахт після легких перемог на Заході, з'явилася з битви під Москвою, де німецькі війська зазнали не лише великих матеріальних, а й ідеологічних втрат. Контрнаступ Червоної армії під Москвою вплинув на весь хід другої світової війни. Про це автори монографії пишуть гак: "...Після поразки під Москвою почали проявлятися і серйозна криза керівництва, пов'язана зі змінами у військовому командуванні (творці "бліцкригу", що провинилися під Москвою — Браухич, Бок, Рундштедт, Лееб, Гудеріан, Гіппольпнагель, Вейхс, Гепнер, Штраус усувалися фіюером. — / К.), і криза довіри військ до офіцерського корпусу. Бойовий дух і моральний стан противника погіршилися. Про це незаперечно свідчили накази, розпорядження по німецьких військах, донесення офіцерів, зізнання військовополонених, численні листи солдатів, їх щоденники, записки. Спад морального духу серед солдатських мас проявлявся в розгубленості військовослужбовців, у їх песимістичних, панічних і антивоєнних настроях, у наростанні почуття скепсису. Почастішали випадки відмови коритися

наказам офіцерів. Вже в той період траплялися поодинокі факти переходу військовослужбовців вермахту на бік радянських партизанів і активного співробітництва з ними" (с. 306).

Перемога Червоної армії під Сталінградом стала важливою подією в досягненні докорінного перелому в ході другої світової війни й означала важливий етап на шляху до розгрому гітлерівської Німеччини. Втрати арміями фашистського блоку чверті всіх сил, що діяли на радянсько-німецькому фронті, викликала надзвичайне загострення суперечностей у таборі агресорів і серйозно вплинула на внутрішнє становище країн — сателітів гітлерівської Німеччини. Після сталінградської катастрофи в Німеччині було оголошено триденний траур.

Автори, базуючись на дуже солідній джерельній базі, цілком справедливо стверджують, що після сталінградської катастрофи "навіть військові й політичні керівники Німеччини змушені були визнати повний провал плану "Барбаросса", що "вони заговорили про погіршення загального стану особового складу німецьких збройних сил, про наявність внутрішнього розладу та ідеологічної нестійкості своїх військ, про крах раніше прийнятого направлення в армійській пропаганді" і тому "перед фашистським військовим і пропагандистським апаратом ставилося завдання дати "нову психологічну установку" солдатам і офіцерам вермахту" (с. 158).

Не менш цікавим і аргументовано доказовим є другий параграф цього (третього) розділу книги під назвою "У період втрачених надій у битвах на Курській дузі і за Дніпро" (с. 160—201). Під Курськом 30 гітлерівських дивізій втратили від 50 до 75 % особового складу, німецько-фашистська армія змушена була перейти до оборони на всьому радянсько-німецькому фронті. А в результаті літньо-осіннього наступу Червоної армії 1943 р., який тривав п'ять місяців, загарбників було вигнано з Лівобережної України, Донбасу, частини Російської Федерації, Білорусії.

На основі численних архівних матеріалів автори переконливо доводять, що поразка фашистських армій на Курській дузі та в битві за Дніпро морально зламала гітлерівських вояк, значною мірою вплинула на розвал блоку агресорів, сприяла розгортанню партизанської боротьби на окупованих територіях та зростанню руху Опору в поневолених фашистами країнах Західної Європи.

Глибокий аналіз морально-психологічного стану німецьких збройних сил у ході боїв на Правобережній Україні, в Криму, Білорусії та Молдавії, а також завершальних битв в Європі міститься в останньому, четвертому, розділі цієї надзвичайно цінної наукової праці.

Під ударами невпинно наступаючої Червоної армії сухопутні сили Німеччини буквально танули. Поряд з організаційними заходами — такими, приміром, як створення "фольксштурму", фашистське керівництво застосовувало політику терористичного залякування й ідеологічної обробки особового складу армії, щоб заставити її під загрозою жорстоких репресій битися до кінця. Дика розправа гестапо щодо учасників замаху на Гітлера, коли засуджених вішали на тонкій фортеп'яній струні, знімалася крупним планом на кіноплівку і демонструвалася в діючій армії. Починаючи з квітня 1945 р., замість польових судів у військах почали діяти воєнні трибунали. Навіть солдати, що відстали від своїх частин, негайно розстрілювалися. 8 березня Кейтель віддав наказ: кожний, хто потрапить у полон, не будучи пораненим, або якщо він не зможе довести, що бився до останнього, "виключається із співтовариства порядних і хоробрих солдат", а його рідні зазнавали репресій. Підозрюваних страчували, вішаючи на фонарних стовпах, застосовували до них звірячі тортури. Все це свідчило про цілковитий морально-психологічний розпад фашистської армії, поразку ідеологічних настанов третього рейху.

Автори цілком слушно відзначають, що "опір німецьких військовослужбовців, який чинили вони воїнам Червоної армії в цей період, був протидією військ, що зневірилися в перемозі, але не знаходили виходу зі становища, яке склалося. На кінець війни солдати воювали механічно, через звичку виконувати накази, яка підтримувалася залякуванням і жорстокістю. У багатьох залишався лише жах перед відплатою і визнання безвихідності. Фактори, які раніше визначали відому стійкість колись могутньої німецько-фашистської армії, припинили своє існування" (с. 302).

Отже, ми маємо цінну наукову працю з проблем історії Великої Вітчизняної війни, яка, безперечно, знайде шлях до широких кіл української громадськості.

/ М. КУЛИНИЧ (Київ)

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

*НАЦІОНАЛЬНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ:
ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ. ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ.*

*Довідник. У 2-х ч. / Упоряд.: І. О. Кресіна (керівник),
О. В. Кресін, В. П. Ляхоцький, В. Ф. Панібудьмська; За ред.
В. Ф. Панібудьласки.*

К.: Вища шк., 1997. — Ч. 1. — 583 с., Ч. II. — 704 с.

У час розбудови суверенної України, утвердження у суспільній свідомості гуманістичних цінностей, відродження духовної спадщини народу інтерес до історії національного розвитку зростає. Це викликане тим, що дослідники повинні гідно оцінити те, що впродовж великого періоду відкидалося, засуджувалося, піддавалося анафемі, від чого лицемірно відхрещувалися й забували навіки. Тому треба тільки вітати колектив авторів, очолюваний відомими знавцями даної проблеми, доктором історичних наук В. Ф. Панібудьласкою і доцентом І. О. Кресіною, які видали оригінальну працю "Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали". Ця книга є однією з перших спроб подати об'єктивно широке коло документів, які стосуються національного розвитку в Україні. Неупередженість укладачів дала змогу зробити це нестандартно, при цьому не уникаючи гостроти в їх інтерпретації.

Матеріали, що містяться в рецензованому виданні, ілюструють основні етапи, тенденції, проблеми етнонаціонального розвитку. Документи, а їх у двох частинах налічується 534, засвідчують складну й подекуди приховану діалектику етнічних та державотворчих процесів, зумовлених цілим комплексом чинників як суто етнологічних, так і соціальних, економічних, геополітичних тощо.

Перша частина книги складається з 6 розділів. Зокрема, тут представлені документи і матеріали, що стосуються етнічних процесів на території України у додержавні часи, тобто до кінця VIII ст. Потім послідовно розглянуто формування українського етносу в княжу добу, показано українську націю періоду козаччини і розбудови державності, етнонаціональну ситуацію в Україні за імперського режиму. Нарешті, у 2-х заключних розділах цієї частини книги розглядаються документальні матеріали, що торкаються проблеми консолідації українства в умовах піднесення національно-визвольного руху та етнополітичні процеси доби національно-визвольних змагань періоду 1917—1921 рр.

Друга частина видання вміщує сьомий і восьмий розділи. У них розглядається розвиток національних процесів в Україні у XX ст. —

радянську добу й сучасний період творення української державності, національного відродження й поступу.

Радянська імперія виявилася для України чи не найстрашнішим періодом в її історії. Це був час небачених людством етноцидів, приниження, наступу на національну свідомість, культуру й мову. Мабуть, саме тому зібрані документи засвідчують, з одного боку, "послідовну" політику комуністичної партії щодо національного питання, яка мала за мету не розв'язати це питання, не створити умови для повноцінного розвитку нації, а фактично знищити її шляхом голодоморів, репресій, русифікації, розправи з народом, що прагнув зберегти свою етнонаціональну "самість", збудувати незалежну Українську державу. Про це красномовно свідчать статистичні матеріали, документи про голодомори 1921—1923, 1932—1933, 1946—1947 років в Україні, депортації населення, примусове запровадження російської мови як обов'язкової, порушення прав людини і придушення правозахисного руху.

З іншого боку, в книзі висвітлюється суперечливий розвиток української суспільно-політичної думки, нескореність волелюбного духу нації. Вчитуючись у зміст документів, переконуєшся, що формування української нації відбулось у широкому контексті національних процесів, які розгорнулися в Україні у різні часи з різною активністю й напруженістю. У цих процесах простежуються як націотворчі закономірності, так і гальмуючі, руйнівні тенденції, що призводили до занепаду нації, стагнації національного розвитку. Це підтверджено багаточисленними документами, котрі подані у відповідних розділах праці. Зокрема, з наведеного масиву матеріалу видно, як у різні часи здійснювалася послідовна політика імперських кіл на нищення української нації. Це видно з різних офіційних указів, постанов, резолюцій, таємних інструкцій, директив, листів, в яких простежується намагання витравити із свідомості українського народу його етнічну самоцінність, духовну нескореність і прагнення до політичної самостійності, поставити на коліна націю, її інтелектуальну еліту.

Без перебільшення можна сказати, що подібної праці у нашій країні ще не було. На нашу думку, значимість цієї роботи полягає в тому, що автори-укладачі дуже ретельно підійшли до відбору матеріалу. І те, що збірник документів не має аналогів у вітчизняній історіографії, то насамперед завдяки високій кваліфікації укладачів цієї унікальної праці, їм вдалося знайти те, на що, можливо, пересічний читач і не звернув би увагу. Так, вражає своєю глибиною колекція документів, в яких переважають статистичні дані, матеріали переписів населення у різні періоди, що дають змогу простежити демографічні процеси, насильницьку асиміляцію українців, розчинення їх в інших суперетносах (російському, радянському тощо).

Проте на противагу цим тенденціям у національних процесах спостерігалася надто важлива історична та етнополітична закономірність — зростання єдності нації, піднесення її самосвідомості. Така закономірність виявляла себе у розвитку та поширенні української державної ідеї, розгортанні національно-визвольного руху у вельми різноманітних організаційних, політичних та ідейно-теоретичних формах (від визвольної війни XVII ст. до гетьманського руху у XX ст., від таємного Кирило-Мефодіївського братства до широкої палітри політичних партій і рухів у нинішньому столітті).

У книзі наводяться дані про колонізацію українських земель у різні періоди, розселення племен, державні утворення в Україні, про ставлення визначних історичних осіб, політичних партій і сил до розв'язання національного питання, про державотворчі змагання націй.

Зібрані у довіднику матеріали не тільки різнопланові, а й різняться жанровими особливостями. Серед них офіційні документи (акти верховної влади — закони, укази, універсали тощо), документи політичних партій, рухів, організацій, матеріали періодичної преси, документи окремих осіб (спогади, щоденники, судові справи тощо), архівні знахідки, свідчення зарубіжних учених, матеріали досліджень вітчизняних істориків, філософів, політологів, лінгвістів. Все це разом взяте дало можливість розширити джерельну базу національних процесів, порівняти різні точки зору і тлумачення тих чи інших подій, фактів, зробити зважені, науково обгрунтовані оцінки, висновки, припущення.

Рецензована книга призначена для науковців, політичних діячів, викладачів і студентів, усім, хто цікавиться минулим і сьогоденням українського народу.

М. М. ВІВЧАРИК (Київ)

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

О. В. ЯСЬ (Київ)

Вшанування доктора історичних наук Ю. А. Пінчука в зв'язку з його 60-річчям

13 листопада 1997 р. в Інституті історії України НАНУ відбулася Вчена рада з нагоди 60-річчя від дня народження відомого українського історика, завідуючого відділом української історіографії, д-ра іст. наук Пінчука Юрія Анатолійовича.

З вітальною промовою на честь ювіляра виступив віце-прем'єр-міністр України, директор Інституту історії України НАНУ, академік НАНУ В. А. С м о л і й. Він підкреслив, що ювіляр пройшов великий шлях у науці та в житті, відзначений численними працями, які започаткували новий напрям у національній науці — костюмарознавство. Підкреслив величезну роботу Ю. А. Пінчука по підготовці наукових кадрів: за понад 15 років, протягом яких він виконував обов'язки вченого секретаря Спеціалізованої ради по захисту Інституту історії України НАНУ, до захисту підготовлено більше 250 кандидатських та докторських дисертацій. Оголосив текст указу Президента України №96 від 17 жовтня 1997 р. про присвоєння Юрію Анатолійовичу Пінчуку почесного звання "Заслужений діяч науки і техніки України" за вагомими здобутками у професійній діяльності і привітав ювіляра від імені адміністрації та колективу Інституту з високою державною нагородою.

З вітальною промовою виступив завідуючий відділом регіональних досліджень, академік НАНУ П. Т. Т р о н ь к о, який відзначив заслуги ювіляра у створенні відділу історіографічних досліджень та значний внесок у розвиток цього напрямку у вітчизняній історичній науці і висловив найщиріші поздоровлення зі знаменною датою в житті відомого українського історика.

Від імені та за дорученням адміністрації й колективу Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ з теплими словами до ювіляра звернувся директор цієї наукової установи, д-р іст. наук, член-кор. НАНУ П. С. С о х а н ь. Він вказав на вагомий внесок Ю. А. Пінчука у розвиток української історіографії, зокрема наголосив на висвітленні проблем історії археографічних досліджень у творчому доробку ювіляра, побажав йому нових успіхів на науковій ниві.

З вітальними промовами від імені колег з відділу української історіографії, який очолює ювіляр, виступили головний науковий співробітник, д-р іст. наук, професор Р. Г. Симоненко та старший науковий співробітник, канд. іст. наук Л. В. Г р и н е в и ч.

Р. Г. Симоненко відзначив величезну роботу Ю. А. Пінчука на теренах української історіографії та костюмарознавства, його роль та педагогічний хист у підготовці наукових кадрів і побажав ювіляру успішно завершити великий російсько-український проект по створенню "Енциклопедичного словника життя та діяльності М. І. Костомарова".

Л. В. Гриневич наголосила на особистих чеснотах ювіляра, що вдало гармонують з професійними якостями, і сердечно привітала від імені співробітників відділу, з якими його пов'язують довгі роки наукової співпраці.

Від Товариства охорони пам'яток історії та культури з вітальним словом виступив д-р іст. наук С. З. З а р е м б а, який від імені товариства привітав Ю. А. Пінчука та вручив йому спеціальну грамоту за значний внесок у розвиток історичного краєзнавства.

Від колективу Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова виступив декан факультету української філології І. І. Д р о б о т, який побажав ювіляру нових успіхів у творчій діяльності на терені костюмарознавства та національної історіографії.

Від адміністрації та колективу Національного лінгвістичного університету звернувся завідувач кафедри професор Ю. І. Терещен-к о, вказавши на педагогічні якості ювіляра, виявлені протягом тривалого часу на науковій та викладацькій роботі.

З вітальними промовами від адміністрації та колективу Київського національного університету ім. Т. Шевченка виступили декан історичного факультету, д-р іст. наук, професор А. Г. Слюсарен-к о та д-р іст. наук, професор В. П. Р я б ц е в.

А. Г. Слюсаренко відзначив, що Ю. А. Пінчук зі студентських років виявляв неабиякий талант на науково-організаційній та дослідницькій роботі. Побажав йому нових творчих успіхів та звершень.

В. П. Рябцев зазначив, що з ювіляром його пов'язує понад 37 років особистої дружби, які повною мірою виявили його найкращі якості та науковий талант.

Від колективу Чернігівського педагогічного інституту з вітальною промовою виступив декан історичного факультету О. Б. К о в а л е н-к о. Він підкреслив, що на Чернігівщині знаходиться родове коріння відомого українського історика. Вказав на великі заслуги ювіляра у підготовці наукових кадрів для Чернігівського педагогічного інституту та інших освітніх і наукових центрів регіону. Ювіляра також поздоровив його учень, викладач Чернігівського педагогічного інституту, канд. іст. наук Ю. А. Русанов.

З щирими словами від колективу Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (НБУВ) НАНУ звернулася д-р іст. наук, директор Інституту рукопису НБУВ Л. А. Дубровіна. Вона підкреслила, що в особі ювіляра вітчизняна наука одержала костюмарознавця, студії якого добре відомі поза межами України.

Від профспілкової організації Інституту історії України НАНУ виступив д-р іст. наук, завідувач відділом історії культури українського народу В. М. Д а н и л е н к о. Відзначивши вагомий внесок ювіляра у розвиток української історичної науки, він побажав йому міцного здоров'я та творчих успіхів на науковій ниві.

У заклученні промові Ю. А. Пінчук щиро подякував за численні поздоровлення на його адресу з боку установ, організацій та окремих осіб.